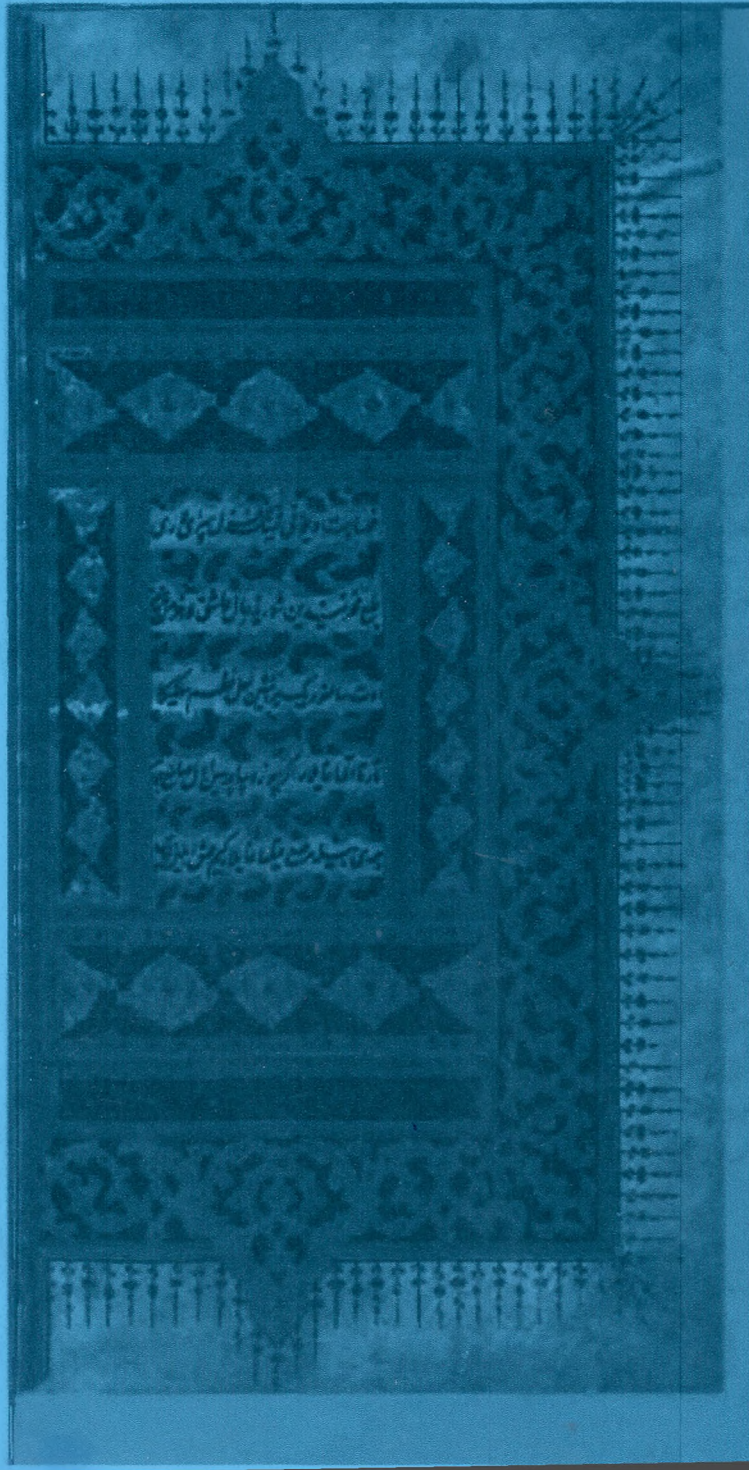

МАТНИНИНГ МАТНОСТИ СИРЛАРИ

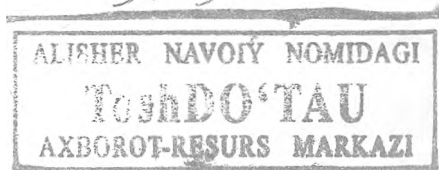
ОТАБЕК ЖЎРАБОЕВ

МАТНИНИНГ
МАТНОСТИ
СИРЛАРИ

*(Мумтоз битиклар ва Абдулла Қаҳҳор
асарлари таҳлили асосида)*

Монография

37092

«TAMADDUN»
Тошкент - 2017

Масъул муҳаррир:

Азизхон Қаюмов,

*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби,
филология фанлари доктори, академик.*

Такризчилар:

Нурбой Жабборов,

филология фанлари доктори, профессор.

Абдулла Улуғов,

филология фанлари номзоди, доцент.

Бадий матни ўрганиш, тадқиқ этиш ва англаш матншунослик олдида турган энг муҳим ва долзарб муаммоларлардан саналади. Ушбу монографияда муаллиф XIV аср ўзбек мумтоз адабиёти намунасида тортиб, Абдулла Қаҳҳор асарлари таҳлили ва талқини мисолида айрим кузатишларини баён қилади. Китоб адабиётшунос, матншунос ва умуман адабиётимиз ихлосмандларига мўлжалланган.

97-рақамли буюртма

М - 31   Жўрабоев, Отабек

Матнинг матносни сирлари / монография. О. Жўрабоев;
масъул муҳаррир А. Қаюмов. – Тошкент: «Тамaddon», 2017. –
200 б.

УЎК: 821.512.133-1

КБК: 84(5Ўзб)6

Мазкур китоб Ф-1-ФҚ-055213 шифрли «Абдулла Қаҳҳор дастхат қўлёзмалари асосида асарларининг илмий-қийёсий матнларини тайёрлаш ва нашрга ҳозирлаш» мавзусидаги фундаментал тадқиқот гранти доирасида амалга оширилди.

ISBN 978-9943-4845-3-5

© «TAMADDUN» нашриёти, 2017.

© О. Жўрабоев, 2017.

МУҚАДДИМА

ёхуд

матн талқини тарихи ва моҳиятига доир

Адабиёт – инсоният тарихи давомида фикрий ва қалбий тушунчалар ифодаси сифатида кишилар шууридан жой олиб келган. Аждодларимизнинг эътиқодий, маънавий ва руҳий қиёфалари бадиий адабиётда хусусан, мумтоз адабий асарларда ўз аксини топган. Бадиий адабиётнинг бош вазифаси инсонни, гўзалликни ва ҳақиқатни васф этиш бўлиб, хаттоки, тарихий воқеълик ҳам бадиият оғушида тасвирланади. “Олижаноб ва айни дамда жуда ҳам оддий бўлган сўз адабиётнинг қурилиш материалидир.”¹ Ана шундай материал асносида яратилган матнни ўрганиш ва талқин қилиш эса узоқ ўтмишга бориб тақалади. Кейинги йилларда мумтоз матнларни англаш, талқин ва таҳлил этишда модерн услуб ва усуллар алоҳида мавқе қозонмоқда. Герменевтика шундай услублардан бири ва муҳимидир. Унинг келиб чиқиши ва мазмун-моҳияти ҳақида таъкидланган.² Герменевтиканинг Шарқдаги, хусусан Ислом Шарқидаги, кўринишлари ҳам бормиди, деган савол ўринлидир. Бироз шу ҳақда...

Шарқ мумтоз адабиётини чуқур англаш диний билимларсиз мумкин эмас. Бу борада муҳим ўрин тутувчи тафсир илмида³ аҳамиятли бўлган *балогат*, Ғарб адабиётида *риторика* билан деярли бир хил моҳиятга эга. Айнан шу жиҳатлар матн талқини тарихи билан узвий боғлиқдир.

Аслида *балогат* Қуръони каримни тафсир қилувчи мужтаҳид олимларга зарур илм бўлиб, у ўз навбатида *маъоний*, *баён* ва *бадеъ* каби уч турга бўлинади. Улар чиройли ва маъноли сўзлаш ҳамда ёзишнинг илми сифатида ижодкор аҳлига турфа хил қоида (норма-меъёр)ларни ҳам белгилаган. Масалан, *маъоний*да маъно ифодалаш учун жумлалар тузишда сўзларнинг хоссаларини ўрганилади; *баён*да эса жумлаларнинг тузилиш хоссалари ўрганилади; *бадеъ*да бўлса жумлаларни гўзал кўринишда тузиш санъати ўрганилади.

¹ Ян Парандовский. Алхимия слова. –Москва: Прогресс, 1982. С.142.

² Бу ҳақдаги тадқиқлар учун қаранг: Ш.Жабборов. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент: Akademiya, 2010.

³ Бу ҳақда қаранг: Р.Обидов. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Моно роуинахр, 2003.

Ғарбдаги риторика илмининг асосчиси Арасту (Aristoteles, мил. ав. 384–322) “англаш ва талқин этиш” муаммоларини тадқиқи учун фалсафа билан уйғунлашиб кетгувчи “Peri hermeneias” (Герменевтика доираси) рисоласини яратди. Кейинчалик бу доира Абу Наср Форобий (873–950) номи билан қўлланила бошлади. Негаки, Арасту рисоласини Форобий “Ал-Ибора” номи билан шарҳлади ва кенгайтди. Вақтлар ўтиши билан бу асар мантиқ илмига оид китоблар ичидан жой олган. Афлотун (Platon, мил.ав. 427–347) ва Арастунинг “юзага чиқариш ва талқин қилиш” маъносида қўллаган “hermenevtik” (талқин қилиш, таъбирлаш) истилоҳи эса энди кенгрок қўламда – уч хил маънода қўлланила бошлади¹:

1. Бирор маънони юзага чиқармоқ, баён этмоқ, тилга олмоқ, мумтоз адабиётда *шарҳ*, *ҳошия*, *таҳшия* номи остида билинган талқинлардир.

Мазкур жиҳатни шундай изоҳлаш мумкин. Уқмоқ учун аввал англаш, англамоқ учун эса ўқимоқ лозим. Англамоқнинг қийинлиги ҳам, қоришиқлиги ҳам шу нуқтада тугун ҳосил қилади. Матнни англаш давомида ундан парча ёки тўласича олиш муҳимдир. Матннинг бутуни уни ташкил қилган калималар, сўз гуруҳлари, жумлалар ва иборалар туфайли англашилиши мумкин. Матн парчалари эса матннинг бутлиги ичида англашилади. Бу аниқлик “англаш доираси” сифатида тасвир этилгандир. Билим ёки ўрганишнинг ҳолатларини ифодаловчи асарларнинг талқин қилиш усули билан тарихий, адабий, диний ифодаларни талқин этиш усуллари фарқ қилади. Аввалгиси ўзгармас асосларни кўзда тутса, кейингилари давомий суръатда ўзгариб турувчи ҳолатларни асос қилиб олган.

2. Бир сўзни бошқа бирор калима ила *ёритиш*, *очиқлаш*, *таърифлаш*, *билдириш*, *тафсир қилиш*. Масалан, адабиётда *очиқлаш* – бирор бир бутун муҳитни сўзлар билан ифодалаш эмас, бир ҳодисани сўз ила ифода этмоқдир. Айтайлик, Бобурга мансуб бир фард:

Ёр қадрин билмадим то ёрдин айрилмадим,

Ёр қадри мунча ҳам душвор экандур билмадим.

Байтда етакчилик қилаётган *ёр* ва *қадр* сўзларидир. Муаллиф ҳар икки сўзни бирикма ҳолида келтириб, умум учун эмас, айнан ўзи учун ёр қадрининг нечоғлик эканлигини ифодаламоқда. Яъни, ижодкорнинг оний ҳолати бир ҳодиса сифатида очикланмоқда.

¹ I.Genc, Klasik turk edebiyati metinlerini anlamada modern yaklasimlar// Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. P. 395-404.

Яна, шу иккинчи хил мазмундаги *талқин* Арасту қўллаган маънода тўғриламокни ва янглиштирмоқни кутадиган бир ифодадир. Классик мантиқ илми билимдонлари талқин қилиш маъносида *ибора* калимасини қўллайдилар. *Ибора* истилоҳ ўлароқ бирор нарсани ҳам зехнда жонлантириш, ҳамда тасаввур этиш ёки очиклаш маъносига етакловчи восита. Шу ўринда, арабча *ибора* сўзини калима сифатида *таъбир* ва *эътибор* билан бир ўзакдан эканлигини ҳам таъкидлаш зарур.

Арасту ва Форобий талқин қилиш муддати ёки вақтини мантиқий ҳал этмаганлар. Бу жиҳат қайсидир маънода чегарасиздир. Мисол учун, бирор асар яратилган даврда у ҳеч талқинга учрамаслиги, вақтлар ўтиб эса турфа талқинларга сазовор бўлиши адабиёт тарихида учрайдиган ҳол.

Ёки, асар матнидаги маънони топишга ҳарчанд уринилса-да топилмаслиги, фалон муддат ёхуд замон ўтгач у янгича талқин билан кашф этилиб маъноларини ечиш мумкин. Бунга мисол қилиб, тарих давомида Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарига ёзилган шарҳлар ва уларда очикланган маъноларни келтириш мумкин. XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда “Маснавийи маънавий” асарига қирққа яқин шарҳ ёзилган. (Бу ҳақда кейинги ўринларда тўхталамиз.)

Талқин қилишнинг услуби эса талқинлаш усули ичида шаклланади. Вақт ўтиши билан тафсир илми ҳам бир матннинг маъносини ўз заминида очиклаш тамойил (принцип)ларини юзага келтирди.

Очиклаш – мавжуд бўлган бир англам ва йўналма узра тайёрланади. Бу йўналма ва маъно доирасини “илк англама” деб юритилади. Талқин қилинган моҳият бирор ҳолатни, бирор мавзунини ёхуд бирор асосни аввалдан, яъни илк англама билан аёнлашади. Уни аниқлаштириш ҳам шу нуқтаи назардан унинг англам юзасига дахлдордир. *Герменевтик доира* дейилувчи бу маъно юзаси бўлмасдан матннинг англами юзага чиқмайди. Негаки, герменевтик фалсафага кўра матнни фақат тушунишгина эмас, балки уни англашга ҳам эътибор бериш зарур.

Шунингдек, англам тозариши, яъни янгиланиши, ўзак жиҳатиданми, матн биланми, матн мавзуси биланми муаммо туғдиради. Яъни, англаб олинган ўзакнинг ўз уфқини, матнни ёки унинг асосини қандай қамраб олганлик хусуси ҳанузгача очиб берилмаган бир

фалсафий муаммодир. Айнан шу қисмни тушуниб олиш, топишмоқ ечимидагидек, аста-секин ҳал этилиши лозим бўлган масалани англамоқнинг асос шартидир. Сўнгра, бу илк англаш кенгайиб бориб *туласича англаш* юзага чиқади. Масалан, “Библия” тадқиқотчилари “ижтимоий, тарихий ва адабий борлиққа қарама-қарши бўлмаган тарзда тузилган ўзаро алоқали хабарни ишончли матн” сифатида қабул қилишади.¹

3. Бирор сўзни бошқа бир сўзга *айлантириш, таржима қилиш, аслига ёки натижасига боғлаш, ўгириш, маолиши бериш*. Буни мумтоз адабиётда *таъвил* ҳам дейилади. *Ўгириш* англамоқни сақлаш учун қилинаётган махсус талқин ҳолатидир. Ўгираётган шахс (таржимон) икки тил орасида воситачилик қилаётган кишидир. У ўгирилаётган матн дунёси билан ўқувчи дунёси ўртасида кўприк бўлади. Ҳам бошқа-бошқа икки тилнинг, ҳамда айри-айри алоҳида икки маданиятнинг бегоналигини кетгазувчи восита соҳибидир. Ўғирма (ёки, таржима) баъзан бир тилнинг турли даврлардаги ҳолатига кўра ҳам қилинади. Мисол учун, қадимги туркий ёдгорликлар (Ўрхун-Энасой, Култегин битиклари, “Қутодгу билиг” каби) ўз ҳолатидан ҳозирги-замонавий ўзбек тилига табдил қилинган. Таржимон-ўгирувчи таржима жараёнида грамматик, тарихий ва матн билан боғлиқ бир қанча воситалар ёрдамида ишга киришади. *Таъвил* эса қадимий матн ифодаларини биз тушунадиган тилга айлантириш ҳолатидир.

Юқорида кўрилган ҳар уч англаш ҳолида ҳам талқиний фаолият ёт, ёпик, замон ва макон фарқи билан узоқлашган бирор ибора, матн ёхуд ўзакка яқинлик боғлашга ҳаракат қилинади.

Агар ўзбек мумтоз адабиёти тарихи нуқтаи назаридан қаралса ҳам ҳар учала талқин акс этганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Биринчи галда турфа талқинлар кўлёмалар матни билан боғлиқ ҳолда кўзга ташланади. Айнан шу жиҳатни ўрганиш ва тадқиқ этиш ўзбек матншунослигининг асос вазифаларидан бири улароқ шаклланган. Хусусан, XX аср давомида олиб борилган аксар ўзбек матншунослик тадқиқлари шу жабҳада бўлган (П.Шамсиев, Ҳ.Сулаймон, С. Муталлибов, А.Қаюмов, М.Ҳақимов, С.Ғаниева каби олимларнинг тадқиқлари). Матнни фалсафий англаш, герменевтик талқин усуллари қўллаш эса айнан истиқлолдан сўнг айрим изланишларда

¹ Г.Гече. Библиейские истории. –Москва: Политиздат. 1988. С.19.

кўрина бошлади (Ш.Сирожиддинов¹, Д.Салоҳий², А.Эркинов³, Б.Каримов⁴ изланишлари).

Лекин шуни ҳам кўзда тутмоқ керакки, матншунослик бадний асарнинг ички-ботиний жиҳатларини очиб бериш, матнни асл моҳиятини англаш, филологик ечимдан ташқари фалсафий маъносини ҳам ўрганиши лозим. Шу билан бирга, матннинг яратилиш тарихи, матн ўзгариши содир бўлган бўлса унга олиб келган ҳолатларни аниқлаш ва муаллиф варианты сақланиб қолмаган тақдирда асарнинг аслига яқин матнини тузишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйгандир. Бу эса уч жабҳада олиб борилади:

1) Матн тарихини ўрганиш; 2) Матн талқини; 3) Матн тузиш.⁵

Аслида матнни англаш ва матншунослигимиз кўп асрлик тарихга эгаллиги шубҳасиздир. Мисол учун, Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ шу ишга қўл урган, дейиш ўринли. “Девону луғотит-турк” асарида сўзларнинг маъноларини очиб бериш учун кўплаб матний таҳлил ва талқин ишларини олиб борган. У барча туркий халқлар оғзаки ижоди бўлмиш дostonлардан парчалар, қўшиқлар, мақоллар, ҳикматли сўз ва ибораларни ҳамда ёзма адабиётдан олинган қасида ва шеърларни туркий сўзларнинг нозик қирраларини очиб бериш учун илова сифатида асарига жойлаштирган. У бир неча сўзларни кўплаб маъноларини ифода этабилмоқ учун бу адабий парчалардан фойдаланган.

Ёки, матншунослик бўйича яна бир катта миқёсдаги ишни темурийзода Мирзо Бойсункур (1397-1433) амалга оширган. У жаҳонда илк маротаба илмий-танқидий матн яратган. У Фирдавсийнинг “Шоҳнома” достони нусхаларини йиғдириб, ўзаро солиштириб, аниқликлар киритиб, замонасининг энг мохир хаттотларига ягона нусхада, миниатюралар билан безаттириб кўчиртирган. Ҳозирги

¹ Ш.Сирожиддинов. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. –Тошкент: Akadennashr, 2011.

² Д.И.Салоҳий. Алишер Навоий поэтик услубининг тадрижий такомилли (ғазаллар магнларининг қиёсий таҳлили асосида). ДДА. –Тошкент. 2001.

³ А.С.Эркинов. Источники интерпретации “Хамса” Алишера Навои в XV-XX вв. АДД. –Ташкент, 1998.

⁴ Б.Н.Каримов. XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси (кодирийшунослик мисолида). ДДА. –Тошкент. 2002.

⁵ Ш.Сирожиддинов, С.Умарова. Ўзбек матншунослиги қирралари. –Тошкент: Akadennashr, 2015. 7-бет.

кунда у “Шохнома”нинг кейинги нусхалари учун асос матн бўлиш билан бирга, уникал ва ноёб манба сифатида Эрон давлат кутубхонасида сақланмоқда.

Матншунослигимиз ва матн талқини тарихи албатта Амир Алишер Навоий номи билан чамбарчарс боғлиқдир. Навоий асарлари нафақат ўзбек адабиёти тарихида, умуман Шарқ адабиётида ҳам энг кўп кўчирилган ва тарқалган асарлар сирасига киради. Уларни дастлаб Навоийни ўзи кўчиртирган нусхалари ва кейинчалик китобат қилинган нусхалари ҳам машхур бўлиб кетган. Бу кўп сонли қўлёзмалар ўртасида албатта тафовутлар ҳам сезилади. Мисол учун, матншунос М.Ҳамидова “Садди Искандарий” дostonи қўлёзмалари аро аниқланган матний тафовутларни уч гуруҳга ажратади:

- 1) Композицион ўзгаришга олиб келган фарқлар;
- 2) Имловий хатолар;
- 3) Матнни маъновий бузилишга олиб келган текстологик тафовутлар.¹

Бу фарқ ва тафовутлар кейинчалик котиблар томонидан амалга оширилган. Навоийнинг ўзи томонидан қатъий матн ҳолига келтирилган асарларидан бир қанчаси бу каби матний ўзгаришларга дуч келган. Албатта, бу жиҳат кейинчалик тузилган шоир асарларининг илмий-танқидий матнларида кўзга ташланади. Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, Навоий асарлари матншунослигимиз тарихида энг кўп илмий-танқидий матн қилинган асарлардир. Шу кунга қадар муаллифнинг йигирма яқин асарининг танқидий матни яратилган.

Қизиғи шундаки, Навоийнинг ўзи ўз асарларини илк ва асосий таҳрирчисидир. Унинг вақт ўтиб амалга оширган матний талқинлари жуда ҳам муҳим. Мисол учун, Навоий “Муншаот”и билан узоқ йиллар шуғулланган навоийшунос Ю.Турсунов: “Навоий ўзга кишиларга ёзган ўзбекча мактубларини “авроқ зимнида сабт” этаркан, маълум сабабларга кўра баъзи мактублардаги шахслар номини тушириб қолдиришни маъкул кўриб, бундай ўринларда “фалон” мавҳумини ишлатиб кетган, айрим мактублардаги кишилар исмини эса аввалгича қолдирган бўлиши, шубҳасиз” дея таъкидлайди ва “шу тариқа “Муншаот”нинг иккинчи редакцияси юзага келган”ини эслатади.²

¹ М.Ш.Ҳамидова. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. –Тошкент, 1994. 30-бет.

² Ю.Турсунов. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент: Mumtoz so'z, 2016. 33-бет.

Матн талқини масаласи кейинги асрларда ҳам давом этган. Умуман олганда, матн талқини тамойили ва унинг тарихи масаласини мумтоз адабий матнлар воситасида янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этиш жуда муҳим ҳамда қизиқарли илмий хулосаларга сабаб бўлиши шубҳасиздир. Матнни турлича ракурсда ўрганиш ва талқин қилиш кейинги йиллардаги ўзбек матншунослигида ҳам турфа хил ёндашувларни, баҳсларни келтириб чиқарди. (В.Раҳмон, Н.Жумахўжа каби олимларнинг баъзи чиқишлари бунга мисол бўла олади.¹)

Бироқ, бу борада бир жиҳатни доимо кўзда тутиш керак. У ҳам бўлса мумтоз (классик) матнни англаш ва талқин қилишда биз у яратилган тарих ва замондан йироқмиз. Ўша даврни фақат манбалар асосида тасаввур эта оламиз, холос. Аммо бу тасаввуримиз ҳам тор ва нуқсонли бўлиши мумкин. Шунинг учун, мумтоз матнни фақат ўз замонамизга кўра тушунамиз, англаймиз. Талқинларимиз ҳам шунга кўра бўлади. Яъни, айтайлик Навойга оид бирор матнни ўша даврга бориб, янгитдан ёздирмоқдан беримиз, албатта. Уни ҳозирги вақтдагина кўрамиз, тушунамиз ва англаймиз. Ўша асар ҳозирги вақтдагина бизникидир.

Биз бадиий матнни ўзимизгача қилинган талқинлардан хулосалаб, яшаб турган борлигимизга мослаб яна талқинлашга ҳаракат қилаверамиз. Агар мумтоз адабий матнларни ҳозирги кунгача ва ўша асар яратилган даврнинг балоғат илми қоидаларига биноан англаб, талқин этилса нур устига нурдир. Ёхуд, позитивист² услубни қўллаган ҳолда адабий асарга бирор тарихий асар ёки археологик топилма каби қараш асосида бориш ҳам илмий услубни сақлайди. Француз олими Ролан Барт (1915-1980) бир ўринда “ҳар бир тарихий матн эски жумлалар, парчалардан тўқилган янги мазмунда намоён бўлади” деган эди. Бу эса матннинг доимо яшовчанлигига далолатдир.

XX аср иккинчи ярмига келиб, матнни лингвистик нуқтаи назардан тадқиқ этиш, “интерматн” тушунчаси бирмунча авж олди.³ Бу ҳам фалсафа билан боғлиқ тушунчадир. Аммо, адабиётшунос-матн-

¹ В.Раҳмон. Мумтоз сўз сеҳри. Мақолалар тўплами. –Тошкент: O‘zbekiston, 2015. 242-438-бетлар; Н.Жумахўжа. Истиклол ва она тилимиз. (Тил, имло, нотиклик санъати, матн, матншунослик) –Тошкент: Шарк. 1998. 79-158-бетлар.

² Факт-далилларга асосланган.

³ Бу ҳақда қаранг: М.Холбеков. Матн, интерматн ва интерматнлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 6-сон. 32-39-бетлар.

шунос матндан ташқари маълумотларга ёндашмасдан ҳам бадий матнинг тахлилини бера олиши зарур. Парадокс шундаки, кўп ҳолларда муаллифнинг бадииятдан бошқа мулоҳазаларига мурожаат қилиш, биринчи галда, асар поэтикаси ва матн тарихини ўрганишга ёрдам беради. (Бунга доир мисоллар китобнинг «Лирик асарларда тарих тасвири» ва А. Қаҳҳор автографлари ҳақидаги ўринларда бор.) Яъни, талқин йўналиши шунини тақозо қилиб қолади.

Юқоридагича назарий ёндашув, фикр-мулоҳазалардан келиб чиқиб, ушбу монографияни икки боб қилдик. Аввало, матнни тушуниш, унинг матности сирларини ўрганишни яхлит, кенг ҳудудларда олинди. Яъни, тадқиқ доирамизга XIV аср туркий ёзма ёдгорлиги “Наҳжул-фародис”дан тортиб Абдулла Қаҳҳорнинг асарларигача тортдик. Биз уларни мумтоз ва замонавий эмас, ягона ўзбек адабиёти намуналари сифатида қарашга интилдик. Иккинчидан, тадқиқларимиз асосан қўлёзма манбалар (адабий манбашунослик) ва муаллиф автограф матнларини (матншунослик) таҳлил қилиш доирасида олиб борилди. Албатта, талқин доирасига тортилган ҳамма бадиият намуналарининг ҳам матности сирларини тўласича кашф этдик, деган даъводан йироқмиз. Биз фақат, шу тахлит талқинлар тақдим этиш мумкинлигини кўрдик, холос.

* * *

*Буюк Турон кенгликлариди
Кумилиб ётибди ҳадсиз хазина,
Кумилиб ётибди йиллар қаърида
Хазинага туташ саноқсиз зина...*

Шавкат Раҳмон

**I боб.
Мумтоз матн: талқин ва
тахлиллар**

«Нахжул-фародис» асари мундарижаси ва матни ҳақида

Қадимги туркий ёзма ёдгорликлар тадқиқига қизиқиш асосан XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида авж олди. Аввало, уларни топиш, қўлёзма нусхаларини аниқлаш ва тил хусусиятларини тадқиқ этиш ишлари йўлга қўйила бошланди. XIV аср ёдгорлиги «Нахжул-фародис»ни ўрганиш ҳам бирмунча тарихга эга. У кўп-лаб жаҳон туркшуносларининг эътиборини жалб қилган. Гарчанд хорижда кўп ўрганилган бўлса-да, у асосан ватанимиз, аниқроғи, Хоразм билан узвий боғлиқ манбадир. (Бу ҳақда бироз кейинроқ тўхталамиз.) Шунинг учун уни туркий (эски ўзбек тилидаги) наслр намунаси сифатида атрофлича ўрганишга эҳтиёж сезилади.

Илк бора Шаҳобиддин Маржоний «Нахжул-фародис»нинг нодир бир нусхаси ҳақида маълумот берган¹. Кейинчалик А.Убайдулло ва А.Раҳим², Ф.Кўпрули³, Ҳ.Тавфиқ, Ҳ.Эҳсон ва Ҳ.Али⁴, А.З.Валидий⁵ асар борасида тўхталган бўлсалар, проф. А.Н.Самойлович асарнинг Қозонда сақланаётган бир қадим қўлёзмаси ва тили ҳақида ёзган.⁶ Асарнинг асосан тил хусусиятлари ўрганилган ва кўп тадқиқлар шу йўналишда давом этган. Бу борада Қ.Бурслан⁷, Али Ф.Қорамонўгли⁸ ва А.Нажибнинг⁹ тадқиқи маълум. Яна, Б.Яфаров

¹ Ш. Маржоний. Китоби мустафодил-ахбор фий аҳволи Қозон ва Булғор. I-жилд. -Қозон, 1885. 15-16-бетлар.

² Азиз Убайдулло, Али Раҳим. Татар адабиёти тарихи. -Қозон, 1924.

³ Fuad Korulu. Turk Edebiyati Tarihi. -Istanbul, 1926.

⁴ Hifzi Tevfik, Hamamizade Ihsan, Hasan Ali. Turk edebiyati numuneleri, cilt 1. Istanbul, 1926.

⁵ Ahmed Zeki Velidi. Harezm'de yazilmis eski turkce eserler / Turkiyat mecmuasi II, 1926.

⁶ А.Н.Самойлович. Cuci ulusu veya Altin Ordu Edebi Dili / Belleten, seri 1, no 12, 1935.

⁷ Kivamettin Burslan. Nehcul-feradis'ten derlenen turkce sozler. Turkiyat mecmuasi IV, 1934. -Istanbul, 1934.

⁸ Ali Fehmi Kamanoglu. Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, I. Turk dili ve edebiyati dergisi XVI, -Istanbul, 1968; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, II. Turk dili ve edebiyati dergisi XVII, -Istanbul, 1969; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, III. Metn. Turk dili ve edebiyati dergisi XVII, -Istanbul, 1969; Nehcul-feradis'in dil hususiyetleri, IV. Metn. Turk dili ve edebiyati dergisi XIX, -Istanbul, 1971.

⁹ Эмир Наджип. О памятнике XIV века «Нахджал-фарадис» и о его языке // Советская тюркология. №6, 1971.

шу мавзуда номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган¹. Академик Э.Фозиловнинг рус тилида чоп этилган «Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари» номли китобида ҳам «Наҳжул-фародис»даги айрим сўзлар изоҳланган.² Профессорлар Н.Раҳмонов ва Ҳ.Болтабоев нашрга тайёрлаган “Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари”нинг 1-жилдида ҳам асардан парчалар келтирилган.³

Номини алоҳида эътироф этиш керак бўлган яна бир олим Янош Экмандир. Унинг туркологияга оид кўплаб тадқиқлари орасида «Наҳжул-фародис» ажралиб туради. Я.Экман дастлабки изланишларини асарда қўлланилган бир сўзни тадқиқ этиш билан бошлаган.⁴ Кейин унинг Истанбул Янги жомеъ кутубхонасида сақланаётган диакритик белгилли уникал қўлёзмасини факсимель ҳолда нашрга тайёрлади.⁵ Аммо асар транслитерациясини нашрга тайёрлаш ишини ниҳоясига етказолмай вафот этган. Буни С.Тезган ва Ҳ.Зулфиқор давом қилиб, чоп эттирадилар.⁶ Шу тариқа «Наҳжул-фародис» асари тўлиғича дунё юзини кўради ва кейинги тадқиқларнинг деярли ҳаммаси ушбу факсимель ва матн юзасидан амалга ошган.

Асар номи ҳақида муаллиф шундай дейди: «Тақи бу китобга *Наҳжул-фародис* от бердук, маъниси уштмоҳларнинг очуқ йўли темек бўлур (1)». Яъни, «Уштмоҳлар (учмоҳ)-жаннатларнинг очик йўли» маъносидадир.

Асар муаллифи масаласида эса кўпгина баҳслар мавжуд. Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» тазкирасида Алишер Навоийга бағишланган бир муламмаъ келтирилган:

*Туркийни кўруб қилурлар эрди тарку тавба ҳам,
Гар тирик бўлсалар эрди Лутфий бирла Кардарий.*

¹ Б.А.Яфаров. Литература Камско-Волжских болгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджал-фарадис». Кандидатская диссертация. -Казан. 1949.

² Э.Фозилов. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1966-1971.

³ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача.) –Тошкент: Фан, 2003. 272-284-бетлар.

⁴ Janos Eckmann. Bolmasa kalimesine dair – Turk dili arastirmalari yilligi, Belleten 1954. –Ankara.

⁵ Janos Eckmann. Nehcul-feradis I. Tipkibasim. -Ankara, 1956.

⁶ Nehcu'l-feradis. I metin, II tipkibasim. Türk dil kurumu yayinlari: 518. –Ankara, 1995. (Кўчирмалар шу нашрдан олинади ва кавс ичида саҳифа раками кўрсатилади.)

Бовужуди форсий дар жунби шеъри комилаш
Чист ашъори заҳири кист бори Анварий...¹

Шеърдаги Лутфий, Анварийлар маълум. «Кардарий» тахаллусли шоир эса мунозараларга сабаб бўлган. Хусусан, Максуд Шайхзода «Тазкирачилик тарихидан» мақоласида шу шеърни назарда тутиб ёзади: «Мазкур китъада зикр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар кишлоғида ҳижрий 761 (милодий 1359-60) йилда вафот этган Маҳмуд Ибн Али деган шахс «Наҳжул-фародис» номли диний-ахлокий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Ўрда пойтахти Сарой шаҳрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хо-размлик котиб томонидан кўчирилган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ Самарқандий туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас.»²

Кейин яна бошқа мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Жумладан, «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида «Наҳжул-фародис»нинг муаллифи Али ибн Маҳмуд дея кўрсатилади, лекин «Кардарий» тахаллуси ҳақида эсланмайди.³

Немис олими Ҳ.Хофман Кардарий ва «Наҳжул-фародис» ҳақида: «Бу шоир (Кардарий)... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардарий Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий ўз китъасида уни тилга олади. Тарихда эса Кардарий тахаллусли шоирлар бир эмас, бир нечта бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган «Наҳжул-фародис» асаригина бизга маълумдир»⁴, дея таъкидлайди.

Проф. Ҳ.Қудратуллаев эса бошқача фикр билдирган: «Аслида дастлабки туркий тилда яратилган йирик насрий асар Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий»сидир. Унинг «Наҳжул-фародис» номли асари ҳам насрда туркий тилда яратилган бўлиб, бу асар ҳам

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро / Китобда: Навоий замондошлари хотирасида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. 15-бет.

² Максуд Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан / Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968. 37-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, I-т. –Тошкент: Фан, 1977. 176-бет.

⁴ H.Hofman. Turkish literature a bio-bibliographical survey. Sektion I. Utrecht, 1969. –P.103-109.

диний мавзуга, инсонни ахлоқий руҳда тарбиялашга бағишлаган».¹ Бу сўнгги фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки «Наҳжул-фародис» ҳеч бир манбада Рабғузийга нисбат берилган эмас. [Асар муаллифи, унинг ўрганилиши ва мазмуни ҳақида ушбу сатрлар муаллифининг ҳам айрим кузатишлари бор.²]

Юқорида келтирилган маълумот юзасидан хулоса қилиб, «Наҳжул-фародис» асарининг муаллифи сифатида Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийни кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳам шартлидир. Негаки, «Наҳжул-фародис»нинг қўлёзмасида асар муаллифининг номи қайд этилмаган. Фақат китоб ниҳоясида асарнинг ёзилиш санаси ва котибининг исми келтирилган, холос. Мана ўша парча:

«Бу китоб тамом бўлди тарих ети юз олтинчи бирда шахрул оҳир муборак жумадул аввал ойининг олтинчи кунда эрдиким, китобати қушлуқ вахтинда тамам бўлди. Тақи китобнинг мусаннифи мазкур якшанба кун дорул-фанодин дорул-бақога риҳлат қилди (309)».

Ушбу парчадан икки муҳим жиҳат маълум бўлади. Биринчи, асарнинг ёзилиб битган санаси. Яъни, х. 761 йил. Иккинчи, асар мусаннифи, яъни тартиб бериб ёзган киши, асарни тамомлагач якшанба куни вафот қилгани (1360 йил, 26 март) маълум бўлади. Демакки, муаллифнинг охириги асари ҳам ушбу – «Наҳжул-фародис»дир.

Китоб матни ниҳоясида эса котиб ўз исмини келтиради:

«Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав Хоразмий».

Асар Хусрав тахаллусли хоразмлик котиб томонидан кўчирилгани аниқ. Шунингдек, котибнинг ўзи, асар муаллифи вафот санасини аниқ келтиришича, ёзувчи билан шахсан таниш бўлган.

Шу далилга асосланиб, асар муаллифи номини шартли дейиш мумкин. Ва уни тўла маънода, эски ўзбек тилидаги мумтоз наср намунаси сифатида ўрганиш керак, деган фикрдамиз.

¹ Х.Қудратуллаев. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. 4-сон.

² О.Жўрабоев. «Наҳжал-фародис» – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004. №2. 147-150-бетлар; Ўша муаллиф. Жаннат сари етаклагувчи асар//Ҳидоят. 2005. №10. 30-32-бетлар; Ўша муаллиф. XIV муҳим ёзма ёдгорлиги «Наҳжал-фародис» асарининг қўлёзмалари ва мундарижаси хусусида // Проф. Х. Сулаймон номли республика ёш манбашунослари ва матишуносларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2006. 3-6-бетлар.

*Бовужуди форсий дар жунби шеъри комилаш
Чист ашъори заҳири кист бори Анварий...*¹

Шеърдаги Лутфий, Анварийлар маълум. “Кардарий” тахаллусли шоир эса мунозараларга сабаб бўлган. Хусусан, Мақсуд Шайхзода «Тазкирачилик тарихидан» мақоласида шу шеърни назарда тутиб ёзади: «Мазкур китъада зикр этилган Кардарий Хоразм ўлкасининг Кардар кишлоғида ҳижрий 761 (милодий 1359-60) йилда вафот этган Маҳмуд Ибн Али деган шахс «Наҳжул-фародис» номли диний-ахлоқий асар муаллифидир. Умрининг бир қисмини Олтин Ўрда пойтахти Сарой шахрида ўтказган. Асарнинг бир неча нусхалари сақланиб қолган. Бу асарнинг Кардарий тирик вақтида хоразмлик котиб томонидан кўчирилган нусхаси Хоразм шеvasи ва адабий лаҳжасининг тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эгадир. Ҳар ҳолда Давлатшоҳ Самарқандий туркий назм устаси деб кўрсатган Кардарий деган шоир шу Маҳмуд ибн Алидан бошқаси эмас.»²

Кейин яна бошқа мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Жумладан, «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг биринчи жилдида «Наҳжул-фародис»нинг муаллифи Али ибн Маҳмуд дея кўрсатилди, лекин «Кардарий» тахаллуси ҳақида эсланмайди.³

Немис олими Ҳ.Хофман Кардарий ва «Наҳжул-фародис» ҳақида: «Бу шоир (Кардарий)... машҳур туркигўй шоир Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийдир. Кардарий Хоразмдан бўлган. Давлатшоҳ Самарқандий ўз китъасида уни тилга олади. Тарихда эса Кардарий тахаллусли шоирлар бир эмас, бир нечта бўлган. Лекин унинг туркий тилда ёзилган «Наҳжул-фародис» асаригина бизга маълумдир»⁴, дея таъкидлайди.

Проф. Ҳ.Кудратуллаев эса бошқача фикр билдирган: «Аслида дастлабки туркий тилда яратилган йирик насрий асар Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаси Рабғузий»сидир. Унинг «Наҳжул-фародис» номли асари ҳам насрда туркий тилда яратилган бўлиб, бу асар ҳам

¹ Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро / Китобда: Навоий замондошлари хотирасида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. 15-бет.

² Мақсуд Шайхзода. Тазкирачилик тарихидан / Навоийга армуғон. –Тошкент: Фан, 1968. 37-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-т. –Тошкент: Фан, 1977. 176-бет.

⁴ H.Hofman. Turkish literature a bio-bibliographical survey. Sektion I. Utrecht, 1969. –P.103-109.

диний мавзуга, инсонни ахлоқий руҳда тарбиялашга бағишлаган».¹ Бу сўнги фикрга қўшилиб бўлмайди. Чунки «Наҳжул-фародис» ҳеч бир манбада Рабғузийга нисбат берилган эмас. [Асар муаллифи, унинг ўрганилиши ва мазмуни ҳақида ушбу сатрлар муаллифининг ҳам айрим кузатишлари бор.²]

Юқорида келтирилган маълумот юзасидан хулоса қилиб, «Наҳжул-фародис» асарининг муаллифи сифатида Маҳмуд ибн Али ас-Саройи Булғорий Кардарийни кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳам шартлидир. Негаки, «Наҳжул-фародис»нинг қўлёзмасида асар муаллифининг номи қайд этилмаган. Фақат китоб ниҳоясида асарнинг ёзилиш санаси ва котибининг исми келтирилган, холос. Мана ўша парча:

«Бу китоб тамом бўлди тарих ети юз олтинчи бирда шаҳрул оҳир муборак жумадул аввал ойининг олтинчи кунда эрдиким, китобати қушлуқ ваҳтинда тамам бўлди. Тақи китобнинг мусаннифи мазкур якшанба кун дорул-фанодин дорул-бақога риҳлат қилди (309)».

Ушбу парчадан икки муҳим жиҳат маълум бўлади. Биринчи, асарнинг ёзилиб битган санаси. Яъни, х. 761 йил. Иккинчи, асар мусаннифи, яъни тартиб бериб ёзган киши, асарни тамомлагач якшанба куни вафот қилгани (1360 йил, 26 март) маълум бўлади. Демакки, муаллифнинг охириги асари ҳам ушбу – «Наҳжул-фародис»дир.

Китоб матни ниҳоясида эса котиб ўз исмини келтиради:

«Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусрав Хоразмий».

Асар Хусрав тахаллусли хоразмлик котиб томонидан кўчирилгани аниқ. Шунингдек, котибнинг ўзи, асар муаллифи вафот санасини аниқ келтиришича, ёзувчи билан шахсан таниш бўлган.

Шу далилга асосланиб, асар муаллифи номини шартли дейиш мумкин. Ва уни тўла маънода, эски ўзбек тилидаги мумтоз наср намунаси сифатида ўрганиш керак, деган фикрдамиз.

¹ Ҳ.Қудратуллаев. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000. 4-сон.

² О.Жўрабоев. «Наҳжал-фародис» – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004. №2. 147-150-бетлар; Ўша муаллиф. Жаннат сари стаклагувчи асар//Ҳидоят. 2005. №10. 30-32-бетлар; Ўша муаллиф. XIV муҳим ёзма ёдгорлиги «Наҳжал-фародис» асарининг қўлёзмалари ва мундарижаси хусусида // Проф. Ҳ. Сулаймон номли республика ёш манбашунослари ва матишуносларининг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 15 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. Тошкент. 2006. 3-6-бетлар.

Энди асарнинг мазмуний мундарижаси хусусида.

«Нахжул-фародис» асари диний-ахлоқий, илмий-бадий асардир. У тўрт бобдан иборат бўлиб, ҳар бир боб алоҳида ўнтадан фаслга бўлинади.

Муаллиф асарини анъанавий «Бисмиллоҳ», Аллоҳга ҳамд ва унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га наът билан бошлайди ҳамда Абдуллоҳ ибн Умардан ривоят қилинган ҳадис келтиради.

Шуни таъкидлаш жоизки, асар фасллари бошида келтирилган ҳамма ҳадислар ва матнлар орасида келувчи оятлар, аввало, оригинал – араб тилида, кейин унинг мазмуни муаллиф изоҳида берилган. Асар «мусаннифи» шундай дейди:

«Умар ўгли Абдуллоҳ, разиаллоҳу анҳу, ривоят қилур пайгамбардин, саллолalloҳу алайҳи васаллам, андоғ ёрлиқар: қаю муъмин ва муваҳҳид қирқ ҳадисни меним ҳадисларимдин эшитмаганларга тегурса, билмаганларга ўргатса Ҳақ таоло ул кимарсани олимлар зумрасинда битигай; тақи қиёмат кунни бўлса, аманна ва саддақна, шаҳидлар жумласинда қўноргай, тақи қаю кимарса мен аймамни ҳадисни меним аймаганимни билит, қасд бирла меним уза йалгон сўзлап пайгамбар алайҳиссалом айди тесе тамугдин олтурғу ерини омода қилсун, теп айди. Бу ҳадисга тамассуқ қилип қирқ ҳадис жамъ қилдуқ пайгамбар алайҳиссалом ҳадислариндин муътамад китоблардин.

Яна бу ҳадисларга муносиб ҳикоятлар пайгамбар аҳволидин, тақи хулафои рошидин афъолидин, тақи уламо ва машойиҳ ақволидин зам қилдуқ; тақи бу китобни тўрт боб уза қилдуқ, тақи тегме бир бобни ўн фасл уза қилдуқ, тақи тегме бир фасл аввалинда бир ҳадис келтурдук пайгамбар алайҳиссалом ҳадисларидинким, мажмуаи қирқ ҳадис бўлур.

Аввал боби пайгамбар алайҳиссаломнинг фаойилининг байони ичинда тутур. Икинчи боби хулафои рошидин, тақи аҳли байт, тақи тўрт имом фазойилининг байони ичинда турур. Учинч боби Ҳақ таоло ҳазратинга йавунгу езгу амаллар баёни ичинда турур. Тўртинч боби Ҳақ таолонинг ҳазратидин йаратғу йавуз амаллар байони ичинда турур (1)».

Ушбу баёнга кўра муаллиф қирқ ҳадис жамлаш ва олимлар тоифасидан жой олишни кўзда тутган. Бу қирқ ҳадис жамланмаси, бошқа «Чэхл ҳадис»лардан тубдан фарқ қилади. Яъни асар систематив, пухта режа асосида, аниқ ҳисоб ва мақсад билан амалга оширилган.

«Нахжул-фародис» тўрт боб, ҳар боб эса ўн фасл, жамми қирқ фасл. Бу дегани ҳар бир ҳадисга бир алоҳида фасл ажратилган. Шу

билан бирга ҳар бир ўнталикни ташкил қилувчи боб махсус мавзуга бағишланганки, ўзаро муносиблик изчил сақланган. Бу эса ўрта асрлар ислом адабиётини муҳим жиҳатларидан эканлиги маълум.

Демак биринчи боб – «*аввалқи боб: Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазойили ичинда турур*» (2).

Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг ҳаётлари, сийратлари ва фазилатлари ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ, «Нахжул-фародис» бу борадаги туркий тилда яратилган дастлабки асарлар сирасидандир.

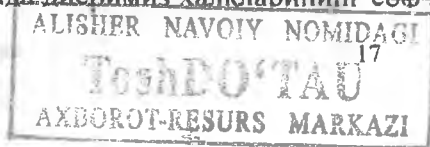
Ушбу биринчи боб ўз ичига қуйидаги мавзуларни жамлаган:

1. Пайғамбар алайҳиссаломнинг фазойили баёни;
2. Пайғамбар (а.с.)га ваҳий келмоғининг баёни;
3. Пайғамбар (а.с.) ёронлари билан бирга Исломнинг дастлабки даврларидаги баёни;
4. Пайғамбар (а.с.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганлари баёни;
5. Пайғамбар (а.с.)нинг муъжизалари баёни;
6. Пайғамбар (а.с.)нинг Маккаги кирмоқлари баёни;
7. Пайғамбар (а.с.) меърожининг баёни;
8. Жаннат ва дўзахга тафарруж қилмок баёни;
9. Пайғамбар (а.с.) Хунайнда ғазот қилмоқлари баёни;
10. Пайғамбар (а.с.)нинг вафотлари баёни.

Асарнинг иккинчи боби эса шундай номланган: «*Хулафои рошидин, тақи аҳли байт, тақи турт имом фазоилининг байони ичинда турур*» (67) ва у қуйидаги фасллардан иборат:

1. Абу Бакр розиаллоху анҳунинг баёни;
2. Умар (р.а.)нинг фазойили баёни;
3. Усмон (р.а.)нинг фазойили баёни;
4. Али (р.а.)нинг фазойили баёни;
5. Фотима (р.а.)нинг фазойили баёни;
6. Ҳасан Ҳусайн (р.а.)нинг фазойили баёни;
7. Имоми Аъзам Абу Ханифа Куфий раҳматуллаҳи алайҳ фазойили баёни;
8. Имом Шофий (р.а.) фазоилининг баёни;
9. Имом Малик (р.а.) фазоилининг баёни;
10. Имом Аҳмад Ханбал (р.а.) фазоилининг баёни.

Дастлабки икки бобданоқ маълум бўладики, ушбу асар Мовароуннаҳр худудида амалда бўлган ва дунёнинг жуда кўплаб мусулмон уламолари томонидан тан олинган аҳли суннат вал-жамоат мазҳаби асосида ёритилган. Бошқа ботил диний оқим ва таъсирлардан ҳоли равишда ~~диримиз халқларнинг~~ соф-эътиқодини тараннум этувчи

37092

асар. «Нахжул-фародис»нинг кейинги – учинчи боби шундай номланади:

«*Ҳақ таоло ҳазратинга йавунгу амаллар байони ичинда турур*» (158). Яъни, Аллоҳ таолога манзур бўлган амаллар амалларнинг баёни ҳақида. Муаллиф назарида бундай амаллар қайсилар. Қуйида уларни боб фаслларига кўра келтирамиз.

1. Илм олмоқнинг фазилати баёнида;
2. Намоз фазилатининг баёнида;
3. Закоатнинг ва садақанинг фазилати баёнида;
4. Рўза фазилати баёнида;
5. Ҳаж ва умра фазилати баёнида;
6. Ота-онага хизмат фазилатининг баёнида;
7. Ҳалол емоқ фазилатининг баёнида;
8. Амру маъруф ва наҳй мункар фазилатининг баёнида;
9. Туну кун ғафлатда бўлмасликнинг фазилати баёнида;
10. Сабр ва ризо фазилати баёнида.

Бундан маълум бўладики, Аллоҳга энг маъқул амалларнинг бошида илм олмоқ туради. Ундан кейин бошқа амаллар навбати билан келади. Инсон камолоти учун муҳим бўлган ва риёзат орқали комилликка етишиш учун муҳим бўлган ушбу жиҳатлар асарнинг маънавий-руҳий хухусиятларини оширибгина қолмай ўқувчилар қалбида эзгуликка интилиш туйғуларини ҳам шакллантиради. Сўнгги – тўртинчи боб бундай амалларнинг тескариси бўлган яъни, ёмон ишлар тўғрисида бўлиб, уни муаллиф шундай номлаган:

«*Ҳақ таоло ҳазратидин йиратгу йавуз амаллар байони ичинда турур*» (233) ва у ҳам ўнта фаслга бўлинган. Хўш, ушбу «ёвуз» амаллар қайсилар, қуйида уларни кўриб чиқсак.

1. Ноҳақ қон тўкмоқнинг офати баёни;
2. Зино қилмоқнинг офати баёни;
3. Маст қилувчи ичимликлар ичмоқнинг баёни;
4. Такаббурлик қилмоқликнинг офати баёни;
5. Ёлғон ва ғийбатнинг офати баёни;
6. Дунёни севмоқнинг офати баёни;
7. Риё ва симоё офатининг баёни;
8. Кийна ва ҳасаднинг офати баёни;
9. Ғурур ва ғафлат офатининг баёни;
10. Узок умид тутмоқ офатининг баёни.

Демакки, гуноҳ ишларнинг бошида ноҳақ қон тўкиб, ўзгалар жонига зулм қилиш турар экан. Ундан кейин зино, ичкиликбозлик, та-

каббурлик ва каби иллатлар қораланади. Муаллиф бу каби тушунчаларни ёритар экан олим ва донишманд, эзгулик сари чорловчи даъваткор, ёмонликлардан қайтарувчи фозил киши сифатида каллим тебратган.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, «Наҳжул-фародис» асарини яратишда муаллиф кўплаб муҳим илмий-фикҳий манбаларга, тафсир ва ҳадис китобларига таяниб иш кўрган. Мисол учун, машҳур ватаандошимиз, Жоруллоҳ номи билан танилган Маҳмуд аз-Замаҳшарийнинг «Кашшоф» номли тафсир китобини ҳам санаб ўтган. Бундан ташқари яна ҳадисшуносларнинг «Саҳиҳ ҳадис» китобларига таяниб асар ёнганлигини таъкидлайди.

«Наҳжул-фародис» панд-ахлоқ мавзуидаги асар бўлиш билан бирга уни бадий наср намунаси сифатида ҳам талқин этиш мумкин. Фикримизни дастлабки боб доирасида давом эттирсак. Ҳар фасл бошида бир ҳадис келтирилган ва шунга кўра масала очиб берилган. Пайгамбаримизнинг ҳаёти ёритилар экан жуда кўп ривоят ва ҳикоятлар келтиради. Ўрни билан ул зот таърифланади, қилган ишлари ҳақида маълумот берилади ва ўртак учун айрим воқеалар батафсил эсланади. Шундай ўринларда муаллифнинг маҳорати ва ривоятларни талқин этиш борасидаги санъаткорлиги кўринган. Мисол учун, ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)га суиқасд қилиш учун Макка кофирлари йиғилиш қилишади, шунда бу мажлисга аробий абушқа (чол) қиёфасида Иблиснинг ҳам қўшилиб олганлиги келтирилади ва душманларга йўл-йўриқ кўрсатади. Айнан шу воқеани бу тахлит бошқа асарларда учратиш мушқил. Адиб бу ўринда ўзига хос ёндашув билан Иблиснинг доимий душманлиги ва маккорлигини бадий тарзда асосли изоҳлаб берган.

Яна, муаллиф ул муборак зотни таъриф этиш ва сифатлашда халқона ибораларни қўллашга ҳаракат қилган. Масалан, пайгамбаримиз (с.а.в.) Абубакр (р.а.) билан биргаликда Маккадан Мадинага томон кетаётганларида бир чўпоннинг хонадонига тушадилар. Муъжиза кўрсатиб, сутдан қолган бир озгин кўйдан сут олишади ва шу билан озикланиб кетишгач, чўпон келади ва аёлидан пайгамбарнинг «сифатини яхши баён қил»ишини сўрайди. Шунда чўпоннинг аёли Умми Муъид тилидан муаллиф ҳазрати Расулуллоҳ (с.а.в.)ни шундай таъриф этган:

«Йигит турур. Маҳосини қора турур. Ачуқ йузлуқ турур. Ово-зинда ҳейбет бор. Инген узун бўйлуқ эрмаз, ашақ бойлуқ тақи эр-

маз, ўрта буйлуқ турур. Ачуқ қошлиқ турур. Инген семуз тақи эр-маз, инген аруқ тақи эрмаз, ўрта тенлиг турур. Тулек турур, уқуш ҳаракетлиг эрмаз. Тишлари сейрек турур. Юзи тўлун айтег қумийур. Сўз сўзласа ачуқ айра сўзлейур, булгашиқ сўзламас. Айаси кенг турур. Кузи ашаққа уқушрек бақар, йерге бақар; бир аз тақи башини қалду-рур, кўкка бақар. Маҳосини қурт йиғ турур, ўрта маҳосинлиг (турур), узун тақи эрмаз, қуса тақи эрмаз. Қатиг йуруган тақи эрмаз; йуруйур бўлса ақру йурийур, эркен йетер, йўқ эрса йетмас, теди (17)».

Ушбу парчадан Расулulloҳни муаллиф оддий халқ тилида не-чоғлик тасвир этгани кўриниб турибди. Бунда «йигит турур» деган-да, ўрта ёшларни назарда тутган. Ул муборак зотнинг очиқ юзлари «тўлун айтег» эканликлари, овозларида хайбат бор эканлиги, ўрта буйликликлари, сўзласалар бир маромда фикр билдиришлари, юрса-лар ҳам ўртача юришлари ва бошқалар жуда самимий билдирилган.

Булар XIV аср туркий халқларда ҳазрати пайғамбарнинг сийрати ҳақидаги манбаларга таянган аниқ фикрлардир. Чунки бу давргача яратилган «Шамоиلى Муҳаммадия» асарида ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) ни сифатлари сиралаб берилган ва кўп жиҳатдан «Наҳжул-фародис» матни шу манбадаги маълумотларга уйғун.¹

«Наҳжул-фародис» муаллифининг нуқтаи назари ва келтирилган ривоятларнинг талқини кўп ҳолда ҳадислар замирида. У бир воқеа муносабати билан пайғамбаримизнинг бир неча хусусиятини аниқ акс эттиришга ҳаракат қилади. Мисол учун, ул зотнинг муъжизалари ҳақидаги бешинчи фаслда Ҳандақ газоти воқеаларини ва саҳобалар-нинг ул зотга садоқатларини, пайғамбаримизнинг илоҳий башорат-ларини ҳам бир орада жам қилган чиройли, ёрқин эпизодларга бой ҳадисларни келтиради. Шунингдек, бу ҳадисни муаллиф ўз тили би-лан туркийона талқин қилади. Куйидаги парчага диққат қилайлик:

«Салмони Форсий (р.а.) айтур: Қачонким Жобирнинг таомини тановул қилдуқ², тақи ҳандақ қазимоққа бардуқ, меним улушумга теккан ерда тақи бир улуг тош белгурди. Ҳеч кимарса ани қопар-маққа кучи етмади. Болта тақи ўтмади эрса, бардуқ, пайғамбар (а.с.)га хабар бердуқ эрса, пайғамбар (а.с.) келди тақи муборак ш-гинда бир улуг болта олди; тақи «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм»

¹ Имом Термизий. Шамоиلى Муҳаммадия. (Ўзбекча таржима муаллифи Олтин-хон тўра.) – Тошкент: «Мовароуннаҳр» нашриёти. (Араб ёзувида, санасиз.)

² Ушбу ҳикоядан аввал Жобирнинг уйида тўрт кишилик таомни ҳазрати пай-ғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) уч мингдан ортик кишига муъжизавий баракотлари оркали етказганликлари ҳақида ҳикоя қилинади.

теди тақи такбир айди эрса, жулма саҳобалар тақи такбир айди лар. Андин сунг пайгамбар (а.с.) болта кутарди тақи қуваат бир ла ул тошга урмиш эрди. Ул тошдин йилдирим менгизлиг ут чиқди Шом тарафинга барди. Салмони Форсий (р.а.) айтур: «Ул нурқ назар қилмиш эрдим. Шомнинг кўшклари, саройлари манга кўринди. Яна пайгамбар (а.с.) экинч қата такбир қилип уриш эрди. Яна би йилдирим менгизлиг нур чиқти, тақи Яман тарафинга барди. Мен ул нурқа назар қилмиш эрдим, Яман шаҳрининг кўшклари, саройлари манга кўринди. Яна пайгамбар (а.с.) учунч қата такбир қилип уриш ташиқа урмиш эрди. Яна бурунқитег йилдирим менгизлиг нур чиқти тақи маширқ тарафинга барди. Мен ул нурқа назар қилдим эрса Ироқ элининг тақи Форс элининг саройлари кўринди. Мен айдим: «Ё Расулаллоҳ, бу не нурларким, оламга мушташир бўлди? – мен айдим эрса, пайгамбар (а.с.) айди – Ё Салмон, билгил, огоҳ бўлдил, бу нурлар қаю тарафқаким барди, ул тарафта Ислам очилгай, мушмонлиқ зоҳир бўлгай – теди. Салмон Форсий (р.а.) Умар тақи Усмон (р.а.лар) хилофатинда эрдиким бу айтқан элларда Ислам зоҳир бўлди, теп айди (22).»

Ушбуда пайгамбар (с.а.в.)нинг башоратлари – исломият Араб ярим оролидан бошқа ўлкаларга ҳам тарқалиши келтирилган. Тошга болта урилганда чиққан уч нур илоҳий каромат рамзи сифатиде тасвирланган. Салмон Форсий ҳам ана шу кароматни илғаб олиб, пайгамбарга савол бериши ва бу саволга жавоб олиши, кейинчалик хазрати Умар ва Усмон халифаликлари даврида бу жавобнинг тасдиғини ўз кўзи билан кўриши қисқа сатрларда аниқ ва чиroyли тасвирланган.

«Наҳжул-фародис» асарида пайгамбаримиз ҳаётидаги муҳим воқеалардан бири – меърож масаласи биринчи бобнинг еттинчи ва қисман саккизинчи фаслларида алоҳида ёритилган. Айтиш керакки, «Меърож воқеаси «Саҳихул-Бухорий» ва «Саҳихул-Муслим» китобларида ҳаққоний баён этилган»¹.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-Саҳих» тўпламидаги меърож ҳақидаги ҳадислардаги фактлар билан қиёсланганда «Наҳжул-фародис» муаллифи ҳам Имом Бухорий йўлидан бориб меърож ва исроф воқеасини ишонарли келтиради. Фақат ҳадисларни туркий тилига халққа тушунарли тарзида ифодалайди².

¹ Мухаммад Хузарий. Нурул-якин. –Тошкент, 1992. 65-бет.

² Биргина, фасл бошидаги Имом Бағовийнинг «Масобих» помли китобидаги ҳадисни оригинал-араб тилида келтириб, таржимасини изоҳлайди. Асарнинг а

Фасл давомида Жаброил (а.с.)нинг Бурокни олиб келиши, бир лаҳзада Қуддусдаги Масжиди Аксода бошқа барча пайгамбарларга имомлик қилиб намозлар ўқишлари; сўнг, Жаброил ва Микоил фаришга билан биргаликда ҳазрати пайгамбаримиз (с.а.в.) етти қават кўкка саёҳат қилиши, ҳар қават самоънинг эшиги олдидаги савол-жавоблар, Расулulloҳнинг ҳар қават осмонда Одам, Иброҳим, Ийсо, Мусо, Ҳорун, Юсуф пайгамбарлар билан кўришганликлари ва ниҳоят қурбат мақоми – Аллоҳга яқинлик даражасига яқка ўзлари етганликлари, беш вақт намознинг фарз бўлиш воқеалари аниқ ва реал билдирилган.

Асардаги тарихий талқин ўзига хос равишда бадий меъёрларда берилган ўринлар ҳам учрайди. Мисол учун, пайгамбаримизнинг турли мамлакатлар подшоларига мактублари масаласида. Шундай мактублардан бири Ҳабашистон подшоси Нажошийга йўлланган хатдир. «Нурул-яқин» китобидаги ушбу мактуб матни:

«Пайгамбар (а.с.) Ҳабашистон подшоси Нажошийга Амр ибн Умайя Зумарий орқали мактубни жўнатдилар:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Аллоҳнинг элчиси Муҳаммаддан Ҳабашистоннинг каттаси Нажошийга салом!

Аллоҳ шундай мақтовга сазоворки, ундан бошқа бирон илоҳ йўқдур. Аллоҳ бутун коинотнинг эгаси, айб-нуқслардан холи, мўминларга саломатлик бахш этгувчи, уларни азобдан асрагувчи, жамъики нарсаларни бошқарувчи зотдир. Исо Марямнинг ўгли Аллоҳга мансуб руҳ ва Аллоҳнинг Марямга ато этган сўзидир. Аллоҳ Исони дунёдан алоқасини узган Марямга марҳамат этди ва ифбатли, покиза аёл ҳомиладор бўлди. Аллоҳ қудрат қўли билан Одамни яратганидек, Исони дунёга келтирди. Мен сени шериги йўқ бир Аллоҳга ишонишга, унга итоат қилишга, менга эргашишга, менга келган ваҳийларга имон келтиришга даъват қиламан. Мен Аллоҳнинг элчиси, сени ва халқингни Аллоҳга итоат этишга ундайман. Мен сизларга Аллоҳнинг амрини етказиб насиҳат қилдим, насиҳатимни қабул этинглар. Тўғри йўлга эргашганларга салом.»¹

Энди киёс учун «Наҳжул-фародис» матнида ушбу мактубнинг ёзилиши ва келиши билан боғлиқ ўринни олсак:

вомида эса ҳар бир фасл бошидаги ҳадис оригинал-араб тилида, матн давомидаги қолган ҳадислар муаллиф таржимасида берилганлиги ҳам, «Наҳжул-фародис» ёзувчисининг ўзига хос талқинидир, дейиш мумкин.

¹ Нурул-яқин, 178-179-бетлар.

«Пайгамбар (а.с.) тиладиким, Йаман подшоҳи Нажоший маликка битиг изо берса. Аммининг ўгли Жаъфарга буюрдиким, - «Ё Жаъфар, бир қач кимарсалар бирла керакким Йаманга борсанг, тақи Йаман подшоҳи Нажоший маликка бизинг саломумизни тегурсанг, тақи они Исламқа даъват қилсанг», теди эрса, Жаъфар (р.а.) тақи қабул қилди - «Андоғ қилайин» теди эрса, пайгамбар (а.с.) битигусига буюрдиким - «Йаман подшоҳи Нажошийқа мендин битиг битигил!» - теди эрса, ул битигчи айди - «Ё Расулаллоҳ, нетег битигейин?» Пайгамбар (а.с.) айди - «Битигил:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Тангрининг расули Муҳаммаддин Нажоший тара, тақи Тангрининг саломи ул кимарсага бўлсинким, кўни йўлга уйлани бўлса.

Эй Нажоший малик, огоҳ бўлгилким мен ул биру бор Тангрини угарманким андин ўнгин Тангри йўқ; малик турур, мулкининг нуқсонни йўқ, тақи керакмаз сифатлардин ариг, пок турур. Яна тануқлуқ берурманким, Марям ўгли Исони ўз қудрати бирла атасиз тақи анасиз яратти. Тақи сени ул Тангрининг дини уза ундарменким биру бор турур, тақи ангар шерик ўртақ йўқ турур, тақи вазир раво эрмаз. Мани жумла халойиқ уза пайгамбарлиққа изо берди, тақи Жаброил (а.с.) манга кукдин Фурқон эндурди. Эмди керакким биру бор тангриқа бўтсанг, тақи мени пайгамбар теп мансанг, тақи манга инган Қуръонга мансанг, тақи манга уйсанг, тақи сўзумни қабул қиланг. Санга иттибаъ қилип ким мусулмон бўлса, жумласинга не савоб ерса, йалғуз санга ул савоб бўлгай; ва агар мусулмон бўлмасанг, санга кўра ким мусулмон бўлмаса, жумласинга не иъқоб бор эрса, йалғуз санга ул иъқоб бўлгай» теди (58).»

Кўринадики, мактублар матнида айрим фарқлар бор. «Нахжул-фародис»даги мактуб биринчи бобнинг 10-фаслида келтирилган бўлиб, бу фасл ҳазрати пайгамбаримизнинг вафотлари ҳақидаги фаслдир. Фикримизча, ушбу ўринда мактуб пайгамбардан қолаётган улуғ диннинг ёйилиши билан боғлиқ равишда рамзий келтирилган.

Фарқлар эса қуйидагиларда яққол кўринади:

1. «Нурул-яқин»да Нажоший Ҳабашистон подшоси, «Нахжул-фародис»да эса Йаман малиги дейилган;

2. «Нурул-яқин»да мактубни Нажошийга Амр ибн Умайя Зумарий етказди, «Нахжул-фародис»да эса бу вазифа Аммининг ўгли Жаъфарга юклатилади;

3. Мактуб матни «Нахжул-фародис» бирмунча каттароқ ва шунга кўра мавзу кенгрок ёритилган.

Яна «Нахжул-фародис»даги матн бадий буюқларда ва туркий наср намунаси сифатида акс этган.

Умуман олганда, ҳазрати пайғамбар ҳаёти ва фаолияти «Нахжул-фародис» муаллиф талқинида ўзига хос ва бирмунча халқона акс этганлиги асарнинг адабий манба сифатидаги аҳамиятини оширади.

Асарда ислом тарихи, пайғамбар ҳаётига оид яна кўплаб фактлар келтирилган, ривоятлар қилинган. Лекин муаллиф асар давомида ўз талқинини беришга ҳаракат қилади; бироқ, ўша даврга хос диний асарлар ёзиш қоида ва анъанасига қатъий амал қилиб боради. Бу жиҳат айниқса, у бирор бир масала юзасидан ўз фикридан аввал албатта бирор бир муътабар манбадан, айтайлик, Қуръони каримдан оят ёки, ишонарли тўпламлардан ҳадис келтиради ва шунга биноан қисқача фикрини беради, холос. Бу анъана ислом уламоларининг илмий асарлар ёзиш қоидасига хосдир.

Ушбу асарда XIV аср туркий насри нуқтаи назаридан қаралганда «Нахжул-фародис» бадийят бобида ўзига хослик намойиш қилган. Бу эса куйидаги жиҳатларда кўринади:

Авалло, айтилмоқчи бўлган фикрни ўша давр туркий тилида равон ифодаланиши;

кейингиси, келтирилган ривоят ва ҳикоялар бадий буюқларда акс этиши;

учинчиси, оят ва ҳадис таржималарини амалга оширишда муаллифнинг илмий салоҳиятини кўриниши ва муътабар манбалардан олинган муқаддас калималарнинг фасоҳату балоғатини акс эттира билганлигидир.

Бу жиҳатларнинг ҳаммаси жамланиб муаллифнинг ҳикоячилик борсидаги маҳоратини асар матнида намойиш қилган. Масалан, пайғамбаримиз Маккадан Мадинага ҳижрат қилганларида, шаҳарга кириб келишлари, халқнинг муштоқ бўлиб кутиши ва кимнинг уйига кирасиз дейишганда, «кимнинг уйи олдига туям чўкса ўша уйнинг меҳмони бўламан» деб, туяларини бўш кўйиб кезиш ва уй танланиш воқеаси «Нахжул-фародис» шундай ҳикоя қилинади:

«Жумъа кун эрди пайғамбар (а.с.) Қасва отлиг тевесинга мулди. Жумла саҳобалар тақи отландилар. Укуш йазаглар тақи чиқип турур эрдилар. Мадина шаҳринда пайғамбар (а.с.)нунг жамолига муштоқ бўлганлар укуш эрди. Пайғамбар (а.с.)ни кўрмадин саҳобалар қатинда имон келтурур турур эрдилар.

Жумла халойиқ Мадинага таважжух қилдилар. Тегме бир қабиладин пайғамбар (а.с.) кечер бўлса, ул қабиланинг улуги чиқип

пайгамбар (а.с.)дин дархўст қилса, пайгамбар (а.с.) анларга хайру барака бирла дуо қилур эрди, тақи айтур эрди: «Бу меним Қавси атлиг тевем қайу қапуғда чўкса, ман анда қонуқ бўлгайман», тен айтур эрди. Жумла Мадинанинг улуғлари тақи мунъимлари орзу қилур эрдилар: «Бўлгаймуким, пайгамбар (а.с.)нинг тевеси бизнинг қапуғда чўккайму?» тен. Ҳеч чўкмас эрди, ашип кечер эрди.

Анчага тақи бардиким Аййуби Ансорий қапуғинда чўкти эрса, пайгамбар (а.с.) тақи теведин тушти тақи месжидка кирди. Жумла саҳобалар тақи кирдилар жумъа намози қилмақ учун. Пайгамбар (а.с.) минбарка ошип хутба ўқиди, тақи минбардин тушип имоматлиқ қилди. Жумла саҳобалар иқтидо қилдилар. Намоздин чиқип пайгамбар (а.с.) Аййуби Ансорий эвинга кирди эрса, Аййуби Ансорий шод бўлди, севунди (18)».

Мазкур иқтибосдан ҳазрати пайгамбаримизнинг Мадинага келганларида ўзларига нисбатан халқнинг билдирган ҳурмати ва таклифларга биноан жавоб бериш учун, ҳеч кимни хафа қилмаслик мақсадида, меҳмон бўлинадиган уйни туянинг танлашига имкон берганликлари жуда ишонарли ҳикоя қилинган. Аслида туянинг ихтиёри Аллоҳда ва Расуллоҳнинг кимнинг уйига киришлари ҳам Аллоҳнинг ихтиёрида эканлиги парча мазмунидан илғаб олинади.

Муаллиф кўплаб халқона ибораларни ўз фикрини етказиш учун қўллайди ва бу жиҳат асарнинг бадий жиҳатларини акс эттиришда қўл келган. Мисол учун, туянинг ҳеч қайси уй олдида тўхтамай кезиши ва ниҳоят Аййуб Ансорий уйи олдида тўхташи шундай берилади:

«Жумла Мадинанинг улуғлари тақи мунъимлари орзу қилур эрдилар: «Бўлгаймуким, пайгамбар (а.с.)нинг тевеси бизнинг қапуғда чўккайму?» тен. Ҳеч чўкмас эрди, ашип кечер эрди. Анчага тақи бардиким Аййуби Ансорий қапуғинда чўкти...»

Бу гап замонавий ўзбек тилида шундай бўлади:

«Мадина шаҳрининг ҳамма улуғлари ва мунъим (хайр-саҳоватли, сахий киши)лари орзу қилар эдиларки: «Пайгамбар (а.с.)нинг туяси бизнинг (уй) эшиги (олди)да чўкса бўлармикан-а?» (Аммо туя) Ҳеч чўкмас (тўхтаб, чўкмас) эди, (уларнинг олдидан) ўтиб кетарди. Ва анчагача борди ва Аййуб Ансорий эшиги (олди)да чўкди...»

Албатта жумла равон ва содда тузилган. Бу эса ўқувчи шуурида тез жойлашади ва яхлит тасаввур ҳосил қилади. Ушбу ўринда келтирилган бир қанча бирикмалар кейинги асрларда яратилган туркий наср намуналарида, хаттоки эртақларда ҳам кенг қўлланилган. Мисол учун, «Бўлгаймуким» ва «Анчага тақи».

Муаллиф бу ўринда яна бир улуғ ҳикматни беради. Яъни, кўп кишилар кўчага чиқиб пайғамбар уларнинг уйига киришини орзу қилиб таклиф қилдилар. Аййуб Ансорий эса ўз уйида сабр қилди. Унинг қалбидан не кечганлигин ёлғиз Аллоҳ билади. Лекин унинг исми улуғ пайғамбарлардан Аййуб (а.с.) номи эди. Бу жиҳат рамзий маънода Аййуб Ансорийни ушбу ҳикояда сабр тимсоли сифатида кўрсатган. Ушбу сабри натижасида у улуғ мукофот олди – дунёдаги энг хайрли инсон Муҳаммад пайғамбар (а.с.) унинг уйига меҳмон бўлдилар.

Асарда бу каби рамзий ишоралар ва ўхшатмалар реал воқелик билан уйғун равишда, муаллифнинг маҳорати туфайли намоян бўлган.

Ҳикоя қилишнинг яна бир муҳим жиҳати – муаллиф бирор мавзу ҳақида тўхталар экан, шу мавзу доирасидаги ҳадисларни воқеа йўналиши ва асос моҳияти асосида жойлаштиради. Масалан, ўзининг ёмон феъл-атвори ва хатти-ҳаракатлари билан пайғамбаримизга озор берган Абу Лаҳаб ва унинг хотини ҳақида ҳикоя қилар экан, уларнинг оқибатлари, яъни умрларини ниҳоясидаги аҳволларини ҳикоя охирида келтиради. Уқувчи эсида қоладиган даражада тасвирлар экан, ҳадисларни бадий ифода этади. Ва шу билан асарнинг асос ғояси пайғамбарни улуғлаш ва унга бўлган чексиз ҳурмат нуктаи назаридан чекинмайди. Китобхон ушбулардан улкан ибрат олиши лозимлигини билвосита уқтиради. Албатта, бу борада унинг қалам кучи ўзини кўрсата олган. Мисол учун:

«Аббос (р.а.) айтур: Абу Лаҳаб дунёдин бармшидин сўнг тушимда кўрарман, ўт-йалинг ичинде турур. Мен айдим:-Не бўлди сангаким, мундаг уқубат турурсен?-теп. Абу Лаҳаб айтур:-Имансиз чиққаным шумлиги, тақи пайғамбар (а.с.)ни озорлаганым шумлиги турур. Мен айдим:-Ҳеч азоб сендин эксулурму?-тедим эрса, Абу Лаҳаб айди:-Тегме бир душанба кун бу азоб мендин кетер. Мен айдим:-Не себабдин, эй қариндашим?-Абу Лаҳаб айди:-Муҳаммад туғмишта манга хабар бердиларким, қариндашинг хатунни Амина хатун душанба кун Муҳаммад атлиг ўғул келтурди, теп. Мен гоийат севундум, бир қараваини озод қилдим. Ул сабабдин азобум душанба кун кетар,- теп айди (14)».

Мазкур парчадаги Абу Лаҳабнинг дўзахдан жой олиши ва ўт-олов ичида азобда қолиши тасвирланган. Шу билан бирга муаллиф яна бир жиҳатга эътиборни қаратган. Абу Лаҳабнинг фақат бир кун азобдан фориғ бўлиши душанбанинг фазилати билан эканлиги. Чун-

ки шу кунни ҳазрати Расулulloҳ таваллуд топганлар. Абу Лаҳаб ҳам шу кунни бу улуг воқеадан хурсанд бўлиб, бир кулни озод қилган экан. Шу яхши ишдан хурсандлиги ва яна бир яхши амални қилганлиги учун бир кун дузах азобидан қутулиши, ҳикоя қилинган. Бу билан беш бу дунёда қилинган ҳеч бир яхши амал зойе кетмаслиги уқтирилган. Муаллиф нафақат бир ёзувчи балки, донишманд инсон сифатида ҳам ўз асарини шундай сатрости ҳикматлар билан безаб борган.

Асар давомидаги ҳикояларда нафақат инсонлар ва воқеалар балки, жойлар ва биноларнинг тасвирига ҳам ўринлар ажратилган. Каттабатуллоҳ ва унинг яратилиши ҳақида жуда чиройли ҳикоятлар берилди. Муаллиф ушбу муборак ибодат уйининг дастлабки шаклини, қаерда бўлганлигини, қачон жойидан олиниб аршга олиб кетилганлигини ҳамда ҳозирги ўрнини бадий тарзда шундай тасвирлайди:

«...Ҳақ таоло Жаброилга фармонладиким, -Баргил, тақи Иброҳим пайгамбарқа, тақи Исмоил пайгамбарқа (а.с.лар) буйурғимким, меним учун Каъба бино қилсунлар, тен, Байтул-маъмур йеринде – теди. Байтул-маъмур эв эрди, қизил ёқутдин эрди. Ҳақ таоло йаратмиш эрди ўз қудрати бирла учтмохнинг қизил ёқутидин. Кун тугиши тарафинда бир қапуғи бар эрди, тақи кун батиши тарафинда тақи бир қапуси бар эрди. Бу экки қапуғ йашил зумурруддин эрди. Қачанким Одам пайгамбар (а.с.)нунг тавбаси қабул бўлди эрса, Одам пайгамбар (а.с.) Ҳақ таолога муножот қилди тақи айтди: -Ё Раббий, ул вақтинким учмоҳда эрдим, ҳамиша хотирим тиламишиде Ариқа тавоф қилур эрдим. Энди андин маҳрум бўлдим. Лутфу карамунгдин дарҳушит қилурман, бу йер йузинда тақи манга мутабаррик, ариг, ҳурметлиг эв бўлса мен анга ҳамиша тавоф қилса эрдим – тен муножот қилди эрса, Ҳақ таборак ва таоло Байтул-маъмурни эндурди. Одам пайгамбар (а.с.) Ҳиндустандин қирқ қата Байтул-маъмурқа зийорат қилди. Қачанким, Ҳақ таборак ва таоло Нуҳ пайгамбар (а.с.)нунг қавлини ҳелок қилди нуффон бирла ул Байтул-маъмурни йетмиш фариштелар кутурдилар, йетмиш қат қўқда қўйдилар. Энди ҳер кун Байтул-маъмурқа йетмиш минг фариште тавоф қилурлар, қийаматқа теги. Бир тавоф қилган экинч тавоф қилмаз... (28)».

Бу каби ўрнаклар асарда кўп. Улардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, «Нахжул-фародис» асарида муаллиф ўз олдиға қўйган эзгу мақсадни – XIV аср туркий тилдаги бадийятнинг нодир ифода сини, аниқроғи – насрнинг ёрқин намунасини ярата олган.

“Маснавийи маънавий” шарҳлари ва бир таржима матнига доир

Мавлоно Жалолоддин Муҳаммад Балхий-Румийнинг (х.604/ м.1207 – х.672/ м.1273) энг машҳур асари «Маснавийи маънавий» ҳисобланади. Алишер Навоий “Маҳбул-қулуб” асарининг “Назм гулистонининг хушнағма қушлари зикрида” шундай таъкидлайди: *“Яна қойиши “Маснавийи маънавий”, ғаввоси баҳри яқин Мавлоно Жалолоддин, яъни Мавлавийи Румийдурки, мақсадлари назмдин асрори илоҳий адоси ва маърифати номутаҳоний имлосидин ўзга йўқтур...”*¹

Навоий таърифича: Мавлоно Жалолоддин “Маснавийи маънавий” асари билан (Аллоҳга) яқинлик баҳрига ғаввос ўларок шўнғиган. Бундан мақсад эса илоҳий сирлар ва туганмас маърифатни назмга солиш имлосидан ўзга эмасдир.

Шу улуғ мақсад йўлида яратилган “Маснавий”да Қуръони карим ва Ҳадиси шариф маъноларини ўзига сингдирган ҳолда, инсон ҳаёти, табиат ва жамият, маънавият ва маърифат билан боғлиқ бир қатор масалалар бадиий-ирфоний йўсинда баён этилган. Асар 6 жилд (дафтар)дан иборат; унинг дастлабки қисмигина, (18 байт) муаллифнинг ўзи тарафидан ёзилган. Бу кириш «Найнама» номи билан ҳам машҳур.² Маснавийнинг кейинги қисмларини эса шогирди Ҳисомиддин Чалабий Мавлононинг бадиҳа (экспромт) тарзда айтаётган чоғида ёзиб олган. Чалабийнинг бевақт вафотидан сўнгра муаллиф асар давоми устида яна ўн йил ишлайди.

“Маснавий”да Қуръони карим оятлари ва муборак ҳадислар моҳиятини акс эттирувчи, очикловчи 270 дан зиёд ҳикоя ва юзлаб панду ҳикматлар ўрин олган. Унда Қуръони карим оятларидан 760 та иқтибос келтирилган (114 суранинг 107 тасидан). 745 ўринда эса 703та ҳадиси шарифдан фойдаланилган.

Бу асар ўзигача бўлган Шарқ ва Ғарб дунёсида кўрилмаган услуб ва тарзда маърифат ҳамда маънавиятни донишмандлик ва шоирона

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т. Маҳбул-қулуб. –Тошкент: Фан, 1998. 25-бет.

² “Найнама” ва уч таржимон томонидан амалга оширилган таржима ҳамда шарҳлар ўзбек тилида чоп этилган. Қаранг: Жалолоддин Румий. Маснавий ҳикояларига шарҳлар. Найнома. Нашрга тайёрловчи: А.Тилавов. –Тошкент: Мухаррир, 2011. 271-327-бетлар.

улуғ бадийят ила бера олганлиги билан ажралиб туради. Муаллифнинг фалсафий-ирфоний қарашлари содда ва ёқимли услубда, равои шеърӣ маромда ўз бадий ифодасини топган. Ундаги юксак бадийятгина эмас, балки мантиқ ва фалсафанинг бойлиги ҳам китобхонга кучли таъсир қилади.

Асар Шарқ мумтоз лирикасининг маснавий жанрида, ҳар байт алоҳида (а-а, б-б, в-в...) қофияланиб келувчи шаклда ёзилган. У бирмунча содда кўрингани билан, тузилиши жиҳатидан мукамал, айна дамда мураккаб асардир. Шу билан бирга, «Маснавий» маъно-моҳиятига кўра ўзига хос «тасаввуф қомуси»дир. Бироқ, унинг бу жиҳатини фақат шариат ва тасаввуф илмини яхши билганлар ҳамда ирфон таълимидан хабардорларгина илгайдилар. Шунинг учун, Абдураҳмон Жомийнинг:

*Ман чи гуям васфи он олийжаноб,
Нист пайгамбар вале дорад китоб...*

(Мен бу улуғ жаноб васфида нима ҳам дердим, ўзи пайгамбар эмас, лекин китоби бор) дея эътироф этиши ҳам бежиз эмас. Ҳатто, у “Маснавий” асаридан ниҳоят даражада мутаассир бўлиб:

*“Маснавийи маънавий”и Мавлавий
Ҳаст Куръони дар забони паҳлавий...*

(Мавлавийнинг «Маънавий маснавий» асари паҳлавий (форс) тилидаги Куръондир) дея ҳаяжон билан улуғлайди.

Кейинги асрлар давомида “Маснавий” кўплаб форсигўй ва туркигўй ижодкорларга катта ареалда кучли таъсир кўрсатиб келган. Ўнлаб буюк ижодкорлар Мавлонони ўзларига улуғ устоз деб билганлар, ижодий таъсирланганлар. Шунингдек, тарих давомида маснавийхонлик яъни “Маснавийи маънавий”ни ўқиш ва ўрганиш Рум, Хуросон, Эрон, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр ва Туркистонда кенг тарқалган. Ҳозирда “Маснавий”нинг дунё кутубхона ва қўлёзма фондларида сақланувчи нусхаларининг ўзи беш юздан зиёддир.¹ Бу эса ўрта асрларда Мавлоно асарларига, хусусан “Маснавийи маънавий”га эҳтиёж ва талабнинг ортик бўлганини исботлайди.²

Шунингдек, бу машҳур асарга ёзилган шарҳларнинг ўзи ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Масалан, XV-XIX асрлар давомида форсий ва туркий адабиётда “Маснавийи маънавий” асарига муаллифлари маъ-

¹ Масалан, ЎзР ФАШИ ва бошқа фондларда ҳам ўнлаб нусхалари маълум.

² Китобнинг “Лирикада тарих тасвири” фаслида Эрдонабий (Абдулкаюмхон) билан боғлиқ бу жиҳатга тўхталамиз.

лум қирққа яқин ■ шарҳ ёзилган. Бундан ташқари, жаҳон кутубхоналарида шориҳлари номатълум яна бир қанча шарҳлар ҳам мавҷуд.¹

Демак, Мавлононинг маснавийсига шарҳ ёзган шориҳлар ва уларнинг машҳур шарҳлари (форсий ва туркий) қўйидагилар:

1. Камолиддин Ҳусайн Хоразмий, “Жавоҳирул-асрор ва завоҳирул-анвор”;
2. Шох Доий Шерозий, “Шарҳи маснавийи маънавий”;
3. Муиниддин Абдуллоҳ, “Асрори маснавий ва анвори маънавий”;
4. Аҳмад бин Маҳмуд Мавлавий, “Иҳтиёроти маснавий”;
5. Хўбмуҳаммад Чиштий, “Амвожи Хубий”;
6. Абу Бакр Шоший, “Жавоҳири мавлавий ва лаолии маснавий”;
7. Афзал Аллоҳободий, “Ҳалли Маснавий”;
8. Саид Абдулфаттоҳ Аскарӣ, “Дурри макнун”;
9. Хожа Аюб Порсо Лохурӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
10. Бахлул бин Мирзохон Бароқӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
11. Мавлоно Абдулали бин Низомиддин Баҳрул-улум, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
12. Мир Нуруллоҳ Аҳрорӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
13. Мавлоно Идрис Битлисӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
14. Хожа Ҳусайн Мирӣ, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
15. Холис Толибонӣ, “Шарҳи Маснавий”;
16. Охунд Мулло Али Нурий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
17. Вали Муҳаммад Назир, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
18. Муҳаммад Обид, “Шарҳи Маснавий”;
19. Муҳаммад Ризо, “Мукошифати Разавий шарҳи Маснавий”;
20. Абдуллатиф бин Абдуллоҳ Аббос, “Латоифи ал-маънавий миҳақойиқал-Маснавий”;
21. Муҳаммад Шукруллоҳ, “Шарҳи Маснавий”;
22. Алоъ бин Яҳё Воиз Шерозӣ, “Шарҳи Маснавий”;
23. Мир Муҳаммад Наим, “Шарҳи Маснавий”;
24. Абу Али Соҳиб, “Футухотал-маънавий”;
25. Муслиҳиддин бин Мустафо бин Шаъбон Сурурий, “Шарҳи Маснавий”;
26. Абдурахмон Жомӣ, “Шарҳи байтаи маснавии Мавлавий”;
26. Машраб, “Мабдаи нур”;
27. Шомӣ, “Шарҳи Маснавий”;
28. Исмоил Русухӣ Дада Анқаравӣ, “Фотихул-абёт”;

¹ А.Насриддинов. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АЛД. – Душанбе. 1990. С.10-11.

29. Суудий Босनावий, “Шарҳи Маснавий”;
30. Исмоил Ҳаққий Бурсавий, “Рухул-Маснавий”;
31. Абдуллоҳ бин Муборак, “Шарҳи Маснавий”;
32. Зариф Ҳасан Жалолий, “Кошифул-асрор”;
33. Алоуддин, “Шарҳи Маснавий”;
34. Абдулмажид Сивосий, “Шарҳи Маснавий”;
35. Мулло Хожа Сабзаворий, “Шарҳи Маснавийи маънавий”;
36. Обиддин Пошо, “Таржима ва шарҳи Маснавийи шариф”;
37. Аҳмад Авний Қўноқ, “Маснавийи шариф шарҳи”
38. Бадиъуззамон Фурузонфар, “Шарҳи Маснавийи маънавий”.

Албатта мазкур шарҳлар ҳар бир шорихнинг “Маснавийи маънавий”ни англаш даражасидан келиб чиқиб турли савияда ёзилган. Шу билан бирга уларнинг барчаси ҳам тўлиқ эмас. Масалан, Жомий икки байтгагина шарҳ ёзган, холос. Бироқ, шунги камоли қониқиш ила айтиш мумкинки, нафақат Шарҳ мумтоз адабиёти, балки жаҳон адабиёти тарихида ҳам “Маснавий” каби кўп ва хуб шарҳга муҳтож асар бармоқ билан санарлидир. Ушбу асар қанча шарҳ-тафсир-таъвил этилса, яна шунча янги ва ажиб мазмунларни бераверарди. Чунки, ҳар бир шарҳ ўз даври ва муҳитининг савияси ва маънавиятидан келиб чиқиб талқин қилинади.

Ўрни келганда илк байт мазмуни ва шарҳининг бир жиҳатига тўхталсак. Деярли барча матнларда:

Бишнав аз най чун ҳикоят мекунад,

Аз жудоиҳо шикоят мекунад...

дея бошланади. Лекин, “Маснавий”ни ўн икки жилд ҳолида тўлиқ шарҳ ва тафсир қилган турк олими Аҳмад Авний Қўноқ дастлабки байтни шундай келтиради:

Бишнав ин най чун шикоят мекунад,

Аз жудоиҳо ҳикоят мекунад...

Илк матнга кўра, найнинг ҳикояларидан мақсад айриликлардан шикоят қилиш мазмуни келиб чиқади. Кейинги матнга кўра эса, найнинг шикоятларини тингланса, у айриликлар ҳақида ҳикоялар қилмоқда.

Аҳмад Авний қадим кўлөзма нусхаларда матн айнан шундай берилганини ва “шикоят” “ҳикоят”дан олдин келиши мувофиқлигини таъкидлайди.¹ Бу фикрини эса бир фикра-мисол ҳамда кейинги байт билан боғлаб изоҳ этади. Мазкур жиҳатни батафсил шарҳлаш алоҳида мавзу талаб қилади. Бироқ, бир нуктада

¹ Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi-i serif serhi. 1-cilt. Tercüme ve serh: Ahmed Avni Konuk. -Istanbul: Kitabevi, 2006. S.71.

деярли барча шорихлар бирлашганини кўриш мумкин. У ҳам бўлса “най”дан мурод – комил инсон эканлигидир. Бу фикрни шорихлар ўз асарларида у ёки бу даражада акс эттирганлар. “Най – ориф ва оқиллик мартабасига ноил бўлган инсони комил” (А. Маҳкам)¹.

Шу тариқа, Мавлононинг вафот этиши билан, “Маснавий”ни юқорида келтирилган каби шарҳлаб ўрганиш ва тушунишга бўлган уринишлар замонамизга қадар тўхтаган эмас. Дастлаб Жалолоддин Румийнинг ўғли Султон Валад, кичик замондошлари Аҳмад Афлокий ва Фаридун Сипоҳсолор бу ишга қўл уришган. Кейинчалик Туркия худудида Шомий, Сарварий, Исмоил Анкаравий, Фуод Кўпрўлу, Абдулбоки Гулпинорли, Меҳмет Али Авний, Сулаймон Наҳифий, Обиддин Пошо, Валад Узбудак, Мидхат Баҳорий Бойтур ва бошқаларнинг таржима, шарҳ ва тадқиқлари юзага келди. Эронда Али Даштий, Абулҳасан Зарринқуб, Шафиъ Кодканий, Жамол Хумой, Муҳаммад Истеълomий, Такий Пурномдориён, Муртазо Беҳишти, Носириддин Соҳибзамоний, Абдулкарим Сируш ва Жаъфар Шоҳидий томонидан ҳам матнлари тайёрланди, шарҳлар ва тадқиқлар ёзилди. Урду тилида эса Мунший Али, Юсуф Алишоҳ Чишти таржималари, Шиблий Нуъмоний, Абдуали ва Ҳанифа Абдулҳаким шарҳлари пайдо бўлди. Фарб оламида эса Рейнольд Никольсон, Артур Арберри, Карл Эрнст, Камилла ва Кабир Хелминскийлар, Уильям Читтик, Шахрам Шива, Иброҳим Жумард ва Колман Баркснинг инглизчага, Жозеф Ҳаммер Пургстал, Фридрих Рукерт, Ҳерман Этенинг олмончага, Клемен Ҳуарнинг французчага қилган таржималари орқали «Маснавийи маънавий» Европага кириб борди. Ҳ.Риттер, Ж.Фербервагел, Е.А.Браун, Ҳ.Мессэ, Б.Спулер ва А. Шиммел каби олимлар эса «Маснавий»нинг тадқиқи ва сўзма-сўз таржимаси билан шуғулландилар. Рус олимларидан эса А.Кримский, В.А.Гордлевский, Н.Мартинович, Е.Э.Бертельс, И.Брагинский, А.Мецнинг тадқиқлари, Ф.Корш, И.Сельвинский, Д.Самойлов, В.Державин, Н.Гребнев, Д.Шchedровицкий, Р.Фиш, Л.Тираспольскийнинг шеърий, М.Н.Османов, О.Акимушкина, Ю.Иоаннесян, Б.Норик, А.Хисматуллин, О.Ястребова, Л.Лохутий, Н.Пригарина, М.Русанов ва Н.Чалисованинг насрий таржималари дунёга келди.

Ўзбекистонда ҳам мустақилликдан сўнгра Мавлононинг «Маснавийи маънавий» асарига қизиқиш, ўрганиш ва энг муҳими

¹ Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, биринчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон: А.Маҳкам. –Тошкент: Шарк, 1999. 22-бет.

таржима қилишга интилиш кучайди. Шоир-таржимонлар тариқидан эса улуг шоирнинг асарларидан парчалар таржима қилина бошланди. Мисол учун, Жуманиёз Жабборов, Шоислом Шомухамедов, Жамол Камол, Асқар Маҳкам, Сирожиддин Саййид, Сулаймон Раҳмон кабиларнинг таржималарини келтириш мумкин. Буларнинг ичида Ж.Камол ва А.Маҳкам таржималари ажралиб туради. Негаки, Ўзбекистон халқ шоири Ж.Камол “Маснавийи маънавий”ни олти дафтарини тўла ҳолда шеърий йўлда таржима қилиб, нашр эттирди (2002-2005).

А.Маҳкам (1958-2007) “Маснавийи маънавий” асарининг таржима ва шарҳига ўтган асрнинг 90 йилларига келиб киришган эди. Ундан парчалар “Гулистон” журналида чоп этила бошлагач, ўқувчилар оммасини жалб қилди. Биринчи дафтардан қилинган шарҳли таржима китоб маънавий-маданий ҳаётимизда чинакам воқеа бўлди. Афсуски, унинг иккинчи китобини¹ нашр этилган ҳолда кўриш шоирга насиб этмади.

Шуни таъкидлаш лозимки, А.Маҳкам дастлаб фақат “Маснавий” ва унга Обиддин Пошо ҳамда Карим Замоний шарҳларини таржима қилади. Кейинчалик эса, шарҳловчи ўлароқ ҳам ўртага чиқади. Гарчанд асарнинг 1-дафтаринигина (у ҳам тўлиқ эмас) таржима этиб, шарҳлаган бўлса-да, асарнинг мазмун-моҳиятини тўлақонли беришга муваффақ бўлган. У биринчи галда шоир сифатида, шоир бўлганда ҳам руҳоният шоири сифатида мухташам ва муборак асарга кўз ташлайди ҳамда уни маҳорат ила таржима қилади. Шундан сўнг, бирин-кетин байтларнинг шарҳларини келтиради, ўзига хос талқинларни баён этади.

Аслият: *Баҳри он аст илтиҳони неку бад,*

То бижўшад бар сар орад зар забад...

Таржима: *Қайнаса зарнинг чиқар зангорлари,*

Илтиҳон – яхши-ёмон кирдорлари... (Биринчи китоб, 130-

бет)

Аслият: *Ин ҳадис охир надорад боз рон,*

Жониби Ҳоруту Морут, эй жавон...

Таржима: *Бул ҳадиснинг сўнги йўқ, ўғлим маним,*

Қиссаи Ҳоруту Морутдек қадим... (Биринчи китоб, 158-бет)

¹ Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, иккинчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Асқар Маҳкам. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

Бу каби ҳам мазмун, ҳам шакл равон чиққан мисолларни яна келтириш мумкин. А.Маҳкам мутаржим сифатида шундай ҳаракат қиладики, нафақат асар аслияти – форсчадан таржималар, балки матндаги арабча парчаларнинг таржимаси ҳам яхши чиққан. Айтайлик, қуйидаги байтда мазмун ва бадиият яхлит сақланган:

Аслият: *Тартақий анфасуна билмунтақо,*

Мутҳафан минна ила дорилбақо.

Таржима: *Феъл, нафаслар қудс ила бўлди расо,*

Ҳадя қилдик то дами дорилбақо... (Биринчи китоб, 189-бет)

Шеърӣ таржимани аслиятга яқинлаштирадиган муҳим унсурлардан бири қофиядир. А.Маҳкам таржимада аслият сўзларини қофияда сақлашга интилади. Бу хусус эса асар аслига китобхонни янада яқинлаштиради.

Аслият: *Он мунофиқ бо мувофиқ дар намоз,*

Аз паи истеъза ояд, на ниёз.

Таржима: *У – мунофиқ, бу – мувофиқ – ҳамнамоз,*

Ул бири – тақлид, бири – дилдан ниёз. (Иккинчи китоб, 17-бет)

Ушбу байтда эса қофия бироз ўзгартиш орқали сақланган:

Аслият: *Гарчи ҳар ду бар сари як бозиянд,*

Ҳар ду бо ҳам марвазӣ ва розиянд.

Таржима: *Гарчи онларнинг иши бир бозидир,*

Лек улар худ марвазӣ ва розидир. (Иккинчи китоб, 18-бет)

Қофия ўзгарган, лекин байт мазмуни ва шакли ўзгармаган мисралар:

Аслият: *Ҳар яке сӯи мақоми худ равад,*

Ҳар яке бар вафқи номи худ равад.

Таржима: *Ҳар бири борди мақомин истабон,*

Ҳар бири йӯл солди номин истабон. (Иккинчи китоб, 19-бет)

Афсуски, таржимада бузук қофиялар ҳам учрайди. Мисоллар:

Чиқди майдон сари бошқа бир амир.

Қўйнидан туморни олди дадил... (Иккинчи китоб, 199-бет)

Ўлдирилди неча юз минг беғуноҳ.

Ҳам кесик бошлар уюулди тоғ-тоғ... (Ўша жойда)

Ранг-рӯйи, шакл, бӯйин зикри ҳам.

Ғазваси ҳам рӯзаси, нону таом... (Иккинчи китоб, 207-бет)

Таржима санъатида бир нозик жиҳат борки, таржимон ҳар канча маҳоратли бўлмасин ҳар доим ҳам тўла муваффақиятга эришавермаслиги мумкин. Айниқса, катта ҳажмли асар ўгирилар

экан, у ёки бу ўринда шакл мутаносиблигини сақлаш учун мазмунни зиён етказилади. Ёхуд аксинча, мазмунни тўлиқ аке эгтириш учун эса шаклга путур етиши мумкин. Асқар Маҳкамнинг ушбу сермашаққат ижодий ва айни дамда тадқиқий ишида ҳам бу каби жиҳатлар кўзга ташланади. Айтайлик, куйидаги байтда матннинг асл мазмуни чиқмаган, лекин моҳиятига эътибор берилган.

Аслият: *В-ар иморатҳоширо биний занй,*

Мард пиндорй ва чун биний занй.

Таржима: *Бир Худони билмасанг бадбахтсан,*

Ўзни мард деб билмагил – авратсан. (Биринчи китоб, 226-бет)

Ёки, тубандаги байтнинг 2-мисрасида вазнга путур етган:

Аслият: *Ин хўрад, гардад палидй з-ў жудо,*

Он хўрад, гардад ҳам нури Худо.

Таржима: *Ул егай, бўлгай палид ундан жудо,*

Бул егай, бўлгай ҳама нури Худо. (Иккинчи китоб, 12-13-бетлар)

Шунингдек, бир қанча байтларнинг таржимаси ўзбекча эмас. Асл форсча матнни бироз ўзбекча тус берилган шакли, холос. Улар куюк бир қурама тилдан ҳосил қилингандек тасаввур беради. Бу каби сатрларни ағдаришда мутаржим у қадар машаққат чекмаган кўринади. Мисол учун:

Аслият: *Ин хўрад, зояд ҳама бухлу ҳасад,*

Он хўрад, зояд ҳама Ииқи Аҳад.

Таржима: *Бул егай туққай ҳама бухлу ҳасад,*

Ул егай туққай ҳама ииқи Аҳад. (Иккинчи китоб, 13-бет)

Эътибор қилинса, мазкур қўшмисрадаги дастлабки уч сўз ўзгартирилган, қолгани айнан такрорланган. Балки, бу мутаржимнинг ўзига хос услубидир. Шундай эса-да, матн имкон қадар таржима этилаётган тилда бўлса, мақсадга мувофиқ тушади. Аммо бу каби ўринларнинг афзал жиҳати ҳам борки, улар ўқувчи тарафидан равон ўкилади.

Бу каби жузъий нуқсонлар Асқар Маҳкам амалга оширган муносиб ва муҳим ишнинг савиясини камситмайди, албатта. Юқорирокда кўрсатиб ўтганимиздан ташқари, унинг таржимасида бирмунча яхши ва аслидек муваффақиятли чиққан ўринлар кўп. Айтайлик, жуда ҳам равон баён этилган мана бу байт:

Аслият: *Ҳисси дунё нарdbони ин жаҳон,*

Ҳисси динй нарdbони осмон.

Таржима: *Дунё ҳисси бу жаҳон нарdbонидир,*

Диннинг ҳисси осмон нарdbонидир. (Иккинчи китоб, 24-бет)

Умуман олганда, “Маснавий”нинг ўзбек тилига қилинган таржималаридан А.Маҳкам таржимаси ўзига хослиги билан ажралиб туради. Шуни айтиш зарурки, шарҳ матнидан маълум бўлишича, шориҳ кўплаб манбалар, инчунин “Маснавий”га ёзилган бир қанча бошқа шарҳлар билан танишган. Бу мўътабар асарни таржима ва шарҳ қилишга нафақат руҳан, балки илмий жиҳатдан ҳам анча тайёргарлик кўрган. У айрим ўринларда муаллиф сўзини муаллиф асарлари билан (яъни, Мавлонони Мавлононинг ўзи билан) шарҳ этиш услубидан ҳам фойдаланган. Мисол учун, шарҳ давомида фикрни очиқлаш ва моҳиятни тўлароқ бериш учун “Девони кабир”дан фойдаланган. Албаттаки, ундан келтирилган бир неча байтларни ҳам лисоний таржимага киритиб, шарҳларни кенгайтиришга уринган.

***

Дамларнинг хайрлиси ҳақида матн

Инсон руҳияти тиклана бораётган иморат кабидир. Иморат қурилишига нечоғлиқ яхши ва пишиқ ашёлар қўлланилса, у мустаҳкам бўлиши ва узоқ йиллар хизмат қилиши маълум. Худди шунингдек, инсон руҳиятининг шаклланиши ҳам тарбия билан амалга ошиб, бунинг учун мукамалликка кафил бўладиган тарбия ашёлари даркор. Албатта бу борада аждодлар қолдирган меросдан ҳам улугроқ ва бойроқ хазинани топиш мушқил. Адабиёт ва бадний асарлар ана шу хазинанинг мунаввар дурларидандир. Шарҳ адабиёти, хусусан, ўзбек мумтоз адабиёти Қуръони карим ва Расулаллоҳ (с.а.в.) ҳадисларидан файзу сурур ва илҳом олган. Ушбу адабиёт намуналари орасида панд-ахлоқ ва насиҳат мазмунидаги асарлар айнан инсон камолотини тарғиб этувчи ва унга сари йўл кўрсатувчи сара манбалардандир.

Ҳазрат Амир Низомиддин Алишер Навоий (1441-1501) нафақат ўз адабий ва илмий мероси, балки ҳаёт йўли билан ҳам намуна бўлгулик шахс. Унинг панд-ахлоқ мазмунидаги, юксак маърифий асарлари мазмунли умр ва бой ҳаётий тажриба маҳсулидир. Улуғ адиб умрининг сўнгги йилларида ёзган “Маҳбуб ул-қулуб” (Кўнгилларнинг севгани) асари шундай бадний тафаккур намунаси. Асарда жамиятда турли табақалар ва уларнинг ҳолати, инсон учун энг зарур ҳолатлар ва ниҳоят охирида кўпгина танбеҳлар берилади.

Бу ўринда асардаги 124-танбех ва унга илова тарзида бир байтга бироз тўхталмоқчимиз. Айтиш мумкинки, мазкур байт ҳикматлардан бирини ўзига жо қилган. Мана у:

*Мозию мустақбал аҳволин такаллум айла кам,
Не учунким, дам бу дамдур, дам бу дамдур, дам бу дам.¹*

Байтдаги шакл ва мазмун мутаносиблиги уни теранроқ англашда ёрдам беради. “Мозий” (ўтмиш) ва “мустақбал” (келажак) сўзлари қаршилангирилмоқда, яъни тазод. Иккинчи мисрада эса “дам” сўзи такрорланмоқда – тақрир. Бу шеърнинг бадий санъат жиҳатидан шакли.

Шоир айтмоқчики, ўтмиш ва келажак ҳолатларини камроқ тапириб, ўйла; негаки, сен яшаётган дам ҳозирги – бу дамдир. Бир қарагандаги маъноси шу ва улуғ мутафаккир адиб қадимги туркий «Дам бу дамдур, ўзга дами дам дема» нақлини ҳам кўзда тутган.

Лекин байтда айтилмоқчи бўлган асл мақсад нима?

Фикримизча, ушбу қўшмисра инсон ҳаёти ва унинг турмуш муаммоларига сабр тоқат билан чидай билиши ҳақидадир. Шоир буни чуқур мазмун ва ҳикмат, шу билан бирга, киши шуурига кучли таъсир этадиган даражада акс эттирган. Бу билан ҳазрат Навоий инсон психологиясини билиш бобида ҳам ўта нуктадон зот бўлганлиги аён бўлади.

Этибор қилинса, ҳаёти давомида инсон ўз хатоларидан аччиқ, аммо керакли сабоқни олади. Кўп ҳолларда ўтмиши: кечаги куни, бир ой олдинги, бир йил аввалги, ҳа ана ўн йиллар наридаги ҳаёти ва унда йўл қўйган хато-камчилик ёки, ютуқлари ҳақида фикр юритади. Келажакни хусусида эса албатта ширин ва улкан орзулар қилиб яшайди. Қалб-кўнгил истаклари эса янгиланиб, хою хаваслари кўпайиб бораверади.

Ҳазрати пайгамбаримиз марҳамат қиладиларки: *“Инсон қалби, чўл ўртасидаги дарахт шоҳига илиниб қолган нар кабидир. Шаббода қай томонга эсса, ўша томонга силкинади”*.

Чиндан ҳам инсон руҳиятини очиб берадиган гўзал ташбих. Юқоридаги Навоий ҳикмати ҳам қалбнинг ушбу ҳолатига уч ақлий ечим бермоқда. Ушбунини шеърини сатрларга кўра:

1. Мозийда бўлиб ўтган неки бўлса, энди у тарих. Нимани қўлга киритингу, недан қолдинг?! Бари ўтди. Сени тушунган бор, англамаган бор. Ўз кечмишинг ҳақидаги дарду ҳолни, Навоий таъбири билан айтганда, “золим ва бедардлар суҳбатида” сўзлама. Чун-

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том..., 126-бет.

ки, “нукта сурмак” (ҳикмат)ни бедард қайдан билсин. “Наммом (игвогар) ва “номард мулоямати” (мулозамати)га ишониб, кўнгил бермагилки, афсусланиб қолишинг мумкин. Неки сен билан ҳаётда-ёшликда содир бўлди, ҳаммаси ўтиб кетди. Ҳазрат айтадилар: *“Доно иликдин боргондин сўз айтмас”* (доно одам кўлдан кетганини гапирмайди). Негаки, *“ўтган йигитлик орзу била қайтмас”* (ўтган ёшлик орзулаш билан қайтиб қолмайди). Сен фақат ундан сабоқ олгину, илгари бок. Бу биринчи ечим – биринчи “дамдур”.

2. Мустақбал (келгуси)да содир бўлажак ишлар эса ғайбдир. Сен унда нимани кўлга киритасану, недан қоласан, ёлғиз Ўзига аён. Бу ҳақда ҳам “бош қотириб”, ўзингни турли ситаму синовларга уришга ва бу ҳақда “такаллум айла”шга шошилма. Ҳазрат айтадилар: *“Ўтган рўзгор адамдур”* (ўтиб кетган ҳаёт йўқликдир). Яъни, у энди сен учун мавжуд эмас, ўтди. Танбеҳнинг давомида ҳикматнинг мағзи ўрин олган: *“Келмагандин сўз айтқон аҳли надамдур...”* (ҳали келмаган, рўёбга чиқмаган воқеа ёки ишдан сўз айтгувчи пушаймон аҳлидан бўлиб қолади). Демак, келажак ҳаёт ҳақида бехуда ҳаёлларга берилмаслик ва турли етиб бўлмас орзулар уммонига шўнғимаслик оқил одамнинг ишидир. Бу эса иккинчи ечим - иккинчи “дамдур”.

3. Энди ақл ва нафс соҳиби бўлмиш инсонга фақат биргина лаҳза қолди – “бу дам”. Яна ҳазрат Навоий давом этадилар: “Ва ҳол муғтанамдур” (ва ушбу ҳол ғаниматдир). Алапхусус, ўтмиш ва келажак “дамини” эмас, ушбу – ҳозир сенга ғанимат бўлиб турган “дам”ни чин инсоний яшагин. Қилаётган амалингни, сўзлаётган сўзингни мулоҳаза қилгинки, улар тўғри бўлсин. Ана шунда сенинг “бу дам”инг, эртага хайрли мозий бўлади. Сен уни ўкинч ва алам билан эсламайсан. Чунки, сен уни хато қилиш учун яшамадинг. Ва келгуси “дам”ингни ҳам қалб ҳузури билан кутасан. Келажак “дам”инг ҳам насиб этса, армонга айланмайди. Бу энди учинчи ечим ва учинчи “дам”.

Юқорида қайғуриб тилга олинган қалбнинг аҳволи қандай, уни қай тариқа ва недан асраш лозим?

Ҳазрат Навоий кейинги 125-танбеҳда бунга жавоб берадилар:

“Сувдин асрагуликдур туфроқ ва балчиғ уйин. Ва ўтдин асрагуликдур яғоч ва қамиш уйин. Ва елдин асрагуликдур бўз уйин. Ва туфрогдин асрагуликдур кўз уйин. Жамиъи мосиваллоҳдан асрагуликдур кўнгил уйин”.

Яъни, туфроқ ва лойдан қурилган уйни сув уриб кетишидан асраш керак; ёғочдан ва қамишдан иморат қилинган уйни ўт-оловдан асраш

керак; бўз матодан тутилган уй (чодир)ни шамолдан асраш керак; кўз уйини (умуман кўзни) эса чангу туфроқдан асраш керак; Аллоҳнинг ўзга жами нарсалардан эса кўнгил уйи (қалб)ни асраш керак.

Аввалги тўрт уйни қандай асрашни одам билади. Кейинги, бешинчи уйни қай тариқа сақлаш кераклиги хақида бир байт биттидилар:

Нечукким, тўрт уйга тўрт зидди нуқсон шойеъдур,

Бешинчи уй дағи агёрдин ул навъ зойеъдур.

Яъни, тўрт уйга зарар бўлган тўртта зидди нуқсон машхурдир (ва улардан сақланиш ҳам маълум); нечукки, бешинчи уйга (қалб уйига) агёр (рақиблар)нинг зараридан юқоридагилар каби ҳимояланиш бекор кетади (унинг ҳимояси ўзгачадир).

Бу борада Навоий ҳазратлари “олам асбоби” (қалб душмани – дунё ҳаваси ва унинг ташвишлари) тугамаслигини, у қалб уйига фақат зарар бериши ва унинг батараф қилиниши учун бу уйга дунёнинг узини киритмасликни ва кириб қолган тақдирда ҳам унинг ғалвалари гомил бўлмаслигини таъминлаш кераклигини таъкидлайдилар.

Навоийнинг ўғитларига амал қилган ҳолда кўнгилни яъни, “қалб уйини” Аллоҳ (берган иймон, эзгулик, муҳаббат, олижаноблик каби юксак туйғулар)дан бошқа нарсалардан асрайлик. Шундагина ушбу дамимиз қутлуг ва хайрли бўлади!..

***

Навоий наътларининг матни ва нашрига доир (“Ҳайрат-ул-аброр” дostonи мисолида)

Матбаачилик Туркистон диёрида пайдо бўлабошлагандан эътиборан амири кабир ҳазрат Алишер Навоийнинг муаззам “Хамса” асари бир неча бор нашр этилган. Дастлаб, Хивада ҳ. 1297 (м. 1879) йил Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузнинг фармони билан хошнинг тошбосмахонасида чоп бўлган. Ушбу илк босма нусханинг котиби Мулло Муҳаммад Юсуф ибн Бердимурод сўфи Хоразмий бўлиб, асарни шоир Муҳаммадниёз ибн Абдулло Охунд – Комил Хоразмий нашрга тайёрлаган ва муқаддима ёзган.¹ Шундан сўнг, “Хамса” тўлиқ ҳолда Тошкент шаҳрида XX аср бошларида яна икки бора чоп бўлди.² Собик совет даврида ҳам Навоийнинг бу мухта-

¹ Қаранг: М.Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан, 1991.

² Шохмурод ибн Шохнеъматуллох кўчирган “Хамса” нусхаси Тошкент Нориер матбаасида 1322/1904 йил; Абдуманноф кори кўчирган “Хамса” нусхаси ҳам Тош

шам асари бир неча бор босилди. Аммо қайта-қайта нашр бўлишига қарамай замона мафқурасига асосан турли қисқартиришлар билан эълон қилинган. Фақат, атоқли матншунос Порсохон Шамсиев томонидан тайёрланган “Хамса”нинг тўлиқ нашригина бундан мустасно.¹ Ниҳоят, Навоийнинг 15 (1963-1968 й.й.), 20 (1988-2003 й.й.) ва 10 (2011 й.) жилдлик асарлар тўплами амалга оширилди. Улар таркибида “Хамса” дostonлари ўрин олган. “Хамса”нинг яна бир нашри лотин алифбосига асосланган янги ўзбек ёзувида ҳам чоп бўлди (2006 й.).

Албатта, улуг ижодкор асарларининг матни йилдан-йилга яхшиланиб бориши зарур. Алишер Навоийнинг дostonлари таркибига мансуб ҳазрати Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)га бағишланган қисмлар – наътлар бевосита дoston мазмун моҳиятини асослашга хизмат қиладиган узвий бўлакдир. Шунинг учун, бундай байтларнинг ўкилиши ва шарҳига диққат билан ёндашмоқ талаб қилинади. Фикри-мизни “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг уч нашри – П.Шамсиевнинг юқорида таъкидланган нашри², “Мукамал асарлар тўплами” таркибидаги 7-жилд (нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, И.Ҳаққулов)³ ва янги имлодаги (нашрга тайёрловчи: В.Раҳмонов)⁴ дoston матни асосида давом эттирсак.

Алишер Навоийнинг “Хамса” таркибига кирувчи дostonларида жаъми бўлиб 13та наът ўрин олган. Шулардан бештаси “Ҳайрат-ул-аброр” дostonининг бошланғич қисмида бўлиб, қолган саккиз наът кейинги тўрт дostonда тенг – иккитадандир.

“Ҳайрат-ул-аброр”даги бешала наът 173 байт (346 мисра)ни ташкил қилади. Биргина ана шу қисм матнини кейин чоп этилган икки нашр асосида (МАТ, 7-ж., 32-48-бетлар; *Naugat-ul-abror*, 27-38-бетлар)да қиёсланганда 60 (олтмиш)га ўзгариш борлиги кўринди. Яъни, 1991 йил нашр этилган дostonнинг шу 346 мисрасидан матншунос В.Раҳмонов шунча хато топган ва 2006 йил янги

кентда яна шу матбаада 1323/1905 йил чоп бўлган.

¹ Алишер Навоий. Хамса. –Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1960.

² Уша манба; “Ҳайрат ул-аброр” дostonи бу китобнинг 15-146-бетларида ўрин олган ва кейинги ўринларда шу манбага мурожаат қилинганда “Хамса” дея саҳифа рақамигина кўрсатилади, холос.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 7-т. –Тошкент: Фан, 1991. Кейинги ўринларда “МАТ, 7-ж.” дея саҳифа рақами кўрсатилади, холос.

⁴ Alisher Navoiy. *Naugat-ul-abror*. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. Кейинги ўринларда саҳифа рақами кўрсатилади, холос.

алифбода чоғ этилган матн вариантыда тузатишлар киритган. Булар куйидагилардир:

1. Сўзларни тўғри ўқилишида;
2. Имло хатоларини тўғрилашда;
3. Тиниш белгиларини тўғри қўйишда.

Мисолларга тўхталсак.

Зовияи хашмға ҳар зотдин,

Рух ёқиб шамъ бу мишкотдин... (МАТ, 7-ж., 33-б.)

Эғнига ёпилди дуввожи шараф,

Қилди макон бошиға тожи шараф... (МАТ, 7-ж., 34-б.)

Қайси дур ул, дуржи вафо ғавҳари,

Қайси гуҳар, буржви ҳаё ахтари...

Ахтаридин меҳрга фархундалиқ.

Бадру хилол айлаб анга бандалиқ... (МАТ, 7-ж., 36-б.)

Ким юзин айблаб қаро ғамнок эрур,

Шакки эмаским, ёқоси чок эрур...

Тутмоғининг андин эди хомани,

Ким ул этибдур қаро кўп номани... (МАТ, 7-ж., 39-б.)

Рафраф уза пўя қилиб чун кушод,

Ҳамраҳу рухравға этиб хайробод...

Ҳамрах анга қолаби ҳокий насаб.

Ғар десалар бор эди йўқтур ажаб (МАТ, 7-ж., 47-б.)

Юқорида остига чизилган сўзлар янги алифбо асосидаги нашр (Наурат-ул-аброғ, 27-, 28-, 30-, 32-, 37-бетлар)да “жисмға”, “давожи”, “буржи”, “фархандалиқ”, “айлаб”, “тутмогонинг”, “рахравға”, “ҳокий насаб” тарзида тўғри ўқилган ва берилган. Яна:

Маккада дин аҳлига мукнат бўлуб,

Уззи ила лотқа узлат бўлуб (МАТ, 7-ж., 35-б.) –

байтидаги “Уззи” ва “лот” сўзлари кейинги нашр (Наурат-ул-аброғ 29-б.)да “Уззо” ва “Лот” тарзида тўғри берилган. Чунки бу жохилинг даврида Маккадаги бутларнинг номидир ва улар имлода катта ҳарфлар билан берилмоғи керак. Ёки, “асад” бурж номи ва “Фарши бўлуб арш ила лавҳу қалам” мисраидаги (МАТ, 7-ж., 46-б.) илоҳий илмлар да ишлатилувчи истилоҳ ва муқаддас калималардан бўлган “арш” “лавҳ” ва “қалам” сўзлари ҳам кейинги нашр (Наурат-ул-аброғ, 37-б.) да атоқли ном сифатида катта ҳарфлар билан берилган. Натижада кўпол равишдаги имло хатосига йўл қўйилмаган. Шунингдек, замонавий матншуносликда тиниш белгиларини тўғри қўйилиши ҳам матнни тўғри ўқилишини таъминлайдиган омиллардандир. Мисол учун:

Сенки юз онча санга ҳақ берди нур,

Тонг йўқ агар соядин ўлсанг нуфур (МАТ, 7-ж., 38-б.) –

байтидаги “Сенки” ундалмасидан сўнг “,” (вергул) тиниш белгиси қўйилганлиги (Наурат-ул-аброр, 31-б.) мақсадни ва ифодани аниқлаштирган. Агарда, шу байтдаги “ҳақ” сўзи ҳам “Ҳақ” тарзида катта ҳарф билан берилса эди, байт матни янада аниқроқ бўлур эди.

Шу ўринда, мазкур – янги алифбодаги “Наурат-ул-аброр” дostonни матнининг афзал жиҳатларини таъкидлаган ҳолда, ушбу нашрда ҳам айрим нуқсонларга йўл қўйилганини айтиш зарур, деб ўйлаймиз. Масалан:

Айламасун деб ел ила парда сайр,

Байзасидин тугма тоқиб анда тайр (МАТ, 7-ж., 42-б.) –

байти кўринадики, МАТда тўғри берилган ҳолда янги нашрда нотўғри берилган:

Aylamasun deb el ila parda sayr,

Bayzasidin tugma toqib anda tayr (Наурат ул-аброр, 34-б.) –

Бир қараганда билинмайди. Достоннинг илмий танқидий матнида ҳам “йел” дея (икки “йо” ҳарфи билан) берилган.¹ Шу биргина сўз “ел” ва “el” сўзларини янги ва эски алифбо талаффузи билан боғлиқ ҳолда тўғри (“ел”-“ел” тарзида, “el” эса “эл” тарзида) ўқиб кўрилса, матндан чиқадиған маъно ўзгариб кетаётгани англашилади. Яъни эски алифбодаги “ел” янги алифбодаги матнда “халқ”га айланиб кетаётибди ва албатта, байтнинг маъносига футур етмоқда. Ваҳоланки, янги нашрнинг насрий баёнида “парда шамолда учиб кетмаслиги” таъкидланган (Наурат-ул-аброр, 260-б.).

Албатта, бу каби ўринлар санокли бўлса-да, лекин асар матнининг савияси нашрдан-нашрга ўсиб боришини кўзда тутсак, бундай камчиликлар ҳам катта ҳисобланади. Ёки, яна бир байтнинг нашрдан-нашрга қай тарзда ўзгариб борганига диққатни қаратсак.

П.Шамсиев матнида:

“Ҳо”и муҳаббат анга-ўқдур насиб,

Ким ани ҳақ деди ўзига ҳабиб (Хамса, 24-б.) –

МАТ матнида:

“Ҳо”и муҳаббат санга-ўқдур насиб,

Ким сени ҳақ деди ўзига ҳабиб (МАТ, 7-ж., 33-б.) –

В.Раҳмонов матнида:

“Но”и muhabbat anga-o`qdur nasib,

¹ Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танқидий матн. Тузувчи: П.Шамсиев. –Тошкент: Фан, 1970. 23-бет.

Kim seni haq dedi o ziga habib (Наурат-ул-аброр, 28-б.) –

Байтнинг аниқлиги учун янги алифбо асосидаги нашр насрий баёнига қараймиз: «“Ҳо”си сенга муҳаббат насиб бўлганин англиб, Аллоҳ сени ўзига “Ҳабиб” деди.» Агар диққат қилсак, баён МАТ матни асосида амалга ошганини кўрамиз. У ҳолда қани сўнгги учинчи матн баёни?.. Бу учинчи матн баёни ўзига кўра шундай бўлиши керак эди: «“Ҳо”си унга муҳаббат насиб бўлганин англиб, Аллоҳ сени ўзига “Ҳабиб” деди.»

Яъни, бир байтнинг ўзида бирваракайига иккинчи ва учинчи шахсга мурожаат қилинмоқда. Аслида қандай бўлмоғи лозим?..

Фикримизча, мазмунга мувофиқроғи П.Шамсиев домла вариантдир. Уша тарзда ўзгартирилмай берилса ҳам камроқ хато бўларди. Агар ўзгартириш керак бўлса қуйидагича бериш мақсадга мувофиқ, дея ўйлаймиз:

“Ҳо”и муҳаббат анга-ўқдур насиб

Ким, ани Ҳақ деди ўзига: “Ҳабиб!”

Яъни, “Ҳақ” ва “Ҳабиб” ҳам катта ҳарф билан берилиши “ҳо” ҳарфининг муҳаббатдан айнан “анга” (сенга - эмас) насиб бўлиши шунда аниқроқ чиқади. Чунки бу қўшмисра ўзидан аввалги байтларнинг узвий давомидир. Уларсиз бу мисраларнинг мазмуни чикмайди. Негаки, матннинг бундан аввалги байтларида, “Одам” исмидаги “алиф”, “дол” ва “мим” ҳарфлари “Аҳмад” исмида мужассам бўлиб, отадан нишон эканлиги айтилади. Ана энди “ҳо”нинг муҳаббат учун “орттирилгани” ва байтда васф этилаётган учинчи шахс – “анга” ва “ани” (яъни, Расулulloҳ с.а.в.) эканлиги янада ойдинлашади.

Умуман, ушбу нашрнинг савиясини ҳеч ҳам камситмаган ҳолда унда берилган насрий баён ҳақида ҳам бироз тўхталиш керак. “Ҳайрат-ул-аброр”нинг аввалги нашрларидаги насрий баёнга нисбатан бу баён тўлалиги ва нисбатан яхшилиги билан ажралиб туради. Лекин дostonнинг кириш - ҳамд, муножот ва наът қисмларининг насрий баёни устида яна бироз ишлаш керакка ўхшайди. Фикримиз аниқлиги учун баъзи байтларга тўхталсак.

Зовияи жисмга ҳар зотдин,

Рух ёқиб шамъ бу мишкотдин... (Наурат-ул-аброр, 27-б.)

байтнинг насрий баёни шундай берилган: “*Жисм (тана) қисмлари (бурчак)ига йиғилган, ҳар нарсанинг асл Зоти (дан намуналар) жойлаштирилган тоқчага рух шамъ ёқди.*” (Наурат-ул-аброр, 255-б.)

Ушбу ноаниқ баён ўқувчини чалғитади ва фикр тумтоқлигига учрайди. Фикримизча, шундай бўлиши керак эди: “*У (Расулulloҳ)нинг*

жисмининг ҳар бир бурчагига (ҳар бир жузъига Аллоҳ ўз) зотининг ҳар бир сифатидан юқтирди; бу гўё чироқноядаги шамъни руҳ ёққанидек.”

Ёки яна:

Ҳар неки Ҳақ важҳи аро мубҳам ул,

Зоҳир этиб юзда ҳабиби ҳамул...

Китоб-насрий баёнида берилган: “Аллоҳ юзида нима яширинган бўлса, улар ҳаммаси Ҳабиби юзида ҳам намоёнدير”

Кўринадики, гап жуда ҳам тушунарсиз ва хато. Ақида илмига мувофиқ мазмунга диққат этилса, шундай баён бўлиши керак: “Ҳар нимаики Аллоҳнинг сабаби туфайли яширин бўлган бўлса, уша ҳабиби (расули)нинг юзи (хотири)дан зоҳир (ошкор) бўлди.”

Яна бир байт:

Шоҳид этиб чехра бу кўзгу анга,

Ул не қилиб, кўргузубон бу анга...

Китоб-насрий баёнида берилган: “Бу кўзгуни унга гувоҳ қилиб, у не қилса уни кўзгу акс эттириб турар эди”

Бу гапда ҳам мазмун ноаниқ. Фикримизча, у шундай берилиши керак: “Бу чехрани кўзгу унга гувоҳ қилди; Уша чехра нима қилса бу кўзгу унга кўрсатди.”

Бу каби мисоллардан кўринадики, Алишер Навоийнинг “Ҳайрат-ул-аброр” достони таркибидаги наътларнинг матни, нашрий такомил ва уларнинг насрий баёни устидаги ишлар хали узил-кесил ҳал қилинган эмас. Амалга оширилган юкоридаги каби нашрларнинг ютуқлари билан бирга нуқсонлари келгусида барҳам топиб боради, деган умиддамиз.

***

“Ҳазойин-ул-маоний”нинг шоҳона қўлёзмаси ва матний хусусиятлари

Алишер Навоий асарларининг қўлёзмалари жаҳоннинг энг бой кутубхона ва манбалар хазинасини безаб турган ёдгорликлардан ҳисобланади. Проф. Ҳамид Сулаймоннинг берган маълумотига кўра “Навоий қўлёзмалари жаҳоннинг юздан ортиқ йирик кутубхоналарида сақланиб, уларнинг маълум бўлган сони уч ярим мингдан ортиқдир”¹. Албатта, бу ҳисобга шахсий кутубхоналар ва кейинги йиллар давомида аниқланган нусхалар кирмайди. Агар

¹ Адабий мерос 3. –Тошкент: Фан. 1973. 83-бет.

1930 йил Миён Бузрук Солихов ўзининг адабиёт тарихига оид рисоласида¹ Қўқон хони Умархон (1787-1822) “Муҳаббатнома” номли тўпламни турк султониغا совға қилиб юборгани ва бу қўлёзмада Навоий, Лутфий ҳамда Амирий девонлари ўрин олганлигини билдиради. Шундан буён кимки бу масалага тўхталса, айнан М.Солихов маълумотига таянди. (Мисол учун, академик А.Қаюмов², проф. Ҳ.Болтабоев³.) Хориж олимларидан А.Самойлович, О.С.Левенд, Ҳ.Эртайлон, А.Шчербак, Л.Улуч каби олимлар ҳам фақат ўз илмий қарашларини баён қилиш учунгина бу манбани тилга олганлар. Масалан, Огоҳ Сирри Левенд Алишер Навоийга бағишланган тўрт жилдли асарининг иккинчисида Навоий девонлари қўлёзмаларини санаганда унга ҳам тўхталади.⁴ Аммо, ҳеч бир тадқиқотчи “Муҳаббатнома”нинг айнан манбавий ва матний жиҳатлари ҳақида фикр билдирмайди. Тўғри, охириги йилларда А.Эркиновнинг айрим чиқиши маълум.⁵ Бироқ, у ҳам мазкур қўлёзманинг манба ва матн хусусиятлари ҳақида тўхталиш ўрнига, “легитимация” ҳақидаги мубҳам ғояларига боғлаш билан чегараланади, холос.

Демак, нафақат Қўқон балки Шарқ китобатчилигининг юксак намунаси сифатидаги мазкур манба ҳақида ўрганганларимиз.

Бу қўлёзма Истанбул Университети кутубхонасида №Т 5452 рақами остида сақланади.⁶ Картотекада “Муҳаббатнома” номи билан қайд этилган. Жаъми 492 варақ ёзилган (аслида 485 варақ, дастлабки уч варақ номерланмаган, рим рақами қўйилган). Ўлчами: 32х54 см.

Қўлёзма юқори сифатли Қўқоннинг оқ ипак қоғозига кўчирилган. Ҳар саҳифага икки устунда ва хошияларда матнлар жойлаштирилган; майда ва ўртача катталиқдаги хуснихат билан чиройли настаълиқда қора, кўк, яшил, қизил ва заррин сиёҳ билан дарж этилган. Матн ўрин олган саҳифалар 478 тадир (а-б варақ ҳолида). Ҳар бир саҳифага

¹ Miyon Buzruk Solihov. Orta Osiyo ozbek adabiyoti tarihiga umumiy qaras. 1-qism. –Toskent, 1930. 59-60-betlar.

² А.Қаюмов. Қўқон адабий мухити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 36-бет.

³ Ҳ.Болтабоев. Мумтоз сўз қадри. –Тошкент: Адолат, 2004. 59-65-бетлар.

⁴ A.S.Levend. Alisir Nevai. II cilt. Divanlar. –Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1966. S.7.

⁵ А.Эркинов. Ноёб қўлёзма изидан // Мозийдан садо. 2009. №4. 20-22-бетлар.

⁶ Қўлёзма билан танишиш имкониятига яқиндан ёрдам берган т.ф.н. Шерзодхон Махмудовга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

рангли ва нақшинкор жадваллар ишланган. Бу жадваллар бир неча хил кўринишда бўлиб, ҳар уч-тўрт саҳифа оша такрорланади. Бошланишида, девонлар ораси ва охирида баъзи саҳифалар бўш қолдирилган. Айрим бўш саҳифаларда зарҳал доира, кўёш, янрок ёки ноксимон нақшлар ишланган. Ҳар бир девон бошланиши орнаментли, зарҳал ва рангли нақшинигорли саҳифаларда берилган.

Кўлёзма ўзида тўрт муаллифнинг етти девонини жам этган. Яъни, у мужаллад ҳолидаги девонлар тўпламидир. Улар – Алишер Навоийнинг “Ҳазойин-ул-маоний” таркибига кирувчи тўрт девони ва яна бошқа уч шоирнинг асари.

1. “Ҳазойин” дебочаси (аслида “Бадоеъ-ул-бидоя” дебочаси) – III^б-6^б варақ;

2. “Ғаройиб-ус-сиғар” девони – 7^б-96^а варақ;

3. “Наводир-уш-шабоб” девони – 96^б-177^а варақ;

4. “Бадойеъ-ул-васат” девони – 177^б-262^а варақ;

5. “Фавойид-ул-кибар” девони – 263^б-349^б варақ;

6. Амир Умархон девони – 350^б-405^б варақ;

7. Лутфий девони – 407^а-432^а варақ;

8. Фузулий девони – 433^а-475^б варақ.

Саҳифалардаги рангли ва нақшли, ўзига хос услубдаги нақшинигорлар китобга ажиб зеб ва гўзаллик берган. Хат ҳам равои наस्ताълик, хуснихатнинг ёрқин намунаси. Ҳар унвон ва жадвалларга олтин суви билан зарҳал юргизилган. Навоий, Амир ва Фузулий девонларининг унвон саҳифаларининг матн ичига ҳам тилладан зийнатли зарҳал ишланган. Бир сўз билан айтганда кўлёзма шоҳона безатилган.

Муковаси ҳам нақшинкор бўлиб, беш унвонли қизил, яшил ва кўк рангли. Бундай муковалар жуда камсонли кўлёмаларда учраши билан аҳамиятли. Мазкур мукованинг ич табақасига ҳам нақшинигор ишланган. Шуниси қизиқки, ҳар икки мукованинг ич томонига хуснихатдаги форсий байтлар ёзилган варақлар ёпиштирилган. Уларни ўрганиш шуни кўрсатдики, унда “*Ал-абдул-музнийб Мирали*” дея имзо қўйилган.

Бу эса Мирали котибнинг хуснихат намунаси. У зот тарихда “киблат-ул-кутуб”, наस्ताълик хатининг ихтирочиси сифатида маълум ва машҳур, Амир Темур даврида яшаган табризлиқ хаттотдир.

Демак, Кўқон хонлари саройида Мирали котибнинг хуснихат намуналари сақланган. Нега бу хат китобга ёпиштирилган? Чунки, мужаллад мажмуанинг хотимасида хон даргоҳидаги ҳар бир

мунший замонасининг Мир Али ва Мир Имодидир¹ дея таъриф этилган. Назаримизда, ана шу даъвонинг исботи учун мазкур хат намунаси қўйилган.

Қўлёманинг китобат санаси ва котиблари аниқ. У х.1234 (м.1818-19) йил Муҳаммад Саид Амир Умархоннинг буйруғи билан тўрт хаттот томонидан Қўкон шаҳрида ёзиб тугалланган. Котиблар: Турсун Муҳаммад, Мирзо Раҳимқул, Муҳаммад Юсуф ва Бобо Мир Мирзо.

Бу ҳақда ва умуман қўлёманинг яратилиши, унинг устида кимлар ишлагани ва котиблару лавҳсоз рассомлар ҳақида батафсил маълумот қўлёманинг 476^a-478^a варақларидаги хотима қисмида баён этилган. Масала ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил қилиш учун ана шу қисмларнинг табдили куйида келтирилмоқда:

«Лиллаҳил ҳамд вал-масанна бу аййоми бадоеъ-ул-низом ҳужжати фаржомдаким бахту салтанат кавкабасини савобат ва саййораси жаҳонбонлиқ машириқидин тулуъ қилиб, даҳр бўстони жамъининг сабз бахтлари ҳаққиғаким бедод сипоҳи афсурдалиқлар солур эрди. Торож еткуруб ферузлик наврузини роияти кести, сохти арсаида бош кўтарди ва адолат сипехрини офтоб оламтоби асолат матлаъидин толеъ бўлуб жаҳон нузҳатгоҳини айвони баланд арқонида жулус шарафин иқболини кургузуб кетти, бисотини тарабгоҳига иқболу давлат анворидин партав солиб ишоят айни ламъаси бирла давр аҳли миқорақига рофат саҳобини зилли мамдудидин сояи тарбият арзон қилди...»

Ул султон-ус-салотин олиншоши гардунмадор ва ул подшаҳи жавонбахт маъдалатосор ва шаҳриёри Жамжоҳи Сулаймонвиқор ва шаҳаншоҳи Скандармакон ҳазрати Саййид Муҳаммад Умар Баҳодурхон доми иқбола ва шавкати ҳумоюн алқобида ва шарафлик авсофи хитобидаким донишманд уламолар ва хирадманд фузало ва шуаролар расоилу қасоид тартибига итуғл этар эрдилар. Беҳишtosор маҳфилда ва фирдавси олиймисол мажлисида муътабар девонлардин ўзга ва эътибор сафҳалар гайри нима ўқулмас ва бўлмас эрди. Ул ҳазратнинг кимёасар назариким раҳматосорини масдаридур; анвори адолат матлаъи ва айн-ул-камол сарчашмасини манбаъи эрди.

Бир кун айни ишоятдин бу тўрт девонлариким Амир Навоийдин шавқу муҳаббат достонидур, назар ясатиб мутолаа қилмиш эрди. Чун аввалқи Фаройиб-ус-сигар ва иккинчи Наводир-уи-шабоб ва

¹ Мир Имод Хусайний – XVI асрда яшаган, настаълик хатига янгилик, янада гузаллик киритган хаттот.

учунчи Бадойеъ-ул-васат ва тўртунчи Фавойид-ул-кибардурлар, мутафарриқа ва паришон эрди ва газаллари ҳам бир-бирлариса амирани топиб лаффу наир мушаввашидек ул бири бу бирга илтизож бирла ёзилмиш экан. Бу жиҳатдин раво кўрмайким, ул тўрт маъоний жавоҳирни кони бир-бирларидин йироқ тушиб ҳар қайси бир днёр маҳфилида ва ҳар бири бир ўзга бшод манзилда бўлган, иул соат фармони олий судур топиб давлати жанобидаги бир неча мушыйларким ҳар бирлари Мир Али ва Мир Имоди замондурлар, аларнинг ораларидин тўрт жавоҳиррақам ва аторудқаламким даврон дабиристонини сеҳркор ва мўъжизнигоридурлар; шитихоб қилиб буюрдиким бу тўрт девони мутафарриқа ва мурааттабу марбуут ёзилиб ҳар қайсиси ўз маҳалида воқеъ бўлуб анжом ва шитизом тобқан.

Назм:

Амир-ал-муслимин, Дорои даврон
Ки, бордур барча султонларга султон.
Туркий шахларни олийқадр шоҳи,
Мухаллад бўлган иқболи шохи.
Замона аҳли инсофига фохир,
Халойиқ адлидин осудахотир.
Адолат мулкни фармонравоси,
Жалолат шахрини киваркушоси.
Жаҳон борича ё Раб, бор бўлган,
Саодат тимнида бархурдор бўлган.
Кўруб бу тўрт хазоний паришон,
Анинг жамъ айламакка қилди фармон.
Жанобда бор эди хушқаламлар,
Аторудхомалар, зеборақамлар.
Бири – Турсун Муҳаммад фаҳри аййом
Ки, қилди дафтари аввали штмом.
Фузулий бирла Лутфийни ёзди,
Қалам мужғони бирла чоҳ қозди.
Яна бир котиби – Мирзо Раҳимқул,
Хати гул, хомаси минқори булбул.
Икинчи дафтарига хома сурди,
Мулозимларга хизмат лофин урди.
Бири анинг – Муҳаммад Юсуф эрди,
Учунчи дафтарига зеб берди.
Бириким эрди – Бобо Мир Мирзо,
Қилиб тўртунчи дафтар хатин ишио.

Ёзилди тўрт девони Навоий,
Ки бўлди бир мужаллад ичра жойи.
Яна икиси Лутфийу Фузулий,
Ки бўлмиш аҳли донишни қабули.
Бале бу олти девони кироми,
“Муҳаббатнома” янглиг бўлди номи.

Ва чун ул ҳазратнинг азилатлиқ; салтанати ва жалолатлиқ;
рофатининг миёманидин шавоҳид тасвидот девони балоғат
низом, маоний интизом Амир Навоий навораллоҳу марқадаҳу бир
лаҳжмуаъ марзида чехра очиб жилвагар бўлдилар...

Ва ул соҳибқироннинг жуду мукарраматидин гулзор сунтур
анбар бахури ақл думогини муаттар қилди. Ва чун хўблук
ҳуснида тартиб тобқач некукор мусаввирлар ва нодиранигор
муҳаррирларнинг омизлиқу гулрезлиқ била зебу зийнатига
муқаййад бўлдилар.

Маснавий:

Бор эрди бир неча наққоши беҳад,
Бўлуб ҳар қайси бир ишқа муқаййад.
Хусусан Мир Ниёз устои моҳир,
Анинг илми эди ҳазратқа зоҳир.
Бужурди лавҳ тазҳибига они
Ки, таҳририга ҳайрон қолди Моний.
На гулким чекти ул фарзона устод,
Анга “аҳсанта” деб Монийо Беҳзод.
Бу дониш бирла ул устои даврон,
Гуломи хосу хизматкори султон.
Муқим хизмат даргоҳи шоҳий,
Хунар аҳли назокат дастгоҳи.

Ва яна Мирзо Ёдгор подиракорким, сеҳрпардоз қаламининг
обёрлиги ва санъаттароз килкинниг ёрмандлиги бирла саҳойиф
авроқларига гулфишонлиқ қилиб, ажойибу гаройиб нақшу яқутларин
боғлар эрди.

Шеър:

Хунарпардоз Мирзо Ёдгор ул,
Бадоеъ хома-у санъатнигор ул.
Саромад хомаси гулношларга,
Китобат аҳли-ю наққошларга.

Ва яна Мулла Муҳаммад Намангоний ва Муҳаммад Амин
Хўқандий ва Мулла Аваз Муҳаммад Истаравшаний ва Мулла Аваз

Марғиёний ва Устод Худоёр нодирақору Хожса Азим бадоеънигор.

Байт:

Қилиб таҳририн ушбу олти наққош,

Бу гулшан сафҳасига бўлди гултош.

... Ва гулғузур хўблар орази чаманидек мушкосор дилфириб хатлар бирла оройиши тамом тобти. Ва ул нодирақор хунармандларнинг гуҳарбор хоималари ва бадоеънигор саноеъларидин итмом суратида анжомга етти.

Байт:

Бу зийнатлар била ҳар қайси дафтар,

Ирам боғини рашиқидур саросар.

Анинг ҳар сафҳасидур бир гулистон,

Гулистон демаким, фирдавси ризвон.

Амир алри била бу олти дафтар

Тамом ўлғунча хизмат қилди меҳтар.

Қадамким қўйди хизмат сарҳадига,

Худо етқургай анинг мақсадига.

На тунқаторки ҳазрат бандасидур,

Шабу дарғаҳни сарафкандасидур.

Бу хизмат саъйин айларда шабу рўз,

На тун ором тобти ва на кундуз...»

Хотима сўнггида эса “таммат-ал-китоб 1234” ёзуви ва Фазлийнинг тўрт мисра ўзбекча, Хижлатнинг саккиз мисра форсча таърихлари бор. Фазлий таърихи хотима матни тугаши билан “таммат”дан сўнгра ҳамон бошланади ва хотиманинг хати таърих ёзилган хатдан фарқ қилади. Фазлий таърихи шундай:

Биҳамдиллаҳки, сар то сар ёзилди

Навоийнинг каломи дилқушоси.

Бу девон хатми таърихида Фазлий

Вафо бирла деди: “Хатм-ун-Навоий”.

Шундай қилиб, мазкур кўлёмани кўчирган ва безаган хунармандларнинг исмлари юқоридаги парчалардан маълум. Факат, аниқ бўлмагани шуки, хотимада кўлёмадан ўрин олган Умархоннинг ўз девони ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Ҳатто, уни кўчирган хаттот номи ҳам тилга олинмаган.

Ушбу кўлёмдаги Амирий девонини кўрсатилган тўрт хаттотдан бири кўчирганлигига ҳеч шубҳамиз йўқ. Лекин улардан қай бири? Матнларни синчиклаб ўрганишимиз давомида Навоийнинг биринчи, Лутфий ва Фузулий девонларидаги хат услуби ва ёзиллиши

белгиларига кўра Умархон девонидаги хатга жуда ўхшашлиги маълум бўлди. Демак, Амир Умархон девонини ҳам айнан Турсун Муҳаммад хаттот кўчирган.

Яна қизиғи шуки, девонларнинг олдинма-кетин жойлаштирилиши. Бу тартиб фикримизча, қўлёзмани тартибловчилар (котиб, рассом, муҳаррир) ҳаракати билан амалга ошган. Шундай тартиб берилган экан, бизга тушган вазифа унинг манба ва матн жиҳатларини тадқиқ этиш, холос. Лекин, А.Эркинов қўлёзма *“таркиби ҳам мусайян гоёга хизмат қилиши мумкин”* лигини тахмин қилади. Ҳатто: *«“Муҳаббатнома” таркиби воситасида Умархон тахминан шундай демоқчи: “Шоир сифатида Темурийлар муҳитининг энг улкан туркигуй шоири Алишер Навоий ҳаммадан устун, туркий шеърятда Навоийдан кейинги ўринда мен тураман; насл-насабда Темурийлар давомчиси эканлигим ва шоирлик маҳоратим шуни намоён қилади...”*¹ деган ғалат фикрга ҳам боради.

Бу тахлит хулосалаш қанчалик тўғри билмадик. Негаки, қўлёзмада аниқ бир маълумот ёки шунга яқинроқ ишора бўлмас экан, муаллиф ёки тузувчи *“тахминан шундай демоқчи”* дея хулоса чиқариш матншунос учун номақбул.

Манбадан келиб чиқадиган бўлсак, бундай мулоҳаза учун бирор-бир белги ёки ишора унда йўқ. Юқорида айтганимиздай, хотима қисмида ҳатто Амир девони эсланмайди, ҳам. Агар А.Эркинов айтганидай даъво бўлса эди, албатта хотимада бунга ургу берилар ёки алоҳида шеър бағишланар эди. Чунки, тахминимизча, хотима Фазлий ёки Хижлат (ёхуд, ҳар иккиси) тарафидан ёзилган. Умархонни хонлиги ва адолатпарварлигини шунча мактаган шоир, биров бўлса-да шеърый иқтидори ҳақида сўзлаган бўларди. Ваҳоланки, қўлёзма мажмуани яратиш ғояси хондан чиққан экан, унинг якуний таҳрири ҳам унга тегишлидир. Агарда, хон истаганда ўзини шоир сифатида истаганча мадҳ қилдириши мумкин эди. Бу жиҳат қўлёзмада акс этмаган. Буни юқорида келтирилган парчалардан ҳам кўрса бўлади. Шунинг учун, манбага соф илмийлик асосида холис ёндашилса ва энг муҳими адабий манбани сиёсий-ғоявий эмас, матншунослик нуқтаи назари билан баҳоланса мақсадга мувофиқ бўларди.

Демакки, Амир Умархон х.1234 йилда Навоий, Лутфий, Фузулий ва ўз девонини бир муқовада жамлатган. Бу манба ўз даврининг

¹ А.Эркинов. Ноёб қўлёзма изидан... 20-бет.

хаттотлик ва китобат санъатининг энг юқори даражасиди, гуна ва бетакрор қилиб кўчирилган ва безалган. Ушбуни хон усмонли-турк императори Султон Маҳмуд IIга (1808-1839) совға сифатида йўллаган. Бу билан Умархон ўз давлатида шундай “нодиракор ҳунарманд”лар борлигини, адабиёт, санъат, маърифат ва маданият юксак даражада бўлиб, ҳатто теурийлар анъанаси давом этиб келаётганлигини таъкидлаш билан бирга, ўзи ва атрофидаги шоирлар учун бу туркигўй салафлар улуг устоз эканлигини билдирмоқда.

Маълум бўлишича қўлёзма дастлаб усмонли султонларининг Тупқопи саройида сақланган, сўнгра уни Йилдиз (Юлдуз), ундан эса Истанбул университети кутубхонасига ўтказилган. Чунки, қўлёзманинг III саҳифасининг қуёш шаклида думалок зарҳали остиди T 5452 рақами ва “İstanbul Üniversitesi kütüphanesi” муҳри бор. 354^a варақда эса: “Йулдуз кутубхонаси. Девони Амир. Тадқиқ эдишмиидир. 14 теммуз, 1932” деган босма арабий ёзув мавжуд. Ўрни, 14 июль, 1932 йилда қўлёзманинг “Девони Амир” қисми Истанбулдаги Юлдуз кутубхонасида тадқиқ қилинган. Университет кутубхонасига эса кейинчалик келиб тушган. Шунингдек, манбанинг эски рақами 2753 бўлган. Аммо бу рақамли муҳр қўлёзманинг ҳеч ерида учрамайди.

Фикримизча, мазкур қўлёзма султон ва унинг атрофидагилар ҳамда турк библиографу тадқиқотчиларига маъқул келган кўринади. Ундан фойдланилганлиги саҳифалардан кўришиб турибди. “Девони Амир” эса 1881 ва 1887 йилларда икки марта Истанбулда чоп этилган. Бу босма миҳхат нусхаларнинг матни айнан 5452 рақамли қўлёзма билан бир хилми, ёки фарқлими? Бу саволга келгуси текстологик тадқиқлар жавоб беради, деган умиддаман.

Яна бир жиҳат диққатимизни ўзига тортди. 5452 қўлёзма манба ва унинг матни деярли доғсиз ҳамда зарар етмаган. Фақат, бир кичик ўрин...

Қўлёзманинг хотима қисмида матннинг бир жуда ҳам жузъий ери атайин, ҳа айнан атайин сиёҳиси бўялиб, зарар етказилган (476° в.). Бу мисра шундай: ...ларни олийқадр шоҳи.

У Амир Умархон таърифида эканлиги маълум. Бирок, таърифдаги мадҳ нима учун кейинги ўқувчига маъқул келмай, ўчиришга ҳаракат қилиб, қўлёзмага бироз зиён етказилган.

Компьютер технологиясининг каттартиши туфайли матнни синчиклаб ўргандик ва натижада ўчириб ташланган жумла “туркий шаҳ” эканлиги маълум бўлди.

Мисра тугал ҳолатда: “туркий шаҳларни олийқадр шоҳи”дир. Аммо бу жумла “китобхон”га маъқул келмаган ва тўла мисрани

бузишга кўзи қиймай шу жумланигина ўчириб қўяқолган. Хўш у ким?

Назаримизда, бу ўринда қўлёманинг халифага, айти дамда усмонли-турк султониға ҳады эканлигини кўздан қочирмаслик керак. Бу “жиноят” “Муҳаббатнома” қўлёмаси Султон Маҳмуд II қўлиға тушгандан кейинми, ёхуд олдинроқми амалға оширилган?! Чунки, ҳар икки ҳолда ҳам турк султониға бу жумла маъқул келмаслиги маълумдир. Албатта, мусулмонлар халифаси айти вақтда ўзини бутун туркий халқларнинг подшоҳи ҳам ҳисоблар эди. Ўз-ўзидан “туркий шаҳ” иборасини чекка бир хонлик ҳукмдори – Умархонға нисбат берилмоғи усмонли салтанат саройида мақбул кўрилмаган. Ҳар ҳолда манба ва унинг матнидаги аниқ кўриниб турган белгиларға кўра шундай хулосаға келиш мумкин.

Шунға ўхшаш яна бир ҳолатни гувоҳи бўлган эдик. Ажабки, энди бу Умархоннинг ўғли Муҳаммадалихон (1808–1842) билан боғлиқ.

Муҳаммадалихон х.1256 (м.1840) йил Бухоро амири Насруллоға мураққаъ хат йўллади. Бу мураққаъ шарқ китобатчилигининг энг гўзал намуналаридан бўлиб, олтин суви билан зийнатланган, нақши-нигорлар ишланган санъат асаридир.¹ Унинг мазмуни Аллоҳнинг бандаларига шафқатли бўлиш ва меҳрибонлик улуг фазилат эканлиги ҳақидадир. Хат охирида “*Катабаҳу Муҳаммад Алихон Ғозий, қалами шуд. Сана 1256*” дея ёзилган. (Айтгандай, бу Муҳаммадалихоннинг хушнавис, моҳир хаттот ҳам бўлганлигига далолат қилади.) Лекин, “*хон Ғозий, қалами шуд. Сана 1256*” сўзлари атайин игна билан ўчирилган. Буни Насрулло ўчиртирганми, ёки унинг қабулиға киргунча кўрқиб мулозимлар ўчирганми, маълум эмас.

Демак, тарихда бу каби воқеалар бўлиб турар экан.

Энди “Муҳаббатнома” қўлёмасидаги асарлар, хусусан “Ҳазойин-ул-маоний” матнининг қай даражадалигига келсак. Шуни таъкидлаш лозимки, ўзи ҳам исдеъдодли шоир бўлган Умархон Навоий асарлари матнининг ишончлигига махсус диққат қилган. Юқорида келтирилган хотима қисмда ҳам айтилишича, унинг ҳузурида фақат эътиборли асарларгина ўқилган ва уларнинг матни хоннинг диққат марказида бўлган. Худди шунингдек, ушбу қўлёмани ҳам бир жилд остида йигдиришда ишонарли манбаларға суянилгани аниқ. Негаки, Умархон кутубхонасида Навоий ҳаётлик давриға доир қўлёмалар

¹ Абдулғафур Раззок Бухорий. Хуснихат дурдоналари. –Тошкент: Мовароуннаҳр, 2008. 44-45-бетлар.

ҳам бўлган. Мисол учун, Ҳиротда х.898 (м.1492-93) йил Султонали Машҳадий кўчирган Навоийнинг бир “Терма девон”ининг 2^а варағида Амир Умархоннинг мухри бор.¹ Унда шундай ёзилган “Амир-ал-муслимин Саййид Муҳаммад Умар ибн Норбўтахон”. (Нав бора буни А.А.Семёнов кўрсатган.)² Бу каби жиҳатлар “Хазойин-ул-маоний” матнининг ишончлилики даражасини ҳам белгиловчи муҳим унсурлардандир. Баъзи матн ўрнакларига тўхталсак.

Ушбу мажмуа матнини кўплаб эътиборли нусхалар, жумладан Ҳ.Сулаймон илмий-танкидий матни учун асос қилиб олинган айрим кўлёмалар билан солиштирилганда аксар саҳифаларда фарқлиликлар йўқ. Деярли, ҳамон-ҳамон бир хил. Масалан, “Ғаройибус-сигар”нинг 1-ғазалини “Бадоеъ-ул-бидоя”нинг илк нусхаси (887/1482 йил кўчирилган, Британия музейи, №401, 1^о варақ), иккинчи нусхаси (889/1484 йил кўчирилган, Озарбайжон ИА Кўлёмалар институти, №3010, 1^о варақ), учинчи нусхаси (891/1486 йил кўчирилган, ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, №216, 2^о варақ), юқорида таъкидланган Султонали Машҳадий кўчирган “Терма девон” (1^о-2^а варақлар), “Хазойин”нинг 904/1498 йил кўчирилган (С.Петербург, №55, 1^о варақ), яна бир XVI аср (ўша фонд, №58, 2^о варақ), 915/1509 йил кўчирилган (Оксфорд, Бодлеан кутубхонаси, №283, 1^о варақ) нусхалари билан қиёслаганимизда 4-байтдаги “нисор” сўзи ўрнига “эрур” келганини кўрдик, холос. Бошқа фарқ йўқ.

Аммо, бошқа шеърларда фарқлар бир-неча ўринларда учрайди. Мисол учун, “Фавойидул-кибар”нинг 29-, 30-ва 31-соқийномаларини (№5452, 348^о-349^а варақлар) Ҳ.Сулаймон нашри³ билан қиёсланганда матний фарқлар ўттиз ўринда мавжудлиги кўринди.

Айтайлик, “масжидга”-“беҳадга”, “олигаким”-“оллидаким”, “жинс”-“жуз”, “дўстлиге”-“дўстлуғни” сўзларининг келишида.

Ёки яна,

Нашрда: Яна бири наъмазани соҳибҳол...

5452да: Яна бири наъмазан соҳиби ҳол...

Нашрда: Ҳар бири ўз торида бешибҳу назир...

5452да: Ҳар бири ўз таврида бешубҳа назир...

¹ ЎзР ФАШИ фонди, 790 рақамли кўлёмза.

² А.А.Семёнов. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Ташкент: Гостехиздат, 1940. С.27.

³ Алишер Навоий. Хазойин-ул-маоний. Фавойид-ул-кибар. –Тошкент, 1960. 716-720-бетлар.

Наширда: Бир шафиъидуру ул пок сифот,
Ким муаммода чиқармишдур от...

5452да: Бири Шақикийки дурур поксифот
Ки, муаммода чиқармишдур от...

Мазкур қиёслардан ҳам кўриниб турибдики, “Хазойин-ул-маоний”нинг “Муҳаббатнома” нусхасининг матни ҳам анча пухта.

Бир сўз билан айтганда, Умархон ташаббуси билан юзага келган “Муҳаббатнома” мажмуи, хусусан, унинг таркибидаги “Хазойин-ул-маоний” асарининг қўлёзмаси мумтоз китобатчилигимизнинг ноёб намунаси бўлиш билан бирга, Навоий асарларининг матний тадқиқларида муносиб хизмат қилиши мумкин бўлган муҳим манбалардандир. Шунингдек, мазкур мужаллад мажмуадаги бошқа шоирлар – Лutfий, Фузулий ва Амир девонлари ҳам алоҳида тадқиқот мавзудир. Биргина, ундаги Амир Умархон девони шоир ижодиётига кўп жиҳатдан аниқлик киритиши билан аҳамиятли. Инчунин, бу девон бизга маълум “Девони Амир”лар ичида шоир ўзи ҳаётлик вақтида кўчирилган илк тўлиқ тўпламдир. Шу ва яна бошқа бир қанча жиҳатлар мазкур мажмуани янада атрофлича ўрганиш ва тадқиқ этишни вазифа қилиб қўяди.

***

Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?..

XX асрда яратилган адабиётимиз тарихида дастлаб: “(Бобур) иккита девон тузиб, бирида ўзбек тилидаги, иккинчисида форс-тожик тилидаги шеърларини тўплайди”¹ дейилса, кейинроқ: “Бобур ўзининг лирик меросини икки девонга тўплаганки, булардан бири 1519 йилда Кобулда тартиб берилиб, уни шартли тарзда Кобул девони деб атасак, иккинчиси Ҳиндистонда 1528-1529 йилларда тузилган бўлиб, уни олима С.Азимжоновна Бобурнинг Ҳинд девони тарзида номлади ва нашр эттирди. Аммо Кобул девони ҳозирча номаълум бўлиб қолмоқда”² дея таъкидланди.

Шу тарзда адабиётшунослигимизда Бобурнинг икки девон тузганлиги ҳақида “ғалати машхур” пайдо бўлганди. То ҳануз

¹ Н.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва Олий мактаб, 1963. 646-бет.

² Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик, 3-т. –Тошкент: Фан, 1978. 54-бет.

адабиёт дарсликлариди бу такрорланиб келади. Аслида, устоз олимларнинг гапларида бироз жон бор. Фақат...

Келинг, бир бошдан сўзлайлик.

“Бобурнома”нинг бир ўрнида муаллиф Самарқанд хокими “Фўлод Султонга девонимни ййбордим” деб ёзади.¹ Бу ноқа 1520 йилга тўғри келади. Шунга кўра, Бобур ўз девонини шу вақтда тузган, дейиш ҳам мумкин. Лекин кейинчалик битган яна бир рубойида у:

*Девонима не рабту не тартибедур,
Не жадвалу не лавҳу не тазҳибедур...*

дея махсус таъкидлайди.

Демак, Бобур ўз шеърий тўпламини анъанавий мумтоз девончилик қолипига батамом солишга улгурмаган ва ҳозиргача унинг мукамал девони кўлёмаси маълум эмас.

Ҳақиқатан ҳам Бобур девонининг кўлёмалари нечта? Қай бири тўла ва саҳиҳ матнга эга?..

Шоир шеъриятини ўрганиш ва тарғиб этишга муносиб ҳисса қўшган олимларнинг хулосалари эса йиллар оша турлича бўлиб келган. Жумладан, Д.Росс бир (1910), Ф.Кўпрули (1915), А.Самойлович (1917) ва А.Қаюмов (1965) икки, С.Ҳасанов тўрт (1979), Ш.Ёрқин беш (1983) ва Б.Южел олти (1995) нусхаси ҳақида маълумот берган.

Энг сўнгги тадқиқларга кўра, дунё китоб хазиналарида сақланувчи, Бобур девони кўлёмаси нусхаларининг адади – ўнта эканлиги маълум бўлмоқда. [Шулардан тўққизтаси ҳақида хабар берганмиз.]

Демак, улар – Ҳиндистонда уч (Рампур Ризо кутубхонасидаги 19 рақамли кўлёмаси; Ҳайдаробод Салоржанг музейидаги 4 ва 18 рақамли кўлёмалар), Туркияда уч (Истанбул Университети кутубхонасидаги 3743 рақамли, Истанбул Тупқопи саройи Равон кутубхонасидаги 2314 рақамли ва Истанбул шаҳар кутубхонаси, Муаллим Жавдат ёзмалари бўлимидаги 332 рақамли кўлёмалар), Францияда битта (Париж Миллий кутубхонасидаги 1230 рақамли кўлёмаси), Англияда битта (Британия музейи кутубхонасидаги 1402 рақамли кўлёмаси), Покистонда битта (Исломобод Миллий кутубхонасидаги 3 рақамли кўлёмаси) ва Тошкентда битта (Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондидаги 317 рақамли кўлёмаси).

¹ Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарк, 2002. 174-бет.

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. –Тошкент: Шарк, 2014. 123-125-бетлар.

Буларнинг ичида, шубхасиз, энг мўътабари – Рампур нусхасидир. Гарчанд бу қўлёзма 21 варақдан иборат ихчам бўлиб, унда Бобурнинг “Рисолаи Волидия”си, ҳамда атиги: 2 маснавий, 24 рубоий, 2 газал, 3 қитъа ва “Рисолаи аруз”дан кичик парча ўрин олган бўлса-да, жуда қимматли манба. Аввало, у Бобур тириклик вақтида, унинг тахрири остида кўчирилган ва муаллифнинг дастхати (автографи) сақланиб қолган ягона қўлёзмадир. 1528 йил чиройли таълиқ хати билан кўчирилиб, саҳифаларига унвон ишланиб, безалган, олтин суви юритилган ва Ҳумоюн мирзога жўнатилган бу қўлёзманинг дастлабки саҳифасидаги Байрамхон ва 19⁶ варақ хошиясидаги Шох Жаҳоннинг ёзувига биноан унда Бобур дастхати аниқланган. Айнан ана шу жиҳатларни кўзда тутиб, уни дастлаб инглиз шарқшуноси Денисон Росс¹, кейинчалик ватанимизда академик С.Азимжонова² ва яқинда Рампурдаги Ризо музейи мудирлари проф. Азизиддин Ҳусайн³ факсимильесини эълон қилган эди.

Яна, қўлёзма қадимийлиги, зийнати, миниатюра билан безалгани ва хатининг гўзаллиги борасида XVI аср иккинчи ярмида китобат қилинган Париж нусхаси ҳам ажралиб туради. Бобурнинг лирик шеърлари энг кўп жамланган қўлёзма эса Истанбул Университетидаги манбадир. Унда бошқа нусхаларда учрамайдиган Бобурнинг бир неча, жумладан форс тилидаги, шеърлари мавжуд.

Бирок, мазкур қўлёзмалар орасида мумтоз девон тузиш анъанаси асносида тартиб берилган ва ҳар радиф ҳарфига сарлавҳа қўйиб хуснихат билан настаълиқда кўчирилган Лондон нусхасидир. Тахминимизча, уни девон тартибига котиб – Ҳаёт Али келтирган. Манба хинд рожаси Ажит Сингх Жайб Баҳодур буйруғи билан х.1190 (м.1776) йил китобат қилинган. Унда яна икки темурий – Султон Ҳусайн мирзо ва Султон Масъуд Мирзо Шохий девонлари ҳам бир жилдга келтирилган.

Умуман мазкур девон қўлёзмалари бир бирини такрорлаши билан ажралиб туради. Масалан, Ҳиндистонда кўчирилган (Рампур нусха хориж) қўлёзмаларнинг матни деярли бир хил (Лондон нусха ҳам Ҳиндистонга оид). Исломобод нусхаси эса Париж нусхасининг такроридир. Биргина Тошкент нусхаси XX аср маҳсули бўлиб

¹ E.Denison Ross. A collection of poems by the Emperor Babur. Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol VI. Extra No. 1910.

² С.Азимжанова. Индийский диван Бабур. -Ташкент: Фан, 1966.

³ Diwani Babur. Prof. S.M.Azizuddin Husain. Ministry of Culture, Government of India. Rampur Raza Library, 2014.

(1996), унда анъанавий девончилик шаклидан бири – жанрлар кетма-кетлиги мавжуд бўлса-да, мумтоз девончиликнинг муҳим шарти араб алифбосининг тартиби сақланмаган. У проф. С.Ҳасановнинг ташаббуси ва кўрсатмаси билан Тўхтамурод Зуфаров томонидан чиройли настаълик хатида кўчирилган.

Бобур ижодий меросига кизиқиш туфайли, XX асрга келиб унинг лирик асарларини девон ҳолига келтириш ва шеърларининг саҳиҳ матнини яратишга доир айрим уринишлар бўлди. Шу кунга қадар Бобур шеърятидан намуналар турли тарзда бир неча бор чоп этилди. Бу борада Ф.Кўпрули (1915), А.Самойлович (1917), А.Қаюмов (1965), С.Ҳасанов (1982), Ш.Ёрқин (1983, 2008), А.Абдуғафуров (1994), Б.Южел (1995) ва бошқаларни санаш мумкин. Улар ичида Бобур девонининг йигма шаклдаги икки нашри муҳим бўлиб, афғонистонлик олима Шафиқа Ёрқин¹ ва туркиялик олим Билол Южел² тарафидан амалга оширилгандир. Улар ўзларигача бўлган жами бошқа нашрлардан батафсилроқ сўзбоши, матнининг нисбатан тўлаллиги ва бирмунча илмий аппаратлар билан таъмин этилгани билан ажралиб туради. Лекин, уларни ҳам муқаммал илмий изохга эга, тўла-тўқис ва саҳиҳ матн даражасида деб бўлмайди.

Негаки: 1) Ш.Ёрқин ва Б.Южел девоннинг Ҳайдаробод, Лондон, Тошкент ва Исломобод нусхаларини тадқиқ учун тортмаганлар;

2) Ушбу нашрлар, тўлиқ равишда, анъанавий мумтоз девон шаклида эмас;

3) Ҳар икки нашр матнида қўлёзмалар аро баъзи фарқлар кўрсатилса-да, барча нусхалар истифода этилмагани ва танқидий матн принципларидан келиб чиқилмагани боис тўлиқ ҳолда эмас.

Бобур девонининг қўлёзмалари юзасидан изчил текширишлар эса шуни кўрсатмоқдаки, шоир девонининг илмий-танқидий матнини тузиш жуда ҳам зарур экан. Бироқ, масаланинг чигал ва ечилмас жиҳати бор. У ҳам бўлса, Бобурнинг ўзи тузган ёки туздирган ва таҳрирдан ўтказган тўлиқ (ёхуд, нисбатан тўлиқ) девон қўлёзмаси қўлимизда бўлмас экан илмий-танқидий матнни ҳақиқатда амалга ошириб бўлмайди. Негаки, муаллифнинг ўзи девонни қай тартибда тузган, анъанавий мумтоз девончиликнинг қоидаларига катъий

---

¹ Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бо муқаддима, муқобала ва тасҳиҳ Шафиқа Ёрқин. Кобул 1362 (1983); Дарё дар гуҳар. (Девони комил Заҳириддин Муҳаммад Бобур.) Бо муқаддима, муқобала ва тасҳиҳ Доктор Шафиқа Ёрқин. Кобул 1387 (2008).

² Dr. Bilal Yucel. Babur divanı. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. –Ankara, 1995.

амал қилганми-йўқми, деган саволлар қалқиб чиқаверади. Устига-устак, илмий-танқидий матнга асос асл (таянч нусха бўлгулик) мукамал қўлёзманинг ўзи амалда йўқ. Чунки, илмий-танқидий матн барча ёки энг муътабар қўлёзма нусхалар асосида яратилиши матншунослик илмида қабул қилинган.

Зикр этилган қўлёзмалардан маълум бўлмоқдаки, улар шоир шеърларининг девон тузиш учун йиғилган жамланма, қоралама (мусаввада)си ва кейинчалик улардан кўчирилган айрим зийнатли ва оддий нусхалардир, холос. Тўғри, Лондондаги “Девони Бобур подшоҳ” (у шундай номланган) қўлёзмаси девон ҳолида. Бироқ, у ҳам кейинчалик қўлёзма котиби тарафидангина шундай тузилганини айтдик. Бобур тириклик чоғида кўчирилган Рампурдаги нусха эса умуман девон тартибида эмас ва унда шоирнинг лирик шеърларининг ўзи санокли.

Мазкур вазиятда матншуносликда қўлланиладиган яна бир муҳим ва илмий тажрибадан муваффақиятли ўтган ишончли матн тури жуда қўл келади. Бу ҳам бўлса – йиғма-қиёсий матндир. Унда Бобур шеърларининг қўлёзмалар аро фарқлари, жойлашиш тартибидаги ўзгачаликлар, сўзларнинг турли шаклда келишини бир тизим асносида ҳам матни йиғиб, ҳам ўзаро қиёслаб, ҳам уни тузатилган-саҳиҳ матн шаклида кўриш мумкин бўлади. Шу жиҳатларни кўзда тутиб бундай матнни юзага келтириш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Масалан, Бобурнинг:

Гурбатта ул ой ҳажри мени нир қилибтур,

Ҳижрон била гурбат манга таъсир қилибтур...

дея бошланувчи жуда сермазмун ва тарихий аснога эга беш байтли ғазали бор. Ушбу ғазал Бобур девонининг икки нусхасидангина ўрин олган (Рампур ва Истанбул Университети қўлёзмаси).

1528 йилда битилганига кўра бу шоирнинг охириги шеърларидан бири. Шеър матнидаги айрим фарқларни ҳисобга олмаганда, у шу кунгача деярли тўғри табдил этиб келинган. Аммо ғазалдаги энг муҳим байт, аниқроғи мисрадаги бир сўз янглиш ўқилган. Бу эса шеърнинг асл мазмунини англашга халақит қилади. Учинчи байт шу тарзда бериб келинган:

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,

Кимга ҳаваси Санбалу татийр қилибтур?

Бобур шеърларининг айрим замонавий нашрларида “*ҳавас Санбалу, татийр*” (1982), “*ҳаваси Санбалу Татийр*” (1994, 2007, 2008) деб берилган ҳамда “Санбал” ва “Татийр” “Ҳиндистондаги

жойлар номи” дея изохланган. Баъзиларида ҳатто “сунбули татйир” (1976) ёки “сунбулу тақдир” (1996) тарзида ғалат берилган.

“Санбал” чиндан Ҳиндистондаги бир вилоят ва буном “Бобурнома” да ҳам кечади. Лекин, “татйир” сўзи мавҳум бўлиб қолмоқда. Бундай жой номи “Бобурнома” да ҳам, Ҳиндистонда ҳам йўқ.

Аслида байтда Бобур нафақат ўз, балки, ўгли Муҳаммад Ҳумоюн тақдирига ҳам ишора қилмоқда. Чунки, воқеаларнинг тарихий ечими, бизга айнан шу ўринда Ҳумоюн ҳаётидан бир ҳикоя қаламга олинганига ургу беради.

Масалани равшанлаштириш мақсадида “Бобурнома” га мурожаат этсак.

Асарнинг ҳ. 932 (м. 1525) йил воқеалари баён этилган қисмида Бобур 13.844.000 танга даромадга “...Санбални даги Ҳумоюнга иноят қилдим...” дея таъкид этади. Шунингдек, асар охиридаги (936/1528-1529 йил) воқеалар қисмидаги сўнги тарихий ҳодиса ҳам айнан Санбал вилоятига юборилган Ҳумоюн ҳаётининг бир қийин дами билан боғлиқ:

“...Ва Муҳаммад Ҳумоюн, Санбалгаким, анинг жойиғири эди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди; зоҳиран ани ер ва суйи хуш ёқмади. Иситма шутар экандур, бора-бора узоққа тортир. То онки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлига келтуруб, Деҳлидин кемага солиб келтурсинларким, ҳақими ҳозиқлар кўруб, дардига даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абдулқосимким, улуг киши эди, арзга етжурдиким, ушмундоқ дардларга дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. То инки Тенгри таоло сиҳҳат бергай. Мен кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн(нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзим тасаддуқ бўлайин. Худой қабул қилсин. Хожжа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳҳат топар, сиз бу сўзни нечун тилингизга келтурасиз. Фараз будурким, дунё молидин яхисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ушал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эди, Муҳаммад Ҳумоюнга иноят қилиб эдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг эвазига нечүк бўлғай, мен анинг фидоси килурменким, ҳол анга мўшқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургай.мен. Ушал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне

*дардинг бор. Ушал замон мен огир бўлдум, ул энгил бўлди. У сикҳат бўлуб қупти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим...*¹

Остига чизилган мисраларга диққат этилса, “дунё моли”дан ҳам ортик бўлган ўз жони билан фидокорлик қилаётган Бобурнинг эътирофлари жуда ҳам ҳаққонийлиги ўзига мафтун қилади. Чиндан ҳам унинг фарзанди учун энг азиз бўлган нарсаси, ўша машхур олмосни эмас, ўз жонини фидо этиши росмана мардлик намунаси эди. Кейинги ўринда эса у бутун “*аёни давлат ва аркони мамлакатни чорлаб*” Ҳумоюнга байъат қилдиргани, тахтни топширгани ва олдида бор кишилар ҳам уни қабул этганларини ёзади. Шундан сўнг Бобурнинг ўз тили билан битган воқеалар асарда тугаб, номаълум котиб томонидан бир-неча саҳифада Бобур Мирзонинг эзгу хислатлари, асарлари, фарзандлари ва замонасидаги унинг ҳомийлигида камол топган олиму фузало ҳақида хабар берилади. “Бобурнома” ҳам шу билан тугаган.

Модомики, масала шундай экан байтдаги “татйир” умуман хато бўлади. Шеър тўғри ва аниқ берилган Рампур нусхасида бу сўз “назир” деб, Истанбул Университети нусхасида эса сўздаги “йо” ҳарфи нуқтали, қолган ҳарфлар нуқтасиз берилган. Балки шунинг учун янглишликлар келиб чиққандир. Демак байтни:

*Тақдирдур ул ёну бу ён солгучи, йўқса,
Кимга ҳаваси Санбал назир қилибтур?!*
дея ўқиш керак.

Энди, “Бобурнома”дан келтирилган воқелар билан боғласак, (чунки шеър айнан шу вақтда ёзилган,) қўшмисранинг мазмуни аниқлашади. Яъни, кишини дам у, дам бу томон йўллагувчи тақдирдир; агар шундай бўлмаса эди (Ҳиндистоннинг) Санбал (деган жойи)ни ўз фарзандига назир (тенг) қилишни ким ҳам ҳавас қиларди. Чунки тақдир бўлмаса эди, ўша томон борилмаган бўлурди. Ҳазалнинг кейинги байтларининг мазмуни ҳам шундай ечимга келтиради.

Бу биргина ғазал байтини қўлёзмалар аро қиёслашдан кейинги натижа. Ваҳоланки, девондаги ўнлаб шеърлар матнидаги янглишликлар фақат ва фақат ўзаро қиёсларда маълум бўлади.

Матнлардаги ўзгариш ва фарқлар нафақат сўзларнинг турлича келиши балки, бутун-бутун мисраларда ҳам учрайди. Айтайлик,

¹ Бобуринома..., 266-бет.

“Қилгудек” радифли ғазалнинг иккинчи байти Париж, Лондон ва Хайдаробод нусхаларида:

*Кўнглумизга жаври беҳад қилди ул номехрибон,
Жонима юз минг гаму меҳнатни ҳосил қилгудек –
деб берилган. Истанбулдаги ҳар уч кўлёмзада эса:
Кўнглуму кўзум юзига волиҳу ҳайрон бўлдум,
Жонима юз минг гаму меҳнатни ҳосил қилгудек –
тарзидадир.*

Бу ўринда, аввало, кўлёмзанинг қадимийлиги ва муътабарлиги нуқтаи назаридан байтнинг биринчи варианты олинади. Иккинчи вариант эса матн остида кўрсатиб кетилади.

Кўлёмзалардаги Бобур шеърларини ўрганиш натижасида деярли ҳар бир шеър юқоридаги каби ўзгаришларга эга эканлиги маълум бўлмоқда. Албатта, бундай фарқ ва тафовутларнинг барчасини девон нашрида бериш тор мутахассислар доираси учунгина фойдалидир. Аммо, улар орқали шоирнинг ижодий лабараториясига матншунослик асосида назар солиш имконияти пайдо бўлади. Шоир лирикасини янада теранроқ тадқиқ этишга омил бўлади. Кейин, матнларни илмий аппаратлар билан таъминлаш, ҳар шеърнинг кўлёмзадаги ўрнини аниқлаш ва ҳар саҳифада фарқларни кўрсатиш жуда ҳам муҳимдир. Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кўлёмза нусхалардаги таҳрирларнинг қай бири муаллиф, қайсини котиблар амалга оширгани масаласи ҳам буткул ҳал қилинади, деган иддиодан йироқмиз. Фақат кўлёмзанинг яратилиш (кўчирилган) вақтидан келиб чиқиб тахминий фикрлар билдириш мумкин. Шундай эса-да, йигма-қиёсий матн давомида Бобур лирикасининг энг нозик жиҳатлари, ўзига хос оригиналлиги, услубнинг ўзгачалиги, сўз қўллашдаги маҳорати, шоирона ўхшатишларнинг гўзаллиги каби сифатларга янада яқиндан ошно бўлиш, танишиш, ўрганиш имконияти яратилади. Қолаверса, Бобурдай мумтоз шоиримиз девонининг саҳиҳ ва мукамал матни юзага келади. Унда ижодкорнинг ўзбек ва форс тилидаги барча шеърлари илк бора яхлит девон ҳолига келтирилади. Нашр тартиби масаласида анъанавий девон тузилиши бўйича йўл тутилади. Бизнинг ҳисобга кўра ўзбекча жами: ғазал (123 та, 2таси нотаом), маснуъ (2 та), маснавий (14 та), қитъа (23 та), туюк (17 та), фард (104 та), муаммо (57 та), рубоий (222 та); форсча: ғазал (2 та), рубоий (9 та), қитъа (8 та), таърих (1 та), муаммо (1 та), фард (15 та) жанридаги шеърлар бир орага жам бўлади.

Қасиданинг тўлиқ номи “Қасидаи дар наъти ҳазрати набавий” бўлса-да, кўпроқ “Сув қасидаси” номи билан машҳурдир. Ҳажми 32 байт (64 мисра) бўлган бу қасида арузнинг рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган.

Сочма эй кўз / ашқдан кўнг / лумдаги ўд / лора сув
фоилотун фоилотун фоилотун фоилун
- v - - / - v - - / - v - - / - v -

Мавзу жиҳатидан наът бўлган бу асар мукамал бадиий такомилга эга. Фузулийнинг Расулуллоҳ (с.а.в.)га бўлган муҳаббати бутун қирралари билан қасидада намоён бўлиш билан бирга, асар ўғуз туркчасининг бадиият дурдонаси ўлароқ акс этган. Чунки, Фузулий туғилган ва яшаган жой ўғуз туркчаси қўлланилган Ироқнинг туркманлар яшайдиган ўлкасидир. Шу жиҳатдан асар тилида бу лаҳжанинг акс этиши табиий.

Мазкур қасида аввалида, шоир қалбидаги ишқ ва изтироб ўтига кўзёши чора бўлмаслиги билан сўз бошлайди. Сўнгра, ушбу ўтларни ўчиролмаяжак “сув”ни тилга олади. Шундан кейин Фузулий таърифида “сув”нинг ҳолату мақомлари навбати билан келтирилаберилади.

Қизик жиҳати шундаки, асар мазмун-моҳияти билан наът бўлса-да, Расулуллоҳга мурожаат ва ул зоти шарифнинг сиймоси қасиданинг фақат 16-байтидан васф этилган. Шу ўрингача китобхон лирик мазмун билан танишиб боради, 16-байтдан эса асарнинг асл тийнатиغا очиқ ишора қилинган:

*Тийнати покини равшан қилмиш аҳли олама,
Иқтидо қилмиш тариқи Аҳмади мухтора сув – ¹*

яъни, сув – ҳазрати Аҳмади мухторнинг кўрсатган тўғри йўлини тутиб пок яратилганлигини бутун олам аҳлига очиқ кўрсатди.

Қасидадаги бу бурилишни Шарқ шеърлятида “Гуризгоҳ” ҳам дейилади. Яъни асл мақсадга бурилиш жойи. Шу байтдан кейин “Мадҳия” байтлар бошланади, то 30-фаҳрия байтгача, сўнгги 31-32-байтлар шоирнинг ўзи учун битган дуо байтлардир.

Қасиданинг бошланма байти таҳлилига эътибор қилсак:

*Сочма эй кўз ашқдан кўнглумдаги ўдлора сув,
Ким бу денглу тутушан ўдлара қилмаз чора сув –*

яъни, эй кўз, кўнглумдаги ўтга ашқдан сув сепмагинки, бу янглиг туташган оловга бу сув чора бўлмайди.

¹ Девони Фузулий. Истанбул, Тўпқопи музейи, Равон кўшки кутубхонаси, 749 рикамли қўлёзма, 13^a-14^b варақлар. (Кейинги мисолларнинг ҳаммаси шу манбадан келтирилади.)

Шоир нега бундай кескин, аини дамда тушкун кайфиятда шеърни бошлади. Ваҳоланки, бу қасида инсонларнинг энг хайрлиси, шон-шарафлар тожи пайгамбаримиз (с.а.в.)га бағишланган-ку?! Ул зотга нисбатан эҳтиром ва муҳаббат мисралари билан бошланса бўлмасмиди?..

Фикримизча, айнан шундай ғамгин оҳанг билан, бир қараганда бошқа кайфиятдаги асарни ёзаётгандай, қилинган кириш муаллифнинг асл мақсадни ёрқинроқ бериш учун қўллаган бадий усулидир.

Фузулий қасидалари, жумладан, ушбу асар ҳам жумла қурилиши ва баён гузаллиги билан ажралиб туради. Аввал мақсад айтилади, сўнгра фикр изҳори ва ундан кейин мисол ёки асос келтирилади. Шу тариқа, мазкур қасидадаги бадий гузаллик, ғоявий мукамаллик билан бирга акс этган, дея оламиз.

Маънавий санъатлардан – ташхис, нидо, илтифот, истиора, ташбих, ҳусни таълил; лафзий санъатлардан – тазод, акси муфрад, таносуб иштирокида мазкур байтнинг бадий такомил қўрилган.

“Кўз”ни жонлантириб – ташхис; “эй” ундалмаси – нидо; “сочма эй кўз” – илтифот; истиоранинг икки тури – истиораи мусаххари мутлақо (1-мисра), истиораи мураккаба (2-мисра); “ашк”ни оловга сепиладиган сувга ўхшатилиб – ташбихи муаккад; тўрт унсурдан икки қарама-қаршиси “ўт” ва “сув” – тазод; арабча “эй” ундалмаси тескари ўқилганда яна бир арабча ундалма “йо” ундалмаси чиқади – акси муфрад; “кўз-ашк-сув-сочма, ўт-тутушан” – таносубдир. Буларнинг ҳаммаси йиғилиб, яъни тўкилиб сочилган кўз ёшларини бир мақсадга – кўнгилдаги оловни тиндириш, сўндириш асносига йўналтириб ифода этилишининг бир яхши сабабга боғланиши нуктаи назаридан – ҳусни таълил.

Шоир бутун қасида давомида юқоридаги каби санъатлар ёрдамида ўз фикрларини изоҳлабгина қолмасдан, ўқувчини ишонтира олган. Ушбу асардан ҳазрати пайгамбаримизга бўлган чексиз муҳаббат ва унинг моддий оламдаги кўриниши оддий сув тимсоли орқали очиб берилган. Мисол, 25-байт:

Зикри наътин дардина дармон билур аҳли хато,

Ўйлақим, дафъи хумор учун ичар майхора сув –

яъни, наътинг зикрини хато аҳли (гунохкорлар) ўз дардларига дармон деб биладилар; бу шунга ўхшайдикки, мастлар сархушликдан сўнг ҳуморни сўндириш учун сув ичганларидек.

Ушбу байтдаги фузулиёна ифода кучи дунёвий воқеотни ўринли мисол қилиб, гузал тарзда баён этилганлигидадир. Албаттаки,

байтдаги ташбих, лаффу нашр, хусни таълил таносуб санъатлари бу максимал амалга оширишга катта хизмат қилган.

Қасиданинг 30-байтида Фузулий ўз назмидан фахр туяди. Буни «фахрия» ёки «тож» байт ҳам дейиш мумкин:

Йамми наътингдан гуҳар ўлмиш Фузулий сўзлари,

Абри найсондан дунантек луъ-луъи шахвора сув –

яъни, наътинг денгизида Фузулий сўзлари гавҳар бўлди, абри найсондан (бир томчи) сув луъ-луъи шахворга айланиб қолгандек.

Гўёки, найсон булутидан тушган томчи инжуга айланиб шараф топгандек, Фузулийнинг сўзлари ҳам пайғамбар (с.а.в.)ни улуглаш билан баракотланди.

Шоир бу ўринда ўз сўзларини гавҳарга ўхшатиб ташбеҳи муаккад санъатини қўллаяпти. Дастлабки мисрада “йамми наът”, “гуҳар” ва “Фузулий сўзлари”ни сиралаб, кейинги мисрада уларга маънода тенглаштириб “абри найсон”, “луъ-луъи шахвор” ва “сув” келтириб лаффу нашри мураббаъ санъатини ишлатган. Шунингдек байтда яна талмех, хусни таълил ва таносуб санъатлари ҳам бор.

Хулоса қилганда, Фузулийнинг бу қасидаси ўзининг бадиияти, гоъвий кўламдорлиги ва матн хусусиятлари билан туркий қасидачиликнинг энг гўзал намуналаридан биридир.

***

Навоий даври девончилигининг XIX аср Кўқон адабий муҳитига таъсирига доир

Девон – муҳим адабий манбалардан ҳисобланади. Навоий асридаги девон ва девончилик анъаналари кейинги асрларда ҳам давом этиб келган. (“Девончилик” деганда “девон тузиш”, “девон тартиб бериш” ва “девон тасниф этиш” кўзда тутилмоқда.) Аввало, XV аср биринчи ярмида аниқроғи, Навоий адабий гигантини юзага чиққунигача ҳам туркий шеърятни, том маънода, шакллантиришга муносиб ҳисса қўшган ижодкорлар – Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Ҳадоий, Атоий ва Лутфий, дейиш мумкин. Уларга мансуб девонларнинг жанрий таркиби ва ҳажмига кўра таснифи эса давр девончилиги ҳақида тасаввур берувчи жиҳатлардан биридир. Мисол учун, Ҳофиз Хоразмий девонининг ягона кўлөзма нусхаси¹ тўққиз

¹ Девони Ҳофиз Хоразмий ба забони туркий. Ҳиндистон, Ҳайдаробод Салоржанг музейи кўлөзмалар фонди. 4298 рақамли кўлөзма. (Қаранг: Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 китоб. Нашрга таёрловчилар: Ҳ.Сулаймон ва Ф.Сулаймонова. –Тошкент, 1981.)

лирик жанр (ғазал, мустаҳзод,¹ мухаммас, таркиббанд, таржеъбанд, қасида, маснавий, қитъа ва рубойи)дан иборат бўлиб, унда ғазал етакчилик қилади (1052 та). Саккокий девони эса кичикрок ҳажмли ва икки нусхада¹ бўлиб, у ғазал (54 та) ва қасида (7 та)дан иборат. Гадоий девонининг бир қўлёзмаси² бор ва унда ғазал, мустаҳзод, қасида ҳамда қитъалар ўрин олган (жами: 237 та). Фақат бир лирик жанр – ғазал (умумий ҳажми 1718 байт) асосида тартиб берилган Атойи девонининг қўлёзмаси³ ҳам битта. Улар орасида фақат Мавлоно Лутфий девонининг нусхалари кўп бўлиб, фанга 34 таси маълум (улар XVI асрнинг биринчи ярмидан, то 1935 йилгача бўлган вақт оралиғида кўчирилган).⁴ Бу эса, Лутфий ижодиёти, замондошларидан фарқли равишда, нафақат ўз даври ҳатто, кейинчалик ҳам машҳур бўлганига далолат қилади. Мазкур жиҳат XIX аср Қўқон адабий муҳитида ҳам ўз аксини топган [айтайлик, муҳит шоирларининг Лутфий газалларига тахмислари (Амир 4 та, Хон 2 та, Жалоллий, Адо, Муҳаййир ва Қорий биттадан)].⁵ Лутфий девонида эса 450 дан ортиқ шеър бор (ғазал, рубойи, туюк, қитъа, фард ва қасида).

Шу ўринда, темурийлар хонадонидида ҳам девон тартиб бериш анъанасига алоҳида эътибор берилганини айтиш керак. Навоий “Мажолисун-нафоис”да темурий шахзода-ҳукмдорлардан Халил Султон, Сайид Аҳмад Мирзо, Шох Ғариб Мирзо ва Султон Ҳусайнининг девони ҳақида маълумот беради.⁶ Ҳусайний (Султон Ҳусайн

¹ Девони Саккокий. Британия музейи қўлёзмалар фонди. 2079 рақамли қўлёзма; Девони Саккокий. Беруний номидаги ШИ фонди. 7685 рақамли қўлёзма.

² Девони Гадо. Париж Миллий кутубхонаси қўлёзмалар фонди. 981/II рақамли қўлёзма. 96^b-161^a варақлар. (Қаранг: Гадоий. Девон. Нашрга тайёрловчи: Э.Аҳмадхўжаев. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1973; Гадоий девонининг лугати ва матни. Нашрга тайёрловчи: М.Рустамов. –Тошкент, 2007.)

³ Девони Шайхзода Атойи. Россия ФА ШИ С.Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. 22В-2456 рақамли қўлёзма. (Қаранг: Девони шайхзода Атойи. Нашрга тайёрловчи: С.Сайфуллоҳ. –Тошкент: Фан, 2008.)

⁴ Э.Аҳмадхўжаев. Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги. –Тошкент, 1987.

⁵ Лутфий девонининг Қўқонда кўчирилган ўндан ортиқ нусхалари мавжуд (қаранг: Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги, 22-, 24-, 30-, 33-, 36-37-, 45-, 49-, 52-бетлар).

⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13-т. Мажолисун-нафоис. –Тошкент: Фан, 1997. 166-, 168-, 170-, 173-206-бетлар. Асарда “назм зеб ва зийнат итмомида абнои жинсқа мақсуд” деб таърифланган Султон Масъуд Мирзо ҳам девон тузган. Унинг (Султон Масъуд Мирзо Шохий. Девон. Нашрга тайёрловчи: А. Абдуғафуров. –Тошкент, 2001), Ҳусайн Бойқаро (Девон. Рисола. Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева, Ш.Абдуллаева. –Тошкент, 1968; Рисола. Девон. Нашрга тайёрловчи

Войсаро) қишмига мансуб девон қўлёзмасининг ҳам ҳозирча 21 нусхаси маълум.¹ Бу девонда газал (202 та), мухаммас (2 та), рубоий (6 та) ва фард (3 та) ўрин олган.

Ушбу давр шеърлятидаги етакчи гоъвий-бадий жихат ҳақида сўз юритилар экан, аксар тадқиқотчилар асос мавзу ошиқлик лирикаси, тўғрироғи, дунёвий муҳаббат бўлганлигини таъкидлайдилар.² Аммо кейинги йилларда тасаввуфий-ирфоний масалалар ҳам бу давр шеърляти учун ёт бўлмаганлиги айрим ишларда билдирилмоқда.³

Умумқўламда XV аср туркий девончиликда қуйидаги жихатлар акс этган:

1. Девон тузишда Шарқ (араб, форс) девончилик анъанасини тўла ўзлаштирган ҳолда девон тартибига эътибор берилиши;
2. Жанрлар ранг-баранглигига интилиш, аммо, газалнинг етакчи жанр сифатида ўрин эгаллаши;
3. Аксар девонларда ҳажмнинг у қадар катта эмаслиги;
4. Ишқий лирикага эътиборнинг кўчайиши, хусусан газалларда;
5. Бадиият борасида ўзига хосликка эриша билганлик ва туркий назм балоғатининг форсий шеърдан қолишмаслигини кўрсатишга интилиш;
6. Тил жихатидан туркий сўзларни кўпроқ қўллашга ҳаракат қилиш.

Айнан шу ва яна бошқа бир қанча жихатлар ривожлантирилган ҳолда Амир Алишер Навоий девонларида давом этди. У, нафақат

А.Эркинов. –Тошкент, 1995) ва Шох Ғариб Мирзо Ғарибийнинг (Девон. Нашрга тайёрловчи: Ш.Ёркин. –Тошкент, 2001) девонлари чоп бўлган.

¹ Т.Ҳўйдўрм. Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin). Doktora tezi. –Ankara, 2002. S.10-12.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб..., 374-385-бетлар; Э.Р.Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века. –Москва, 1963; С.Эркинов. Лутфий. –Тошкент: Фан, 1965; Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. –Тошкент: Адабиёт санъат, 1969. 30-85-бетлар; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. –Тошкент: Фан, 1977. 236-242-бетлар; Э.Ахмадхўжаев. Мавлоно Лутфий. –Тошкент: Фан, 1991; Ўша муаллиф. Туркий назмнинг сеҳргари. –Тошкент: Фан, 1992; А.Ҳайитметов. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1997; А.Абдуғафуров. Темурийлар ва ўзбек адабиёти равнақи. Тўрт мақола// Адабиёт кўзгуси. Илмий тўплам. №5-8. –Тошкент, 2000-2004.

³ С.Рафъиддинов. Мажоз ва ҳақиқат. –Тошкент: Фан, 1994; Д.Салоҳий. Мавлоно Лутфий ва туркий шеърлят тараққиёти// Мавлоно Лутфий шеърляти ва давр адабий муҳити муаммолари. Тўплам. –Самарқанд, 2010. 9-бет.

туркий балки, жаҳон девончилигининг ҳам энг ёркин ва мукаммал намўнаси бўлмиш асарларини яратди.

Қайтарик бўлса-да таъкидлаш жоизки, фанга “Илк девон” номи билан машҳур биринчи девони шоир ҳали 24-25 ёшда экан мухлислар томонидан тузилган. Девоннинг гўзал хуснихатли, мухташам ягона қўлёмаси “хаттотлар султони” – Султонали ибн Муҳаммад Машҳадий томонидан х. 870 / м. 1466 йилда китобат қилинган.¹ (1471 йил оккуюнлилар ҳукмронлигида мухлислар тарафидан Шерозда тузилган девон ҳақида сўнгги йилларда маълум бўлди.²)

Кейинчалик, “Бадоеъул-бидоя” ва “Наводирун-нихоя” номлари остида Навоий мумтоз девонлар тузди (1480-йиллар). Бу икки яратма ўз даври девончилигининг энг яхши намуналаридан саналса-да, бироқ девон тузишнинг мукаммал ўрнаги сўзсиз маънолар хазинаси – “Хазойинул-маоний” дир. Мажмуа “Чор девон” (Тўрт девон) деб ҳам юритилади. Навоий “Хазойинул-маоний”ни (илк таҳрир – 1492 йилгача ёзилган бутун лирик шеърлар), ўз ҳаёти мисолида, инсон умрини тўрт фаслга бўлиб, ҳар фаслга бир девон бағишлаб, таснифот қилган. Улар – “Ғаройибус-сигар”, “Наводируш-шабоб”, “Бадоеъул-васат”, “Фавойидул-кибар” дир. “Хазойинул-маоний”нинг иккинчи – сўнгги ва тўлиқ таҳрири муаллиф томонидан 1498 йилда амалга оширилган. “Бадоеъул-бидоя” ва “Хазойинул-маоний” дебочаларида шоир шеър ёзиш ва унинг қонуниятлари, бадиият ва унинг унсурларини билдириш билан бирга девон тузиш ва унинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида ҳам бирмунча маълумот беради.³

Шунингдек, ушбу девонлар ўз тузилиш хусусиятлари билан девончилик анъанасини бойитди. Нафақат бойитди, балки, бу ижод намунасининг энг юқори, гўзал ва мухташам тимсолини ҳам яратиб, ҳам кўрсатиб берди. Албатта, унинг ўзига хос жиҳатлари кейинги даврлар адабиёт аҳлини эътиборсиз қолдирмаган ҳамда XVI-XIX асрларда бу асарлар девон тузишнинг ёрқин бир дастури ўлароқ хизмат қилган. Шу жиҳатдан ҳам давр адабиётининг

¹ Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Тайёрловчи: проф. Х. Сулаймон. –Тошкент: Фан, 1968.

² А.Эркинов. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девон // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012. №1. 8-16-бетлар.

³ Қаранг: Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-т. Бадойиёул-бидоя. –Тошкент: Фан, 1987. 11-25-бетлар; Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3-т. Хазойинул-маоний. Ғаройибус-сигар. –Тошкент: Фан, 1988. 9-22-бетлар.

бу нодир намуналари беш аср давомида жуда кўп маротаба энг моҳир хаттотлар¹ томонидан ҳуснихат билан китобат қилинди. Манзу эътибори ила XV аср девончилигининг бу тахлит анъана ва таъсирини XIX аср ўзбек шеърятини, хусусан Қўқон адабий муҳитида юз кўрсатишига диққат этсак.

Мумтоз адабиётимиз тарихида алоҳида ўрин тутган мазкур муҳитда туркигўй қалам аҳлидан уч ижодкор – Лутфий, Навоий ва Фузулий эталон ҳисобланган. Алоҳида билдириш керакки, Алишер Навоий адабий таъсирининг қуввати ортиқроқ. Шоир шеърятининг ўзига хос ўрни, санъат ва бадиий жозибасидан таъсирланиш ҳам адабий муҳит ижодкорларида сезиларли даражада кўпдир. Жумладан, муҳит шоирлари учун Амир Навоий бадиият устаси, калом соҳири ўлароқ тимсолланиб қолган, дейиш ўринли. Баъзи далиллар:

I. Қўқон хонлари Ўрта Осиёдаги бошқа хукмдорлардан фарқли ўлароқ ўз шажараларини темурийларга боғлаганлар (Олтин бешик воқеаси). Темурийлар даврининг икки улуғ адабий сиймоси – Лутфий ва Навоий асарлари Қўқон хонлари наздида юксак эътиборга сазовор бўлиб, уларнинг энг нодир нусхалари хазинадан ўрин олганди.² Навоий девонлари кутубхоналар, элчилик совғалари ва мамлакат бўйлаб тарқатиш учун махсус кўчиртирилган. (Мисол учун, Умархон жамлатган “Муҳаббатнома” ҳақида аввалроқ тўхталдик.) Ёки, Муҳаммадалихон буйруғи билан Навоий, Фузулий ва ўз шеърлари ўрин олган безакли мажмуа дебочасида таъкидланадики: “...*Ва бу султони олиқадрнинг (Муҳаммадалихоннинг) муборак хотирига барча мусаннифотлардин девонлариким алфози туркий билан тасниф тобган бўлса марғуброқ эди. Ва бу навъ девонлардин*

---

¹ Улар – Султонали Машҳадий, Абдулжамил котиб, Дарвеш Муҳаммад Токий, Али Ҳижроний, Давлатшоҳ ибн Хусайн Калта Сарахсий, Ризоқули ибн Мустафоқули, Муҳаммад Мусохожа ибн Саййид Аминхожа Ҳусайний, Муҳаммад Олим ибн Охунд Домулло Муҳаммад Шариф, Муҳаммад Латиф ибн Муҳаммад Шариф, Муҳаммад ал-Мусавий, Абдурахим ибн Муҳаммад Фозил Кошгарий, Хожаниёз ибн Мулло Муҳаммад Мўъмин Қулихожа, Абдулмўъмин ибн Муҳаммад Шариф Самарқандий, Мулло Муқим Самарқандий ибн Уста Бобожон, Муҳаммад Юсуф кабилар

² Мисол учун, Султонали Машҳадий томонидан ҳуснихат билан кўчирилган бир зийнатли Навоий девонида Амир Умархон муҳри борлиги ва у хон кутубхонасида сақлангани ҳақида юқорида тўхталдик.

хусусан мусаннифоти жаноби Амири кабир ҳазрат Амир Алишер жаннатмасир ва девони дони аржуманд Фузули хирадманд маҳбуброқ эди...”¹

Англашиладики, Муҳаммадалихон ҳам Навоий ижодиётига кўпроқ эътибор қаратган, ҳатто кенг миқёсда тарғиб ҳам этган. Бунинг исботи эса, 1838 йилда унинг махсус фармойиши билан “Ҳазойинул-маоний” 300 нусхада кўчиртирилиб хонликнинг турли шаҳарларига жўнатилганидир. Ана шу девон нусхаларидан намуналар қўлёзма фондларимизда сақланиб қолган.²

II. Навоий назмининг бадиияти таъсирида манзумалар битилгани ва қатор шеърларига жавобия ва тахмислар яратилиши адабий қонуниятга биноандир. Навоий девонларидан ўрин олган ўнлаб дилбар ғазалларга кўқонлик шоирлар томонидан ҳам муносиб тахмислар боғланган. Мисол учун, Амир Умархон 25 муҳаммас қилган³. Яна, Фазлий, Нодира, Увайсий, Фано, Муҳйи, Муқимий, Фурқат, Қорий, Муҳаййир, Завқий каби ўнлаб шоирларни санаш мумкин. Ўрнак учун, Амирининг Навоий ғазалига бир муҳаммаси мақтаъи:

*Кел эй, жону кўнгул боргил Амир сори сойил бўл,
Тахаййур ихтиёр айлаб, жамолига муқобил бўл,
Қаро шомимни ёрутти юзи ойи зулфи ҳойил бўл,
Навоий азм кўйин эт, юзу қаддига мойил бўл*

Ки, боғ этмас мани хушдил, гул асру айламас хуррам -

Санъаткорлик билан битилган ушбу мисралардан Умархон Навоий шеърятининг бадиияти ва гоъвий оламига нечоғлик тўғри йўл олабилганини илғаш мумкин. Салаф шеърятидаги бадиий пафос, руҳ, образлар олами ва энг муҳими соф навоиёна тил унсури халаф томонидан изчил сақланган ҳамда гоъвий-бадиий шукухи орттирилган.

Албатта, бу ўринда мавзунӣ тўлақонли қамраб олиш мушкул ва уни яна бошқа масалалар доирасида давом эттириш мумкин. Лекин, юқоридагилардан хулоса қилганда, темурийлар, аниқроғи Навоий даври девончилигининг Кўқон адабий муҳитига мансуб девонларга таъсири қуйидаги жиҳатларларда яққолроқ кўринади:

¹ Мажмуа. Россия ФАШИ С.Петербург бўлими қўлёзмалар фонди. D400 рақамли қўлёзма, 3*6 вараклар.

² Ҳазойинул-маоний. ЎзР ФА ШИ фонди 1230, 1709, 7409, 7864 ва шу фонд Х.Сулаймон бўлими 1261 рақамли қўлёзмалар.

³ Қаранг: О.Жўрабоев. Амирийнинг Навоий ғазалларига тахмислари хусусида // Филология масалалари. 2005. №2-3. 21-27-бетлар.

1. XV аср туркий девончилигида акс этган бир қатор жихатлар деярли ўзгармаган ҳолда XIX аср Қўқонда яратилган девонларда ҳам намоян бўлган. Айрим жихатлар эса ривожланди. Жумладан:

а) девонлар ҳажм салмоғи ортганида (Амир, Нодира, Азимий, Фано, Муқимий, Муҳаййир, Қорий, Муҳсиний девонлари каби);

б) ишқий лирика билан бирга ижтимоий воқеълик акс этган шеърларнинг пайдо бўлиши, ҳажвиётга ургу берилиши (Махмур, Муқимий, Завқий, Муҳйи, Муҳсиний, Ёрий каби шоирларда).

2. Адабий муҳит энг гуллаган вақт (1810-1840-йиллар)да XV аср адабиётининг икки улуғ намояндаси – Навоий ва Лутфий доимо хонлар диққат марказида бўлган (Умархон, Муҳаммадалихон); теурий ҳукмдорлар каби девон тузишга хон хонадони алоҳида эътибор билан қараган (Амир, Нодира, Хон).

3. XVIII–XIX асрлар давомида Қўқон шаҳрида яшаб ижод қилган ўнлаб хаттотлар Навоий асарларини гўзал хат билан бунёд этган¹; шу билан бирга муаллифнинг бошқа асарларига нисбатан ҳам оргикрок ададда девонларининг бир неча ўн нусхалари Қўқонда кўчирилган².

4. Адабий муҳитда Навоийнинг ғазалларига юзлаб тахмису назиралар битилган (Ғозий, Амир, Нодира, Увайсий, Муқимий, Фурқат, Қорий, Муҳаййир, Завқий ва бошқ.); Лутфий шеъриятига муносабат ҳам жуда яхши бўлганлигини унинг ғазалларига қилинган тахмислар ва девонининг Қўқонда кўчирилган бир

---

¹ Бу ҳақда қаранг: А.Муродов. Урта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: Фан, 1971; М.Ҳақимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. [Бизнинг ҳисобимизда улар – Мулло Абдунабиҳон кози, Мулло Азиз ибн Мулло Жоруб, Аназберди ибн Тилов Муҳаммад Бешариқий, Мулло Рўзи котиб, Мирзо Муҳаммад Назар, Турсун Муҳаммад, Мирзо Раҳимқул, Муҳаммад Юсуф, Бобо Мир Мирзо, Абдулғаффор Хўқандий, Мирзо Али Хўқандий, Муҳаммад Шариф Дабир, Мулло Саримсоқ Хўқандий, Мулло Муҳаммад ибн Мулло Ашур Муҳаммад Хўқандий, Мулло Муҳаммад Юсуф ибн уста Қаландар, Муҳаммад Тохир ибн Мулло Тангриберди, Ниёз Муҳаммад, Абулғозиҳожа ибн Тўраҳожа Хусайний Хўқандий, Мулло Исмоилхожа ибн Муҳаммад Шарифхожа, Каримжон ибн Раҳимжон, Муҳаммад Хўқандий, Мулло Мирайюб ибн домла Мирсаид Шариф Масиҳойи, Сулаймонқул Суярқул ўғли Рожий Хўқандий, Юнусжон Дадамухаммад ўғли Оғалиқ Хўқандий, Носиржонхожи Хўқандий.]

² Қаранг: О.Жўрабоев. Навоий девонларининг Қўқон нусхалари ва уларнинг баъзи хусусиятларига доир// Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. –Тошкент: O‘zbekiston, 2011. 132-134-бетлар.

неча гўзал нусхалари тасдиқлайди (*Муҳаббатнома*, 407^а-432^а варақлар).

5. XV аср шеърлятидаги бир қанча образ, ўхшатиш, ўзига хос тасвирлар кўконлик шоирлар (Ғозий, Амир, Нодира, Увайсий, Фано, Муқимий, Муҳаййир, Фурқат ва бошқ.) ижодида кузатилади.

6. Кўконда тузилган ва тартиб берилган ўнлаб кўлёма баёз ва мажмуаларда ҳам темурийлар даври шоирларининг шеърларига кенг ўрин берилган. (Мисол учун, Муҳаййир томонидан китобат қилиниб, Фурқатга ҳадя этилган бир баёзда¹ Лутфийнинг 20 та ғазали кўчирилган. Ёки, Навоий шеърлари кирган юздан ошиқ Кўкон баёзлари сақланган².)

Бир сўз билан айтганда, Навоий давридаги туркигўй ижодий меросга муҳаббат, ҳурмат ва эътибор Кўкон адабий муҳитида юксак даражада сақланиб қолди; мумтоз девончиликнинг энг ёрқин намунаси сифатидаги Навоий девонлари эса XIX аср Кўконда тартиб берилган девонларнинг тузилишида ҳам муҳим роль ўйнади; лирик жанрлардаги асарларда ўзига хос анъаналарнинг сақланиб қолишида муҳим омил бўлди.

***

XIX аср ирфоний девонлари ва уларнинг матнига онд бир жиҳат

“Ирфон” (*ирфанун*) – аслида «арафа» сўзидан бўлиб, “билим” ва “билиш” маъноларида келади.³ Шунингдек, “англамоқ, тажриба ва зақодан ҳам юқори бўлган зеҳний камолот” мазмуни ҳам бор⁴, яна бири “икрор”дир. Фанда эса кўпроқ “Тангрини илм ила танимоқ” мазмуни билдирилади. Шунга кўра, илохий маърифатга чакирувчи ва уни тараннум этувчи шеърлят – “ирфон шеърляти” атамаси билан юритилиб, тарих давомида ирфоний мазмундаги асарлар яратган шайху шоирлар ҳам кўп ўтган. Кўкон адабий муҳитидаги ана шундай ижодкорларга тўхталсак.⁵

¹ Кўлёма баёз. (Рақамсиз.) ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, Ўзбекистон ёзувчилари архиви, Фурқат фонди.

² Улар ЎзР ФАШИ, ЎзР Давлат адабиёт музейи ва Кўкон адабиёт музейи фондларида сақланади.

³ Ан-На’им. Арабча-ўзбекча лугат. –Тошкент, 2003. 534-бет.

⁴ Исломий, илмий, адабий, фалсафий Янги Лугат. –Истанбул, 1992. 445-саҳифа.

⁵ Муҳитдаги тасаввуф адабиёти хақида қаранг: А.Джурабаев. К вопросу о Суфий-

Мазкур муҳит асосан XIX асрда кенг қўламда равнақ топган бўлса-ди, XVIII асрда ҳам унга мансуб Акмал, Шўхий, Жазбий каби забардаст шоирлар етишиб чиққан эди. Улардан бири “Низомий Хўқандий” номи билан адабиётимиз тарихида маълум¹, лекин ҳаёти ва адабий мероси ҳануз изчил ўрганилмай келинаётган ирфоний асарлар муаллифидир. У ҳақда “Тазкираи Қайюмий”² ва “Қўқон тарихи ва унинг адабиёти”³ асарларидагина бирмунча маълумот берилган.

Низомий Хўқандий – “...буюк олим, шайх ва шоир... Ғоят фақир дарсуӣ эди. Тасаввуфга оид форсча бир китоби ҳамда 300 газал ва мухаммаслардан иборат бир қуллиёт девони... машҳурдир”. Тасаввуфга доир шеърӣ асари – “Мажмуатул-мақосид” (Мақсадлар мажмуаси) бўлиб⁴, афсуски, у ва юқорида таъриф этилган девоннинг тўла нусхаси ҳозирча топилган эмас. [1910 йилларда шоир ва моҳир хаттоғ Рожий Хўқандий хўжандлик бир киши учун мазкур асардан бир нусхани хуснихат билан кўчириб бергани ҳақида маълумот бор.] Шунингдек, ундан айрим парчалар баъзи қўлёзмаларда учрайди. Лекин асарнинг тўлиқ нусхаси ҳануз маълум эмас. Фақат, бир неча шеърлари баъзи қўлёзма баёз ва мажмуаларда, шунингдек, XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкентда босилган айрим тошбосмаларда учрайди. Фуркат (1859-1909) ҳам ўз қўлёзмасида унинг 13 байт газалини хушхат билан кўчирар экан “Аз Шайх Низомиддин валиӣ” дея сарлавҳа қўйган.⁵ (Яна бошқа айрим манбаларда ҳам “Шайх Низомий” тарзида келади.)

Шу ўринда, бу шоирнинг туғилган ва вафот санасига аниқлик киритишга эҳтиёж сезилади. Пўлатжон домла дастлаб унинг х. 1122

ской литературы XIX века (на основе источников Кокандской литературной среды)/ Arasan Sosyal Bilimler Enstitüsü ILMİ DERGİSİ. 2008, №5-6. С.227-230; О.Журабоев. Қўқон адабий муҳитида яратилган тасаввуфӣ асарлар/ Республика ёш олимлар илмий тўплами. –Тошкент, 2008. 29-31-бетлар; Ўша муаллиф. Накшбандия ва Қўқон адабий муҳити/ Баҳоуддин Накшбанд таваллудининг 690 йиллигига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. –Бухоро, 2008. 74-77-бетлар.

¹ А.Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. 50-54-бетлар; В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. 73-бет.

² П.Д.Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎЗР ФАКИ, 1998. 105-107-бетлар.

³ П.Қайюмов. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011. 304-305-бетлар.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Тазкираи Қайюмий..., 105-бет; Қўқон адабий муҳити. 50-бет.

⁵ Фуркат мусаввадаси, 90^а варак. ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи, Фуркат фонди.

(м.1710-11) йилда вафот этган,¹ дейди. Академик А.Қаюмов ҳам шу маълумотга бинонан 1121/1709-10 санасини беради². Бирок, кейинчалик П.Қайюмий ўз тазкирасида тузатиш киритиб: “...Қачон туғулгани маълумимиз бўлмади... 1800-йилда ижоди ривожда экани, XVIII асри мелодийнинг охиридаги шоирлардандур...” деган мулоҳазани баён қилади³.

Бизнингча ҳам, шу сўнги тўхтам тўғрироқ. Чунки, Низомийнинг вафот санаси дея кўрсатилган рақам аслида “1122” эмас, “1222”дир. [Низомийнинг бобоси Хожа Имло 1162/1748 йилда вафот этганлиги ҳам айнан “Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти”да таъкидланган (305-бет). Шундан келиб чиқиб, мантиқан қараганда ҳам бу вафот санаси 1122 йил бўлиши мумкин эмас. Агар 1222 бўлса домланинг кейинги фикри асосланади.] Ҳ.1222 (м.1807) санаси Қўқон хонлигида Олимхон ҳукмронлик қилаётган (1800-1810) даврга тўғри келиб, аниқликни бошқа маълумот ҳам тасдиқлайди. Мисол учун, бир ўринда “Самарқанддан халифа Сиддиқнинг бу кишининг (Низомидин Хожанинг – О.Ж.) зиёратига келгани, машҳур халифа Ҳусайн, ул вақтда ёш эканлиги, бирга келгани, Эшон Богдадорнинг илтифотига мазҳар бўлгани...” айтилади.⁴ Халифи Ҳусайн эса XVIII-XIX асрнинг биринчи чорагида машҳур бўлган шайх Ҳусайн ибн Юсуф Янгиқўргоний-Бухорий бўлиб, у х.1168 (м.1754) – х. 1250 (м.1834) йиллар орасида яшаган зот.

Демакки, Шайх Низомий XVIII асрнинг биринчи ярмида туғилган ва х.1222 (м.1807) йилда Қўқонда вафот этган (қабри Сармозорда).

У Бухорода таҳсил олиб келгач, мансабларда бўлмаган ва умрини ҳалол меҳнат – боғдорчилик билан кечирган. Ўз даври ва кейинча ҳам халқ орасида “Боғдор бобо” ёки “Эшони боғдор” нисбаси ила машҳур бўлган бу зотнинг тўлиқ исми – Низомиддин Хожа ибн Муҳаммад Амин Хожа ибн Муҳаммад Боқир Хожа эшон. Номлари саналган бу зотлар ўз навбатида силсилавий равишда хожагон-нақшбандия сулукини тебратган пирлардир. Низомийнинг бобоси Муҳаммад Боқир эса бухоролик машҳур шайх ва шоир Ҳабибуллоҳ Хожа Имлои Бухорийнинг ўғлидир. Шоир Низомийнинг бир ғазалида ҳам шунга ишора бор:

¹ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 305-бет.

² Қўқон адабий мухити. 50-бет.

³ Тазкираи Қайюмий..., 105-бет.

⁴ Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 304-бет.

Низомиддиннинг фарзандлари – Камолиддин Хожа, Довуд Хожа, Тўра Хожа ва бир кизидан замонасининг улуғ кишилари етишиб чиққан.² Ана шу авлодга мансуб “Жалолий” ва “Азимий” тахаллуслари билан ижод қилган Муҳаммад Жалолиддин Хожа ва Азим Хожа эшонлар нафақат ўзаро ҳамфикр ирфон шоири, балки ҳамшир ва ҳамсабақ, бир умрлик вафодор дўст ва қадрдон ҳам бўлишган.³ Улар деярли тенгкур бўлишиб, тахминан 1770 йилларда Қўқонда туғилганлар. Жалолиддин Хожа ҳ.1261 (м.1845) йилда Қудаш қишлоғида вафот этган (қабри Ёрбошида). Азим Хожа эса 1263 (1847) йилда Қўқонда вафот этган (қабри Сармозорда).

Бўлажак шоирлар дастлаб боболари Низомиддин Хожа кўлида илим олишади. Сўнгра, Қўқон мадрасаларида, кейинчалик эса боболарининг изни билан Бухорога бориб, халифа Ҳусайнга мурид тушиб, бир неча йил тасаввуф ва мадраса таҳсилини кўрадилар. Икки дўст пирдан ижозат (иршод)ни ҳам баробар олиб, Қўқонга қайтадилар.⁴

¹ Ҳуқанд тарихи ва унинг адабиёти..., 305-бет.

² Довуд Хожанинг ўғли Сулаймон Хожа эшон Қўқон хонлигида шайхул-ислом вазифасида ишлаган. Унинг ўғли Сафоҳон тўра Худоёрхон бошқаруви йилларида машхур ва эътиборли шайх бўлган. Унинг ўғли Исоҳон тўра ҳам хонлиқнинг шайхул-исломи мартабасини эгаллаган. Камолиддин Хожадан эса яна бир улуғ ирфон шоири – Жалолиддин Хожа каби фарзанд дунёга келган. Низомиддин Хожа кизини замонасининг яна бир нақшбандия шайхи, “Мавлавий Намангоний” номи билан танилган, Мулла Хожа эшонга беради. Ўз навбатида Мулла Хожа эшон Қўқон шаҳрида муқим бўлиб қолади ва бу кутлуғ никоҳдан келажакда “Азим Хожа эшон” номи билан машхур бўлган шайх ва шоир дунёга келади. Яна бир маълумотга кўра эса Азим Хожанинг отаси Бузрук Хожа дейилади. Бузрук Хожа эса Низомиддин Хожанинг укасидир. Аммо нима бўлса-да, шуниси аниқки, сўзимиз мавзуи бўлган ҳар икки шоир ҳам тенгдош ва яқин қариндош бўлиб, улар Низомиддин Хожага шажаравий боғланадилар. Келгусида бу масалага янада батафсилроқ аниқлик киритишга ҳаракат қиламиз.

³ Қаранг: О.Журабобоев. Ирфон шеърятининг сулолавий намояндalари/ Шарк юлдузи. 2009, 2-сон, 164-171-бетлар; Яна, бир энциклопедик лугатнинг “Азимий” моддасида ҳам шоир ҳақида баъзи маълумотлар берилган (қаранг: Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 4. – Москва, 2003. С.7.)

⁴ Қўқонга қайтаётганларида эса Ҳиндистондан нақшбандия-муҷаддида тариқати бошчиси Имом Раббоний авлодларидаг тўрт нафари Муҳаммадалихоннинг (1822-1842) таклифига кўра Фарғонага кириб келгани маълум бўлади. Улардан

Улар ҳам бир умр ҳалол кун кечирадилар ва халқ ўртасида бу пирзодаларнинг обрў-эътибори ниҳоятда юксак эди. Азим Хожа кейинчалик Қатагон даҳаси Ҳайдаркул маҳалласида зикр мажлиси ўтказиладиган бир хонақоҳ барпо этган. У Жалолий вафотига бағишланган “Айрилдим” радибли марсия-мусаддасида қиёматли биродарини “улуғ, ортуғ, ака” деб эъзозлайди, “Хисрави шайхи замон, муршиди соҳибқирон, сарвари сархайл маҳдум зодагон” дея алқайди.¹ Ўзи эса умрининг охирида кўзи ожиз бўлиб қолади.²

Ҳар икки набира пир-бобоси – Низомиддин Хожа номини фахр билан тилга олади. Масалан, Жалолий ҳикмат йўлидаги 13 банд шеърининг ҳар банди охирида “*Пирим Шайх Низомиддин мадад қилсун...*” мисраини қайтариқ қилса³, Азимий девонининг бир ўрнида:

Масти шароби шлоҳо Султони Низомиддин валий,

Он орифи аз худ танҳо Султони Низомиддин валий...⁴

Мазмуни: Илоҳнинг (ишқ) шароби билан маст Султон Низомиддин валий, У орифлар ичра танҳо ўзи Султон Низомиддин валий... дея таъриф этади.

Кейинги вақтларда ҳам бу сулук мансублари анъанани давом эттириб, халқ ва зиёли қатлами ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлганлар. Масалан, машҳур шоир Ҳазиний тўра Ҳукандий (1867-1923) шажарасининг бир учи ҳам шу зотларга боғланади.⁵ Шоир Завқий (1853-1921) эса бир ўринда ёзади:

бири – Соҳибзода ҳазрат Кўконга жойлашади. Шунда халифа Ҳусайн Жалолиддин ва Азим Хожага: “Кўконда пирзодаларимиздан бири ерлашдилар, уларга олоб юзасидан сизлар шаҳарга кирмай ташқарида истиқомат қилинлар” дея амр беради (Ҳуканд тарихи ва унинг адабиёти..., 312-бет). Шунга кўра бу маҳдумзодалар шаҳарга яқин икки қишлоққа – Қудаш ва Қалдўшонга жойлашадилар.

¹ Ҳуканд тарихи ва унинг адабиёти..., 322-323-бетлар.

² Азим Хожа эшоннинг “...олим. обид, такводор, серғўйа, муҳаббатли, нотик ва кўркам, тўла гавдали, оқ юзли, катта соқолли, покиза одам эканликлари тўғрисида сўзланиб келинади. Ярим ёшидан бошлаб тарки тажрид қилган, сўфий ул-машраб, жозибали киши бўлиб, суҳбати файзлиқ бўлган. Булар хонлар саройига яқинлашмаган, имомликдан бошқа мансабда бўлмаган, содда турмуш ўтказган бўлиб, мурид ва мухлислари кўп бўлган...” (Ҳуканд тарихи ва унинг адабиёти..., 321-бет.)

³ Ўша асар, 323-бет.

⁴ ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи фонди, 189 рақамли кўлҳазма, 111а-112а варак.

⁵ Кўл остимиздаги баъзи ҳужжатларга кўра Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг катта боболаридан бири Низомиддин Хожанинг ўгли Бузрук Хожа. Таъкидлаганимидек, яна бир манбага кўра, бу зот Азим Хожа эшоннинг отасидир. Янада, аниқ маълумотга эга бўлгунимизча шу билан кифояланамиз.

...Офоқи вақт, Гавси маҳал, Саъдийи сонийдур,
Анқоён ҳол, Завқий, баланд ошиён қани?¹

Манкурда эътироф этилган “Саъдийи соний” Азим Хожанинг ўгли бўлиб, бу зот муборак Ҳаж зиёратига кетиб, ўша ерда вафот этади. Завқий эса унга мурид тутинган ва “Айрилдим” радифли марсия-мухаммасида жумладан шундай келтиради:

...Сулуки орифи Раббоний, нисбат эрди Нақибандий,
Эдилар ҳазрати эшон Азим Хожамни фарзанди,
Ики-уч насл бирлан Богдор эшонни пайванди,
Аларнинг ким ризосин топса, Мавлосини хурсанди,
Замона хосларига муқтадо пиримдин айрилдим.
Насабнинг асли таҳрири эдилар оли Аббосий,
Ҳасаб важҳига якто эрди, билсанг, поси анфоси,
Муборак номи Саъдийи соний, Хуқанд эрди маъвоси,
Урарди мавжи шму ҳикмату тавҳид дарёси,
Ҳақиқат баҳри дурри бебаҳо пиримдин айрилдим...²

Насаб ва иршоддаги анъана ижодда ҳам камоли муваффақият билан давом этганлигини ҳар икки шоир ижодидан ҳам кўриш мумкин. Ҳатто, Азимий девонининг бир қўлёзмаси (№189) “Муродул-ошиқин” дея номланган³ ва унда ўзбек ҳамда форс тилларидаги газал, мустахзод, мураббаъ, мухаммас ва мусаддаслари ўрин олган. Жалолийнинг ҳам зуллисонайн девон тартиб бергани маълум.⁴ Шунингдек, уларнинг Хожа Аҳмад Яссавий йўлида яратган ҳикматлари ҳам бўлиб⁵, бу эса ўша давр адабиётининг яна бир қиррасини акс эттирадиган хос жиҳатдир. Бу анъанани яна Ғиёсий, Дастагул (ёки Гулдаста), Солиҳ, Маҳжур каби шоирлар ҳам давом эттирганлар.

Шу ўринда бир масалага диққат этиш зарурки, бу каби шоирлар ижодиётига тўхталганда, аввало, уларнинг тасаввуфий маслаги ёки иршодий боғлиқлигига кўра баҳоланса мувофиқдир. Кейинги

¹ Завқий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А.Мадаминов. –Тошкент: Шарк, 2003. 56-бет.

² Ўша манба, 73-бет.

³ Ҳозирга қадар бу девоннинг ўнта қўлёзма нусхаси аниқланди. Қаранг: О.Жўрабоев. Азим Хожа эшон ва унинг девони қўлёзма нусхалари борасида/ Адабиёт кўзгуси. №11. –Тошкент, 2009. 18-23-бетлар.

⁴ Афсуски, ҳозирча бу девоннинг тўлиқ нусхаси топилганича йўқ.

⁵ Мисол учун, XX аср бошларида Тошкент литографияларида “Ҳикмати Азим Хожа эшон” номи остида унинг ҳикматлари чоп этилган (қаранг: Азимхожа хожа эшон. Ҳикмат. Нашрга тайёрловчи: С.Рафиддинов. –Т., 1993).

вақтларга келиб, ҳикмат йўлида асар ёзган муаллифларни бирдек “Яссавий мактаби шоирлари” сифатида талқин этилмоқда.¹

Ўз вақтида проф. Абдурауф Фитрат ҳам: “Аҳмад Яссавийни таъкиб этган кишилардан бизга маълум бўлгонларидин бири х.1263да вафот қилгон Азимхожадирким, ҳикматлари х.1312да Тошкентда “Ҳикмати эшони Азимхожа” унвони билан босмада босдирилгандир...” дея қайд этган эди.²

Фикримизча, Фитрат ўша пайтда Азим Хожанинг тўлиқ девонидан беҳабар бўлган ва фақатгина ўзи айтган босма ҳикматлар билан танишган, холос. Ваҳоланки, ҳикматлар бу шоир ижодининг асосини ташкил этмаслигини, унинг девони таркибини кўриб чиқиш ҳам кўрсатиб турибди. Мисол учун, шоир девонининг тўлиқ нусхаларидан бирида жами 212та шеър мавжуд (№189). Жумладан, ғазаллар – 158та (44та ўзбекча, 114та форсча), мураббаълар – 29та, мустахзод – 3та (2та ўзбекча, 1та форсча), мухаммас – 7та (6та ўзбекча, 1та форсча), мусаддас – 13та (12та ўзбекча, 1та форсча), маснавий – 2та (форсча).

Таъкидланган мураббаъларнинг ҳаммаси ўзбекча ҳикмат тарзидаги шеърлардир. Демак, ҳикматнамо асарлар Азимий асарларининг фақат бир – жузъий қисминигина ташкил этар экан.

Маълум бўлганидек, Азимий ва Жалолий яссавия эмас хожагон-нақшбандия тариқатига мансубдирлар. Уларнинг яссавиёна ҳикматлар ижод қилишларига сабаб, ўша даврда авом халқнинг оддий ва содда тилдаги асарларга эҳтиёжи ортиқ бўлганлигидадир, дейиш мумкин.

Бобо ва набира шоирлар эса ўзларининг классик жанрлардаги асосий ижод маҳсулларида биринчи галда ирфонни васф этганлар. Замонасининг шайхи ўлароқ инсонларнинг руҳий тарбияси ва маънавий камолоти билан шуғулланган бу шахсларнинг асарларида маърифий-ахлоқий қарашлар, панд-ўғитлар билан бирга Аллоҳни маърифат билан таниш, унинг шуури ва тажаллиси муқаррам инсонда зухур топганини таъкидлаш устундир. Айнан шу жиҳатлар

---

¹ Масалан, юқорирокда таъкидланган энциклопедик лугатдаги мақола муаллифлари А.Мадаминов ва А.Турдалиевлар ҳам Азимий ҳақида бир ёқлама таъкидлайдилар: “...Особое место в его творчестве занимают стихи в жанре хикмат, написанные под влиянием одноименных стихотворений, приписываемых мистик, эпониуму суфийского братства йасавийа Ахмаду Йасави...” (Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 4. С.7.)

² Фитрат. Аҳмад Яссавий/ Яссавий ким эди? – Тошкент: Ёзувчи, 1994. 21-22-бетлар.

ирфон адабиётининг бош вазифаларидан бири эканлиги эса маълум ҳақиқат.

Үш давр адабиёти учун ирфоний моҳиятдаги бу тахлит девонлар тузишни Ўзига хос нодир ходиса, дея баҳоланмоғи тўғри бўлади. Яъни, уларнинг соҳиби соф тасаввуф – ирфоний адабиётининг намояндаси ўлароқ кўзга ташланадилар. Низомий, Жалолӣ ва Азимий сафига яна Қўқон адабий муҳитига мансуб Мажзуб, Зокирий, Эшқул халифа (Дастагул), Солиҳ халифа, Махмур II, Акмал II ва Махжур тахаллусли ижодкорларни ҳам киритиш мумкин.

Шу билан бирга, муҳитнинг яна бошқа ижодкорлари Амир, Фано, Муҳйи, Муқимий, Фурқат, Ҳазиний, Қорий, Муҳсиний, Саодий қабиларнинг ҳам сўфиёна характердаги бир қанча асарлари маълум. Лекин уларнинг ижодида асос ғоя ва мотив бу эмас бўлки, диний-маърифий, ижтимоий ва лирик кайфиятдаги асарлар етакчилик қилади. Аммо, биринчи таъриф этган шоирларимиз ижодида ирфоний маъно бирламчи бўлиб, уларнинг аксариятида диний-маърифий характердаги шеърлар учраса-да, ижтимоий ва лирик мавзудаги асарларини деярли кўрмаймиз.

Тўғри, юқорида таъкидланган ижодкорлардан фақат, Абдулазиз Мажзуб ва Азимийнинг тўлиқ девонларигина бизга маълум, холос. Лекин, бошқаларининг ғазал, мухаммас, мусаддас ва ҳикматлари ҳам кўплаб кўлөзма баёз ва мажмуа саҳифаларида учрайди. Бу шоирлар тарикат таълимотларини ўз шеърларида васф этиш билан бирга турли сўфиёна истилоҳлар ва чуқур мазмуний ишоралар ила ирфонни таъриф этадилар.

Жумладан, Низомий Хўқандий бир ғазалида:

*...Бирав тақвосига мағрур, бирав фатвосига масрур,
Муҳаббат аҳли дард бирлан эрур ҳар тоғда бир доғ...¹*

деса, Азим Хожа бу борадаги фикрларини содда қилиб туркий (ўзбекча) баён этаётганини шундай шеърга солади:

*Масъалага мувофиқ қилиб бизлар туркийни,
Ёронларга қилурмиз мавъизани буркини.*

Ерга кирсанг имкон бор, кўкка чиқсанг имкон бор,

Шариатсиз йўл топмоқ сенга йўқтур мумкини.

Нодон бўлсанг муни бил, оқил бўлсанг ўзга кел,

Нелар дедим, билдингму шариатни кўркини.

¹ Баёзи Муҳалло. –Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330. 102-сах.

Фосиқ муни фаҳм этмас, гофиликдин зикр этмас,
 Одам бўлуб аритмас кўнглидаги чиркини.
 Ҳақдин қўрққан солиҳлар қўрқунчидан дам урма,
 Боши гўрга киргунча минг йўл улар ҳар куни.
 Адаб билган олимлар, ориф, ошиқ хос қўллар,
 Ўзларини олмаслар Ҳақ даргоҳе эркини.
 Азим, ўзга келоқур, улорингни билоқур,
 Ўлмас бурун қилоқур фоний дунё таркини.¹

Кузатишларимизга кўра, бу тахлит асарлар чуқур мазмун-моҳият ташигандан ташқари, уларнинг матни билан боглиқ айрим хусусиятлар ҳам мавжуд. Бу эса ХІХ аср Кўкон адабий муҳитида яратилган ирфоний девонлардаги асарларнинг ўзига хос оҳанг ва услубга эгаллиги масаласидир.

Даврнинг машҳур шоири ва шайхи Мажзубнинг бир неча шеърлари, хусусан, соқийномасини мажзубийлар ёд олиб, махсус мақом билан ижро этишгани ва жазб ҳосил қилиб, рақс қилганлари маълум.²

Фикримизни Азимий девони мисолида изоҳласак. Унинг қўлёзмалари билан танишар эканмиз матн билан боглиқ қизиқ бир ҳолатга дуч келамиз. Азим Хожанинг кўпгина шеърлари, тўғрироғи, айрим мисралари ёнига “2”, “3” ёки, иккита “2”, ёхуд, иккита “2” ва битта “3” рақамлари қўйилган.³ Масалан:

Эй дарду гаминг ҳосили дунё била уқбо,
 На манда гами оламу, на манзилу маъво,-----2
 Ўлгунча хазми жонимадур ушбу таманно,
 Васлинг тиланиб етгусидур мўминини расво,-----2
 Ё Раб, ҳама жисмига бериб дийдаи бийно,
 Дил тўрига қилсанг на бўлур лаҳза тажалло...⁴

дея бошланувчи мусаддас бандининг иккинчи ва бешинчи мисралари олдига кўрсатилганидек “2” рақами қўйилган. Бизнингча, бу мазкур мисраларни ўқиётганда икки марта қайтариш кераклигига ишорадир.

¹ Девони Азим. 189 рақамли қўлёзма, 114а в.; уша асар. 2694 рақамли қўлёзма, 112б-113а в.; уша асар. Ҳ.Мухаммадхонов кутубхонасидаги қўлёзма, 117б-118а в.

² Каранг: Хўканд тарихи ва унинг адабиети..., 330-бет.; Тазкираи Қайюмий. 1-к., 183-бет.; О.Жўрабоев. Мажзубни биласизми ёхуд мажзубийлик нима?!// Ўз АС. 2004. 25 июнь.

³ Девони Азим қўлёзмаларининг 189, 2563, 2694 ва 6354 рақамли нусхалари.

⁴ Девони Азим. 189 рақамли қўлёзма. 6б варак.

Бундай қайтарик ишораси мавжуд Азимий шеърлари эса ўндан тибд. Мисол учун, девоннинг 189 рақамли қўлёзма нусхасида яна 126, 266, 336, 356, 39а, 58а, 736-746, 80а, 926, 95а, 106а, 110а, 117а парақларида, 2563 рақамли нусхада 14, 23, 54, 66, 77, 81, 84-89, 91, 94, 101-103, 114-118, 121, 123, 125, 127, 130-131, 135, 142, 144-145, 154, 158, 161, 165, 172, 174, 190-191, 205-207, 232, 234-239, 243-245 сакхибаларида, 2694 рақамли нусхада 106, 12а-13а, 21а, 27а, 296, 31а, 336-35а, 476, 51а-б, 526, 56а, 63а, 64а, 68а, 736, 75а, 76а, 78а, 796, 83а, 926, 96а, 97а, 986, 996, 101а, 108а, 110а, 1196 варақларда, 6354 рақамли нусхада 956, 100а-б варақлардаги шеърларнинг айрим мисралари олдиға (“2”, “3” каби) рақамлар қўйилган.

Афсуски, ушбу қўлёзмаларнинг фақат биттасининг котиби маълум, холос. 1289 (1872) йили кўчирилган 2563 рақамли қўлёзма котиби Мулла Муҳаммад Зариф халифанинг исмидан у аҳли тариқат, хонақоҳға боғлиқ шахсдир.

Бундан маълум бўладики, Азим Хожа эшон шеърлари ҳам зикр мажлисларида махсус мақом ва оҳанг билан ўқилган. Айнан қайси шеърларға урғу берилиши, ўқиётганда қай мисраға диққат этилиши, неча марта ўқиш зарурлиги, ҳар қайтарганда эса оҳангни ошириш кераклигини уқтириш ва унда оҳанг услубини сақлаш учун матнларға кўрсаткич рақамлар қўйилган. Албатта, бу каби рақамли ишора ҳамма қўлёзмаларда ҳам айнан бир ерга қўйилган эмас. Лекин, баъзи шеърлардаги ишора бир неча манбада бир хил шеърнинг бир жойига қўйилган. Масалан, “Ё Карим, ё Алим, ё Аллоҳ...” дея бошланувчи муножот-маснавий шундай шеърлардан.¹

Бу тахлит ишораларға кўра қайтариклар тасодифий бўлмай, маълум мазмуний оҳанг ва услубий меъёрни сақлаш учун эканлигига асарлар билан чуқурроқ танишиш давомида амин бўлиб борилади. Айтайлик, “Қил” радифли мусаддаснинг² ҳар банд охиридаги қайтариладиган сўнгги икки мисраси:

... *Ўзни ўлгандин илгари ўлган ҳисоб қил,*

Мункар-Нақир саволига фикри жавоб қил –

1-бандда битта, 2-бандда иккита, 3-бандда учта ва шу тариқа давом этиб 7-бандда етти марта такрорланиши рақам ила ишора қилинган. Ёки,

Ислоҳимни қилсун десанг, пирим қабул,

Қулларига ит бўлгилу, итига қул, -----2

¹ Девони Азим. 2563, 2694 рақамли қўлёзма, 12^а-13^а варақ.

² Девони Азим. 189 рақамли қўлёзма, 74^а-75^а варақлар.

Ариғ адаб бирла этгин пиринг тавоф...¹

Бандининг шу тарзда ўқилишидан ҳам айнан нимага эътибор берилиб, диққат марказига олиниши керак бўлган маъно англашилади. (Бу ўринда шеърни солиқлар ёки тингловчилар орасида ўқигувчи хонақоҳ ҳофизини ёки зикр мажлисининг бошқарувчиси назарда тутилмоқда.)

Албатта, бу ўз навбатида муаллиф асари ва унга муносабат масаласига ҳам ойдинлик киритади. Бу каби жиҳатларни янада атрофлича тадқиқ этиш эса бадиий асар моҳияти хусусан, ирфоний мавзудаги асарлар талқинининг тадрижий ҳолатини кўрсатади, деган фикрдамиз.

Кўйилган масала юзасидан эса шундай хулосага келиш мумкин:

Кўкон адабий муҳитида XIX асрга келиб анъанавий шеърят билан бирга ўзига хос ирфоний шеърят ҳам шаклланган ва махсус ирфоний девонлар тартиб берилган; мазкур шеърят вакиллари асарлари, ўзининг ирфоний мазмун-моҳиятига боғлиқ равишда, матнини ўқишда ҳам ўзига хос оҳанг ва услубга риоя қилинган.

* * *

Кўконда тузилган баёзлар

XVIII-XIX асрда Кўконда ўзига хос хаттотлик ва китобатчилик мактаби юзага келгани юқоридаги ўринларда таъкидланди. Ҳар бир манба жумладан, кўлёмалар муаллифнинг у ёки бу мавзу доирасидаги фикрини кўрсатиш билан бирга, уни кўчирган хаттотнинг дунёкараши, руҳияти, савияси ва маънавий оламидан ҳам дарак беради. Шунингдек, кўлёмма манба нима ва қандай асар бўлишидан ташқари ўша даврнинг ижтимоий ва маданий кўриниши ҳақида маълумотни у ёки бу даражада ўзида жам этган бўлади. Қуйида ўз даврининг муҳим илмий-адабий манбалари – Кўкон баёзлари ҳақида тўхталсак.

«Баёз» сўзи оклик маъносида бўлиб, кўпгина муаллифларнинг бир неча хил шеърини асарларини жам этган тўпламдир. Бир муаллиф асарлари йиғилган ёки бир хил жанрдаги шеърини асарлар жамланган баёзлар ҳам учрайди. Маълумки, баёзчилик анъанаси

¹ Девони Азим. 2694 ракамли кўлёмма, 64^а варак.

мусулмон шарқида VIII-IX асрларда араб адабиётида дастлабки ўринишларини олган эди¹. Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳудудларида китобат ўтилган баёзларнинг эса XV асрлардаги намуналари мавжуд. Баёз ва баёзчилик ҳақида, жумладан Қўқон баёзлари ҳақида айрим тадқиқотларда тўхталиб ўтилган².

Мазкурда кўзда тутилган мақсад эса, Қўқонда тузилган баёзларнинг тавсифий мундарижаси ва манба сифатидаги аҳамиятига кўра талқинидир. (Биз ҳозиргача 103 та қўлёзма баёзни кўздан кечирдик ва мазкур талқин ана шулар юзасидан³.)

Тадқиқот объекти сифатида танлаган қўлёзма ёдгорликлар «Қўқон баёзлари» ёки Қўқонда тузилган баёзлар куйидаги жиҳатлари билан аҳамиятлидир:

1. Қўқонда баёзчилик анъаналари XIX асрга келиб тўла шаклланганлиги ва бошқа ҳудудларда яратилган бу тахлит манбалардан ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туриши;

2. Баёзлар асосан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган, XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида кўчирилган манбалар эканлиги;

2. Қўлёзма баёзларнинг нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи дахлдор бўлган даврнинг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, аجدодларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий меъёр нормаларини билишимизда муҳимлиги;

3. Мазкур қўлёзмаларда у ёки бу даражада айрим тарихий воқеа ёки шахс ҳақидаги бошқа жойда учраши маҳол бўлган ёзма қайдларнинг мавжудлиги;

4. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

5. Баёзларда асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

¹ Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том 2, -М.,Л., 1956. С.21.

² Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. -Тошкент: Фан, 1981; Исоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи / Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. -Тошкент: Фан, 1976. 78-100-бетлар.

³ Мазкур манбалар Ўзбекистон Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти (ШИ) фонди, шу институт Х.Сулаймон номли қўлёзмалар бўлими, Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи (ДАМ), Қўқон Адабиёт музейи фондлари (ҚАМ) ва айрим шахсий кутубхоналарда сақланмоқда.

6. Манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги;

7. Ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида ижодкорларнинг мавқеи ва ўрни;

8. Қўлёзма баёзлар котибларининг асар ва матнга муносабати.

Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир. Уларни илмий жиҳатдан изчил ўрганиш яна кўплаб маълумот ва фактларни фанга такдим этиши шубҳасиздир. Қуйида улардан айримларига тўхталамиз.

* * *

Қўлёзмалар давр руҳиятини акс эттирувчи манба сифатида

Манбалар – хоҳ улар тошбитиклар бўлсин, хоҳ қўлёзмалар бўлсин ёки литографик нашрлар бўлсин ўша ўзи мансуб даврнинг инъикосидир. Ватанимиз қўлёзма хазиналарида сақланаётган минглаб қўлёзма ёдгорликлар улуғ аждодларимизнинг тафаккури, ўйу-туйғулари, илму маърифатлари, орзу ва армонларини мужассам этган битмас-туганмас хазинадир. Ушбу манбаларга нечоғлик ёндашиш ва қай йўсинда тадқиқ этиш муаммоси ҳамма даврларда ҳам долзарб бўлган. Хусусан, собиқ мустабид совет даврида бу манбаларни ўрганиш юзасидан кўплаб ишлар амалга ошган бўлсада, ушбу нодир ёзма намуналарга фақат бирор бир асарнинг манбаси сифатидагина баҳо бериш анъана тусини олган эди.

Истиклолдан сўнг уларни атрофлича, ҳар жиҳатдан: ҳам асар манбаи, ҳам ўша давр тарихий, маданий, адабий ва ниҳоят руҳий ҳолатини, кишилар дунёқарashi ва тасаввур доирасини, илмнинг ёхуд бадииятнинг бирор бир жиҳатига муносабатларини акс эттирувчи манба сифатида қараш ва тадқиқ этиш имкони туғилди. Тадқиқ учун адабий қўлёзма ёдгорликлар, жумладан, тарихимиздаги энг талотўп ва ўтиш даври бўлган XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида кўчирилган манбаларни олдик.

Ижодкор асарининг манба сифатидаги аҳамияти маълум. Айниқса, қўлёзма баёзларнинг адабий манба тариқасидаги талқини ҳақида олимларимиз тарафидан қимматли фикрлар билдирилганини юқорида эслатдик. Лекин биз қўймоқчи бўлган масала, уларни нафақат адабий манба сифатидаги аҳамияти, балки, аввало, ўзи

диҳлдор бўлган даврнинг маданий-маънавий ҳаётини ўрганишда, хусусан, аждодларимиз руҳий дунёси, адабий-эстетик қарашлари ва ўша давр адабий меъёр нормаларини билишимизда муҳимлигидир. Хусусан, ўша даврда энг машҳур бўлган икки шоир Муқимий (1850-1903) ва Ҳазиний асарлари ўрин олган қўлёзмалар мисолида мисалга аниқлик киритсак.

Муҳаммад Аминхожа Муқимий Хўқандий ўз даврининг энг илғор, истеъдодли шоирларидан бири бўлиб, унинг адабий мероси 100 дан зиёд қўлёзма баёз ва мажмуалардан ўрин олган. Шоир шеърлари кўчирилган қўлёзмаларнинг энг қадимгиси 1881 йилда тузилган¹ бўлса, энг сўнггиси 1957 йилда тартиб берилган². Кўринадики, шоир асарлари унинг ёшлик йиллариданоқ машҳур бўлиб, вафотидан сўнг ҳам эътиборда бўлган. Зиёвуддинхон Ҳазиний ижодий меросини ўзида жам этган 30 дан ортиқ қўлёзма манбаларнинг таснифи ва тавсифи юзасидан ҳам шуни айтиш мумкинки, уларнинг тарқалиш доираси кенг.

Бу каби фактлар албатта мазкур шоирлар номининг машҳурлиги билан боғлиқ бўлиб, уларнинг бир неча жиҳатдан тадқиқ этилиши ҳам илмий жиҳатдан аҳамиятли ва қизиқарли маълумот-фактларни келтириб чиқарганини айтиш лозим. Бунда қўлёзмаларнинг илмий аҳамияти билан бирга, адабий-маърифий қўлами тадқиқ этилиб, манбалар талқин этилади. Ушбу жараёнда эса қуйидаги жиҳатлар диққатимизни жалб этди:

а) кўра билганимиз XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида кўчирилган қўлёзма баёзларда қайси ижодкорларнинг асарлари кўпроқ ўрин олганлиги;

б) асосан қайси мавзу ва характердаги шеърлар кўчирилганлиги;

в) манбаларда кўчирилган шеърлар сираси нимага мувофиқ ҳолда жойлаштирилганлиги;

г) ўша давр адабий муҳити, бадиият меъёри, асарнинг тушунилиш даражасида ижодкорларнинг мавқеи ва ўрни;

д) қўлёзма котибларининг асар ва матнга муносабати.

Мисол учун, Ҳазиний шеърлари ўрин олган қўлёзмаларда асосан бошқа мутафаккир шоирларнинг асарлари ҳам мавжудлигини кўрамиз:

1. Ўтмишда ўтган (туркийзабон ижодкорлар): Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Навоий, Фузулий, Машраб, Сўфи

¹ ЎЗР ФАШИ фонди, 1307 рақамли қўлёзма баёз.

² Кўкоп Адабиёт музейи фонди, 462 рақамли қўлёзма баёз.

Оллоёр, Хувайдо, Амирий, Мажзуб, Азимий Хукандий, Фазлий, Ғозий, Адо, Хижлат ва бошқ; (форсийзабон ижодкорлар): Саъдий Шерозий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Бедил, Камол Хужандий, Соиб, Сайидо, Зебуннисо, Имло (Ҳазрати Имлои Бухорий) ва бошқ.;

2. Замондош ижодкорлардан: Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Қорий, Тажаллий, Рожий, Камий, Маҳжур, Насимий, Нодим, Зорий, Шавкат, Хислат, Муҳаййир ва бошқ.

Айрим манбаларда эса бошқа ижодкорлар қатори Муқимий ва Ҳазиний шеърларининг сони – биттадан ўнтагача, баъзан ундан ҳам кўп (хатто, Муқимийнинг юздан ортиқ, Ҳазинийнинг элликдан зиёд шеърлари кирган баёзлар оз бўлсада бор) келтириб ўтилган.

Яна баъзи манбаларни фақат ушбу шоирлар асарлари ва унинг ғазалларига бошқа шоирлар томонидан қилинган тахмисларидан ташкил топганлигини ҳам кўрамиз. Котибларнинг дунёқараши ва руҳий оламидан келиб чиқиб; ёки қўлёзма буюртмачисининг истагига кўра тузилган, (мисол учун, Ҳазиний шеърлари киритилган) қўлёзмаларни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Диний-тасаввуфий (орифона) мавзудаги асарлар салмоқли ўринда бўлган манбалар¹;

2. Лирик ва ижтимоий (дунёвий) мавзудаги асарлар кўпчилиқни ташкил қилган манбалар².

Албатта, мазкур таснифлаш нисбий бўлиб, ўтмишда котиблар бу ажримни кўзда тутмаганлар. Биз эса фақат, икки йўналишдаги асарларнинг манбаларда оз ёки кўплиги (сонига) қараб ажратдик, холос.

Бу каби фактлар ушбу баёз ва мажмуаларда ўрин олган асарлар нафақат, бадиий адабиёт намунаси, балки ўша даврнинг маънавий-руҳий ва адабий ҳаётига оид бўлган кўплаб муҳим маълумотларни бериши билан ҳам аҳамиятлидир. Жумладан, юқорида кўйилган масалаларга ойдинлик киритади. Негаки, ушбу баёз ва мажмуалар қатъий буюртма ёки, котибнинг ўз талаб-ҳожишига кўра тузилган бўлиб, воқелик эса жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва албатта, руҳий аксидан иборатдир. Худди шунингдек, бу ва бунинг каби жуда кўплаб қўлёзма манбалар ўз даври кишиларининг

¹ Масалан, ЎзР ФАШИ фонди Х.Сулаймон бўлими 2572, 1502 рақамли ва Қўқон Адабиёт музейи фонди 680, 672, 45 рақамли қўлёзма баёзлар.

² Масалан, ЎзР ФАШИ қўлёзмалар фонди, 11414 рақамли, шу институт Х.Сулаймон бўлими 322 рақамли ва Қўқон Адабиёт музейи фонди 27 рақамли баёзлар.

шуурига, тафаккур даражасига ва ниҳоят руҳий оламига восита бўлувчи муҳим ёдгорлик намуналаридир.

***

Лирик асарларда тарих тасвири

Адабиёт ўз вазифасидан келиб чиққан ҳолда, тарихни, жумладан, тарихий воқеа-ҳодисаларни ва реал воқеъликни тўласича тасвирлашни ҳам мақсад қилиб олмайди. Лекин, адабий манбаларда у ёки бу тарих ҳодисаси ва унинг тасвири бирмунча тўлақонли ва жозибали берилишини ҳам рад этмаслик керак. Ёки, бошқача қилиб айтганда, тарихий ҳодисаларга ижодкор ўз руҳияти ва ғоясидан келиб чиқиб асарида бадиий буюк бериши мумкин.

Албатта, шу тарздаги масалага у ёки бу даражада турлича муносабат билдириб келингани ҳам эҳтимол. Биз эса унга асосан Қўқон адабий муҳити мисолида бир қўр назар ташлашни ниёт қилдик. Негаки, мумтоз адабиётимизнинг XVII-XIX асрлар даври адабий муҳитлар теграсида ривож топган ва уларни изчил ўрганиш адабиёт тарихи тадқиқотчилари олдида кўндаланг турган кўплаб символларга жавоб бўлади. Худди шунингдек, муҳит ижодкорлари томонидан яратилган асарларда тарихий маълумотларнинг нечоғлик ақс этгани ҳамда, уларнинг бадиий қиммати ва аҳамияти кабилар шулар жумласидан. Дикқат марказига олмоқчи бўлганимиз эса лирик турдаги шеърлардир. Лекин масаланинг моҳиятига кириш учун аввало, мазкур муҳитда яратилган тарихни ақс эттирувчи бадиий асарларнинг мавзу кўлами ва жанр хусусиятига кўра таснифини келтириш лозим. Улар:

1. Тарихий-бадиий дostonлар;
2. Адабий-наsr намуналари;
3. Мумтоз лирик жанрдаги баъзи шеърлар.

Биринчи турдаги асарлар.

XIX аср давомида хонликдаги айрим ижтимоий-сиёсий воқеалар тарихини бадиий тарзда ифодалаган бир неча дostonлар яратилгани маълум. Мисол учун, Абдулкарим Фазлий («Умарнома»), Жаҳонотин Увайсий («Воқеоти Муҳаммадалихон»), Мутриб («Шаҳномаи девона Мутриб»), Андалиб («Шаҳномаи девона Андалиб»), Абдулғафур Исматиий («Зафарномаи Худоёрхон»), Шавқий Намангоний («Жангномаи Худоёрхон» ёки, «Жомеъул-хаводис») ва Умидий Марғилоний («Мактубчаи Хон») дostonларини келтириш мумкин.

Улар маснавий йўли билан яратилган бўлиб, ҳажми ҳам турличадир. Шуниси аҳамиятлики, улардан Фазлий қаламига мансуб дostonгина форс тилида бўлиб, қолганлари ўзбекча ёзилган. Шубҳасиз, мазкур дostonлар ўз даври воқеа-ҳодисаларини ёритишда қимматли маълумотларни берувчи манбалар ҳисобланади. Масалан, Увайсийнинг (1780-1845) асарида Муҳаммадалихоннинг Кошғар юришига чиқиши тасвирланган. Гарчанд, бу дoston тугалланмаган бўлса-да, у ўша давр ва сўз юритилаётган воқеани ўрганишда ҳамда тарих ҳақиқатини ёритишда ёрдам беради. Ёки, «Мактубчаи Хон»да Худоёрхон ҳукмронлигини сўнгги йиллари бадиий аснода ҳикоя қилинган. Асар муаллифи, истеъдодли шоир – Умидий (Ҳавоий) мазкур воқеаларнинг кўпига ўзи шоҳид бўлган ва ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилган. Масалан, бир ўринда шоир, рўй берган кўп қирғинларга сабабчи – Мусулмонқулнинг қатл этилишини тасвирлар экан, унинг ўгли Абдурахмон (Офтобачи)нинг ҳолатини шундай ифодалайди:

*Йигит гўдак эди Офтобачи бил,
Ажал етмай, тириклай қолди ул йил.
Хўқандлик илкида қифчоқдин ўн минг
Тамоми бош кесилди, хок ила тенг.
Қолиб Офтобачи дилда ниқори,
Кўнгил оинасида бир гўбори.
Қасосин хондин олмоқ эрди бир кун,
Адоват кўнглида эрди анингчун...¹*

Ушбу мисраларда муаллиф, келажакда отасидан ҳам ўтказиб жаҳолат, хиёнат ва разолатга борадиган, Офтобачининг кўнглидаги адоватни ҳаққоний равишда ёритиб бера олган.

Иккинчи турдаги асарлар.

Айнан хонлик тарихи билан боглик бўлган наср билан ёзилган тарихий асарлар кўп сонли (40та атрофида) эканлиги маълум². Аммо, кам бўлса-да, шундай прозаик асарлар ҳам борки, уларни шу муҳитда яратилган бадиий насрнинг ўзига хос намуналари, десак янглишмаган бўламиз. Улар жумласига «Тазкиратул-авлиё», «Маъмулоти Соқибий», «Тазкираи Қайюмий», «Кўкон тарихи ва унинг адабиёти», Фурқатнинг айрим асарлари ва Муқимий мактубларини киритиш мумкин.

¹ Муҳаммад Умар кори Умидий Маргилоний. Мактубчаи хон. –Тошкент: ЎЗР ФАШИ, 2007. 14-бет.

² Қаранг: Ш. Воҳидов. Кўкон хонлигида тарихнавислик. –Тошкент: Akademnashr, 2010.

Абдулазиз Мажзубнинг (XVIII аср – 1850 йиллар) «Тазкиратул-авлиё» (ёки «Тазкираи Мажзуб») ёдномаси манқабавий (агиографик) форс тилидаги асардир.¹ Унда XVIII-XIX аср биринчи ярмида (асосан, Туркистонда яшаган) авлиё, олим ва ижодкорлар ҳақида турли ривоят ва ҳикоятлар берилган; шунингдек, тасаввуфнинг баъзи масалаларига тўхтаб ўтилган. Масалан, Махдуми Аъзам Косоний-Дахбедий, Мусохон Дахбедий, Шариф Хожа Тошкандий, Мирмаксуд Хожа эшон, Офок Хожа Эшон, Ҳазрат Имлои Бухорий, Домла Исо Охунд, Халифа Хусайн, Мавлавий Намангоний, Мавлавий Жабалий, Халифа Ашур, Мулло Лутфуллоҳ Чустий, Халифа Абдуқаюм ва ҳоказо. Яна, Суфи Оллоёр, Машраб, Мирзо Жони Жонон, Мирзо Бедил каби машхур шахслар ҳаёти ҳақида ва айрим тарихий воқеаларнинг мавжудлиги ҳам асар мундарижасини бойитган. Шу билан бирга, асар муаллифи ўзи кўрган ва билган тасаввуф билан боғлиқ воқеалардан ташқари, айрим муҳим тарихий фактларни ҳам ҳикоятлар воситасида келтириб ўтади. Мисол учун, Қўқон тарихига бағишланган аксар асарларда хонликнинг айнан XVIII асрдаги тарихига оид маълумотлар нисбатан кам учрайди. Хусусан, бу даврдаги ҳукмдорларнинг ижтимоий-маданий фаолияти ҳақида манбалар деярли «индамайди». Ушбу тазкирада эса хонлардан – Абдулкаримбек, Абдулрахимбек, Эрдонабий ва Норбутабий билан боғлиқ айрим воқеалар ҳам сўзланади. Асарнинг бир ўрнида 1751-52 ва 1753-1766 йилларда тахтда ўтирган Эрдонабий (Абдулқаюмхон) нинг саройида бўлиб ўтган бир маснавийхонлик ҳақида маълумот бор. Унда хоннинг Мавлоно Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарини шарҳловчи олим Мирмаксуд Хожа эшонга эҳтироми, у билан кўп бора ҳамсуҳбат бўлгани ва унинг маърифатли хон сифатидаги сиймоси акс этган.

Пўлатжон Қайюмовнинг (1885-1964) «Тазкираи Қайюмий» асари гарчанд, ўзбек адабиётининг қадимги даврларидан то XX аср бошигача бўлган жараёнини, алоҳида фигураларни сиралаш асносида ёритилган, антология тарзидаги асар бўлса-да, адабий ҳодисалар ва шоирлар ижодиётини баҳолаш давомида айрим тарихий воқеаларга ҳам муносабат билдириб ўтилган.² Домланинг яна бир асари «Қўқон тарихи ва унинг адабиёти»нинг киммати эса – унда Қўқон тарихига оид баъзи бир уникал маълумотларнинг берилишидир.³

¹ ЎЗР ФАШИ фонди, 2662 ракамли кўлёзма, 132 варак.

² П.Д.Қайюмов. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎЗР ФАҚИ, 1998.

³ П.Қайюмов. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011.

Асар уч дафтардан иборат бўлиб, тарихий маълумотлар биринчиси (“Тарихий маълумотлар” қисми)дан ўрин олган. Масалан, “*Хўқанд шаҳарининг дарбозалари*”, “*Хўқанд шаҳарида бўлган тарихий бинолардан мадрасалар тўғрисида*”, “*Қўқон хонларининг авлоди*”, “*Саййид Султоннинг хон кўтарилиши*”, “*Қўқоннинг таниқли кишилари*”, “*Ўзбек уруғлари*”, “*Ўзбек элидан етишган машҳур шайхлар*” сарлавҳалари остида қизиқарли маълумотлар берилган. Ушбу мақолалар у қадар катта эмас. Лекин, қисқа, аммо аниқ ва пухта бу маълумотлар муҳим факт бўлиб, тасвирланган воқеаларнинг бир қисмига муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлгани билан аҳамиятлидир.

Энди, Муқимий ва Фурқат асарларига келсак. Улар ҳақида олимлар тарафидан фикр-мулоҳазалар баён этилган (хусусан, профессорлар Ғ.Каримов¹, А.Абдуғафуров², Ш.Юсупов³, А. Қаюмов⁴, Н.Жабборов⁵). Лекин алоҳида таъкидлашни истардикки, ушбу асарлар ўша даврдаги айрим воқеъликлар, хусусан, Қўқондаги колониал тузумдаги ўзгаришлар ва уларнинг аҳоли турмушидаги кўринишлари ҳақида маълум тасаввурлар берувчи, давр шахслари ва уларнинг ижтимоий ҳолатига доир гоят қизиқарли йўсиндаги тасвирлар берилган асарлардир. Айтайлик, «*Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг ахволоти, ўзи ёзғони*» асари ана шундай асарлар жумласидандир. Муқимий мактубларининг аксари эса шахсий бўлиб, кадрдонларига дил изҳоридан иборат эса-да, улар орқали ўша давр зиёлисининг аҳволи-руҳиясини ва ўз замонасига оний муносабатини билиш мумкин. Мисол учун, шоир Москвадаги Шарқ тиллари гимназиясида таҳсил олаётган жияни – Рўзимухаммад Дўстматовга ёзган қатор хатларида “камбағалчилик ва бечорачилик”дан нолиса, 1889 йил Тошкентга – Каримжон Камийга ёзган хатида ҳам “*Хўқандда ниҳоятда дилгир ва озурда*” эканлигини айтади. Ёки, исфаралик дўсти Иброҳим Хожа эшонга йўллаган мактубида ўзининг иссиқ кундаги аҳолини шундай муболағали тасвирлайди:

«...Ва лекин дар ин овон дар мадрасаи Ҳазрати Соҳиб шаб-ан ва рўз-ан истиқомат намуда. Даруни шаҳр чунон дўзах аст, ки аз

¹ Ғ.Каримов. Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970.

² А.Абдуғафуров. Зокиржон Фурқат. –Тошкент: Фан, 1977.

³ Ш.Юсупов. Фурқат йўлларида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984; Ўша муаллиф. Худоёрхон ва Фурқат. –Тошкент: Шарқ, 1994.

⁴ А.Қаюмов. Шеърят жилолари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1997.

⁵ Н.А.Жабборов. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. ДА. –Тошкент, 2004.

шиддатни тобиши офтоб жигари моҳиён дар қаъри дарё кабобаст
та аз камоли гармийи ҳаво байза аз куни мурғон пухта меафтад...»¹

Мазмуни: «...Ва лекин ҳозирги пайтда “Соҳиб Ҳазрат”
мадриясида кеча-кундуз истиқомат қиляпман. Шаҳар ичи
чунон дӯшакки, офтоб ҳароратининг шиддатидан дарё қаъридаги
балиқларининг жигари кабобдир ва ҳавонинг камоли иссиқлигидан
тухум товуклардан ерга пишиб тушяпти...»

Учинчи түр асарларга эса биз алоҳида аҳамият бермоқчимиз.

Биринчи галда, “таърих” дея номланувчи хронограммаларни
таъкидлаш зарур. Бундай асарларнинг энг ёрқин намуналари
Имомали Қори Қундузийнинг (1786-1857) “Таворихи манзума”сида
муҷассам. Унда хонлар ва айрим давлат арбобларининг вафотлари,
мансабга келишлари ва яна бошқа воқеалар шеърий йўл билан
қисқача тасвирланиб, абжад ҳисоби билан чиқадиган таърих
айтилган. Яна бошқа Қўқон шоирлари томонидан ҳам бу жанрда
ижод қилинган. Масалан, Акмал Хўқандий (XVIII аср –1810)
қаламига мансуб бир форсча таърихда шундай дейилади:

Бар он хатм шуд мансаби сарварӣ,

Ба Абдулкарим он шаҳи бобурӣ.

Бино кард шаҳре ба ин обранг

Ки, зад шишаи ҳафт кишвар ба санг.

Аз он табъи аҳли сухан шод буд

Ки, таърихи у Мазоҳиробод буд.²

Мазмуни:

Сарварлик (подшоҳлик) мансаби бобурий шоҳ Абдулкаримга
хатм қилинганда, (У) сув рангидек (шаффоф) шаҳарни бино қилди.
Бу билан етти кишвар (етти иқлим мамлакатлари)нинг шишаси
тошга урилди. Бундан сўз аҳлининг табъи шод бўлиб (айтдилар),
Унинг таърихи Мазоҳиробод бўлди.

Мазкурда таърих моддаси “Мазоҳиробод” сўзи бўлиб,
ундан абжад ҳисобида чиқадиган 1154 хижрий қамарий санани
милодийга айлантирилса 1741 йилга тўғри келади. Бу эса Қўқон
шаҳрининг ҳозирги ўрни янғидан бино бўлиб, иморатлар солинган
санадир. “Мазоҳир” калимаси “ашёнинг кўриниши ва чиққан
жойи” маъносини билдириши билан бирга яна “шарафланмоқ”

¹ Қўқон ўлкашунослик музейи фонди, алоҳида қўлёзма саҳифа.

² Тухфатут-таворихи хоний. Россия ФАШИ С.Петербург бўлими фонди, 440
рақамли қўлёзма, 5^а варақ; Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин. ЎзР ФАШИ
фонди, 1413 рақамли қўлёзма, 15^а варақ.

мазмунини ҳам беради. Яъни, зукко шоир Акмал ўз шахрини “пайдо бўлиши ва чиққан жойи билан шарафланган, обод маскан” деб тарихга муҳрлаган. Шунингдек, унда яна Қўқон хонларининг келиб чиқишини Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳга боғланишига ҳам ишора қилинмоқда. Демакки, Қўқон хонлари шажарасини теурийларга боғлаш, айрим тадқиқотчилар таъкидлаганидек, XIX аср бошларида эмас, балки ундан қарийб бир аср аввалроқ ҳам мавжуд эканлиги аёнлашади.

Ёхуд, Хусайнқули Муҳсиний (1860-1917) девонида ҳам ўндан ортик таърихлар бор. Улардан бири қўқонлик машхур нақшбандия шайхи Муҳаммад Ҳакимхон халифа вафотига айтилгандир. Унинг охири шундай:

...Суруши гайб дедики, Муҳсин:

“Ба фавти таърих лак казолик.

Қаронгулигдур муридларига

Ки, бирдин ўчти чироғи солик”¹

“Чироғи солик” бирикмаси таърих моддаси бўлиб, абжад ҳисобида ҳарфлар рақамга айлантирилганда 1315 чиқади. Энди, “ки, бирдин ўчти чироғи солик” мисрасига кўра, солик (тариқат йўлчиси)нинг чироғи ўчирилса: яъни, “чироғ” сўзидаги 1 сонига тенг “алиф” ҳарфи олинса Ҳакимхон халифанинг вафот санаси келиб чиқади. Яъни, 1315-1=1314 (милодий ҳисобда 1897 йил).

Бу ерда тўғри шаклга эга “алиф” ёнаётган чироғ пилигини билдириб, “чироғ” сўзи ўртасидан “алиф”ни олиб қўйилса, бу сўз чиқмайди; яъни, “чироғ ўчади”. Шоир бу ўринда Ҳакимхон халифани ўз даври тариқат аҳлининг йўлини ёритиб турган чироғ-ёруғлик сифатида тасвирламоқда. Ҳамда, ул зотнинг вафоти билан ана шу нур ҳам сўнди, деган фикрни чиройли тарзда ифодалай билган. Муҳсинийнинг бу йўсин фикрларини Ҳакимхон халифа вафотига бағишланган бошқа (Ҳазиний ва Фидойй) таърихлар ҳам тасдиқ этади.

Яна, мумтоз лирик турдаги асарлар – ғазал, мухаммас, мусаддас кабилардан ҳам унча-бунча тарихий асарда берилмаган ёки эътибор қилинмаган фактни илғаб олиш мумкин, деб ўйлаймиз. Ўрнак тариқасида уч таҳаллусда (“Нодира”, “Комила”, “Макнуна”) ижод қилган Қўқон маликаси Моҳларойим (1792-1842) шеърларига мурожаат қилсак. Унинг ўнлаб асарлари турмуш

¹ Девони Муҳсиний. ЎзР ФАШИ фонди, 7392 рақамли қўлёзма. 150^а варақ.

Ўртоғи, шавкатли хон ва истеъдодли шоир Амир Умархон ёди ва унга бағишланган фиروقномалардан иборат. Аммо, Нодиранинг кейинчалик ёзган бир неча шеърида ўғилларига мурожаати ҳам ўрин олган. Уларда биринчи галда Муҳаммадалихонни – “Хон” дея тилга олинади. Сўнгра, набираси (Муҳаммадалихоннинг ўғли) – Муҳаммадаминни ва ундан кейингина кичик ўғли Султон Маҳмудхонни эслайди. Бироқ, кўп ўринда унга “Валинаъм” ёки “Валнаъми Султон” деб мурожаат этади. Баъзи мисраларида эса, Султон Маҳмудхоннинг “чечак” касали билан узоқ муддат бетоб бўлганидан кайгу чеккани ва унинг тузалганига шукронасини билдиради:

*Лиллаҳи ҳамд ки аз хосияти давлати Хон,
Офшит топди чечакдин Валнаъми Султон...¹*

Албатта, онанинг фарзандига қайғуриши табиий ҳол. Лекин, ўша давр ҳукмдор табақасининг бир-бирига муносабатини ва хонларнинг аҳволи билан боғлиқ бундай ўринларни лирик кайфиятдаги шу каби шеърлар воситасида ҳам билиб олса бўлади.

Мавриди келганда, яна бир муҳим масалага муносабат билдириш ўринли. У ҳам бўлса, мумтоз адабиётга мансуб бирор лирик асардаги у ёки бу ибора ёхуд ўхшатишни айнан бирор бир воқеа-ҳодисага тақаш. Чунки, бадиият намунасида, хусусан, лирик асарда аниқ ном ёки ишора (адресат) кўрсатилган бўлсагина, маълум бир хулоса чиқарилса ўринли ва тўғри бўлади. Мисол учув, ўтган асрнинг 60 йилларида Муқимийнинг жуда гўзал ёзилган баркамол асарларидан бири – “Ахтаринг” радибли ғазалини шундай сиёсий тус бериб таҳлил этилган эди. Ўша талқинда жумладан шундай дейилади:

«Рамзлар, кинояли иборалар билан ёзилган бу шеър мазмунини диққат билан ўрганиш шуни кўрсатдики, Муқимий қандайдир бир “жиноят”да айбланиб, ҳукумат маъмурлари томонидан таъқиб этилган ва қочишга, яширинишга мажбур бўлган...»²

Бундай ғалат талқинга эса ғазалнинг қуйидаги матлаъси сабаб:

*Подшоҳ йўқлатсалар ногаҳ, гадо, деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг...*

Ваҳоланки, шоир таржимаи ҳоли юзасидан олиб борилган

¹ Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халк мекоси нашриёти, 2001. 273-бет.

² Ғ.Каримов. Муқимий ҳаёти ва ижоди. –Тошкент: Адабиёт ва санъат 1970. 77-бет.

сўнги тадқиқотлар бундай воқеа аслида бўлмаганини кўрсатмоқда. Мазкур шеърда эса ошиқнинг маъшуқасига нисбатан мурожаати ва висолга етолмаганидан афсус надомати акс этган, холос.

Ёки, севимли шоиримизнинг яна бир машҳур – “*Ақлу ҳуш учти бошимдин, эй пари, девонаман...*” дея бошланувчи дилбар ғазалидан мувашшаҳ санъатига кўра чиқадиган “Адолхоним” исми ва:

*...Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фаргонаман.*

дея тугалланадиган мақтаъсидан келиб чиқиб, Муқимий ва Муҳйи (1835-1911) ўртасидаги “совуқчилик”га сабаб қидириш баҳси ҳам бир неча йил муқаддам кўтарилган эди.¹

Бизнингча, аввало, ким нима дея фараз билдиришидан қатъий назар, “Мулки Ҳинду Марвдин” иборасидан шоир Муҳйининг исми – “Муҳйиддин” сўзи араб ёзуви талабларига кўра чиқмайди; мисрада муаммо санъати ва унга ишора ҳам йўқ.

Иккинчидан, мазкур исм чиқмагач, аслида ғазал Муҳйи билан боғлангани ва унинг Адолхонимга аталиб, шу аёл туфайли икки ижодкор ўртасидаги муаммонинг қўйилиши ҳам асосланмайди.

Мувашшаҳ масаласи эса анъана билан боғлиқдир. Маълумки, XIX аср иккинчи ярми мумтоз адабиётимизда мувашшаҳчилик кенг урф бўлган. Масалан, ўша давр ижодкорларидан Ҳазинийнинг йигирма, Қорийнинг ўттиз, Фурқатнинг қирк, Муҳйининг эса қирқдан ортиқ ва ниҳоят, Муқимийнинг ўзида етмишдан зиёд мувашшаҳ бор. “Адолхоним” мувашшаҳ-ғазали ҳам ана шулар сирасидан бўлиб, шоирнинг кўп сонли мухлисларидан бирининг илтимоси ёхуд таклифига биноан ёзилган. Бундай дейишимизга сабаб, ўша даврдаги аксар мувашшаҳлар, бирор бир шеърият ихлосмандининг ўзи ёқтирган киши номига атаб шоирдан шеър ёзиб бериш ҳақидаги сўровига мувофиқ яратилар эди.

Учинчидан, Муқимийнинг бу шеъри 1880 йиллар охири – 1890 йиллар бошидаги ижод маҳсулларидандир. Ҳақиқатда яшаган Адолхон эса бу икки шоирдан анча ёш бўлиб, баҳсга сабаб шеър дунёга келганида, у тахминан 7-8 яшар қизалоқ бўлганлиги эҳтимол. Чунки, Адолхонга дугона дея таъкид этилган халқ артиси, моҳир санъаткор Лутфихоним Саримсоқованинг (1896-1991) ёши билан қиёслаганда ҳам бу ўринда бир англамсизлик бор. Устига-устак, Муҳйининг ўзи ҳам Муқимийдан 15 ёш катта эди. Энди унинг Адолхондан қанча

¹ Ш.Юсупов. Муқимий ва Муҳйи // Ўз АС. 1996, 21 июнь.

би улуғ экачилигини бир чамаласак ҳам, бу “мухаббат учлигини” тасаввур этишининг ўзи мантиққа хилоф. (Балки, бу Адолхон Муқимий шеърида номи мувашшаҳ қилинган шахс эмасдир.)

Ваниҳоят тўртинчидан, мунозарага сабаб бўлиб, тадқиқотчиларни ўшга бу қадар жалб этган асосий жиҳат назаримизда ғазалдаги сўнги байт яъни, мақтағдир. Шоир унда бошқа бир ердан келиб эътибор топиш мумкинлигини ва ўзининг “айби” “мардуми Фаргона” экачилигини “афсус-надомат” билан билдиради.

Бироқ, шуни ҳам таъкидлаш керакки, бундай мотив, яъни ўз-ўзини кайсидир маънода маломат қилиш ва нолиш оҳанги, Муқимийдан ондинги шоирлар ижодида ҳам учрайди. Тўғрироғи, бу жиҳат мумтоз шеърят услуби учун анъанавий хусусиятлардан биридир. Масалан, ўша – XIX асрнинг биринчи чорагига қадар яшаб, ижод қилган Ғозий Хўқандий ҳам бир мухаммасида шундай ёзади:

*...Ўзга ердин келсам эрди, ортар эрди иззатим,
Ғозий, айбим будурким, шоири Хўқандийман.¹*

Шу билан бир қаторда, кўплаб Кўкон шоирларининг конкрет ва реал ижтимоий воқеъликни тасвирлаган ғазал ва мухаммаслари борки, унда ўша даврдаги халқнинг ҳаёти, баъзи хонларнинг сиёсатидан норозилиги каби ҳодисалар акс этган. Айтайлик, Махмур сатиралари бу каби шеърларга мисол бўла олади. Ёки, кейинги даврдаги Қорий, Муқимий, Завқий, Зорий, Ёрий каби шоирларнинг баъзи шеърларида мустамлака шароитида Кўкон ва унинг атрофида яшаётган халқнинг аҳволи, жамият ҳаёти ва тарихий воқеълик акс этган. Масалан, Муқимий ҳажвиётининг воқеалари ва қаҳрамонлари айнан юқорида тилга олинган халқ вакиллари ва тарихий шароитдир. Унинг замондоши Завқий шеърлятида ҳам ижтимоий-сиёсий мотивлар яққол сезилади. Айниқса, шоирнинг бир неча мухаммас, мусаддас ва маснавийларида Кўконда рўй берган тарихий ҳодисалар тилга олинади ва уларга муносабат билдирилади. Масалан, “Қиссаи Фаргона” шеърида:

*...Куюб икки тараф Хиштлиқ масжиддин ҳавли, дўконлар,
Билинг, то бу тараф Хишткўфруку ҳам Жомеъ, Каффонлар,
Асар йўқ расталардин, куйдуруб бу номусулмонлар,
Куюб кул бўлди беҳад кўп “Далойил” бирла “Қуръон”лар,
Худодин ўзга билмас, бу печук асрор, Фаргона...²*

¹ А.Қаюмов. Кўкон адабий муҳити..., 92-бет.

² Завқий. Ажаб замона. Шеърлар..., 74-бет.

Парчада келтирилган Қўқондаги мавжуд жой номлари асар ёзилган вақт – 1918 йил, февраль ойида шаҳар босқинчилар ҳужумидан қай аҳволга тушганини билдиради. Бу ишларнинг сабаби ва “номусулмонлар” кимлигини эса Завқий шундай изоҳлайди: *“Мусаллат қилди ноҳақ феълимиздин болшувикларни...”*

Бу каби узвий ва аниқ тасвир эса ҳамма шоирлар ижодида ҳам кузатилавермайди. Шу ўринда бир муаммога диққатни қаратсак. Ижодкорнинг воқеликка муносабати ихтиёрийми, мажбурийми ёки тақлидийми?..

Албатта, ҳар қандай ижодкор ўзи хоҳлаган вақтда, истаган асарини ёзади. Аммо, мумтоз адабиётимиздаги айрим тарихий-ижтимоий мавзудаги асарларнинг яратилишига эътибор қилинса, доим ҳам биз айтгандай бўлавермаган чиқади.

Маълумки, XIX асрнинг сўнги чорагига келиб бадиий адабиётда туркум (цикл) шеърлар яратиш ўзига хос тарзда урф бўлган. Мисол учун, Псандий, Мухйи, Муқимий, Завқий, Зорий, Қорий, Рожий ва Ғурбатнинг фирибгар Виктор Ахматов ҳақидаги “Бектур”, “Бектурбой” ҳажвларини эсласак. Ёки, Худоёрхон тақдири билан боғлиқ манзумалар Ғурқат, Завқий, Зорий, Мухаййир ва Котиб томонидан қаламга олинган.

Яна бир катта туркумга сабабчи бўлган воқеа 1902 йил 16 декабрь куни Андижонда рўй берган даҳшатли zilзила эди. Мухйи, Муқимий, Зорий, Псандий, Ҳазиний, Камий, Ибрат, Насимий, Шавқий, Фаёз, Хатмий, Дабирий, Шохий, Олим Нурий ва Ҳамза (Нихоний) каби шоирлар бу фожеа таъсирида газал, мухаммас, мусаддас ва таърихлар битганлар. Туркумни Мухйи ва Насимий бошлаб берган, дейиш мумкин. Муқимийнинг бу ҳақдаги шеъри эса вафотидан сал аввалроқ «Туркистон вилояти газети» (ТВГ)да босилган (1903, №15). Умуман, ўша – 1903 йилнинг январь-май ойлари оралиғидаги «ТВГ»нинг бир неча сониди шу туркумда турли шоирларнинг асарлари кетма-кет босилиб турган.

Муқимийнинг таъкидланган асарни ёзиш тарихига назар солсак қизик бир жиҳат равшанлашади. У жиянига юборган сўнги (сана кўйилмаган, тахминан, 1902 йил охири ёки 1903 йилнинг аввалида ёзилган) мактубида шундай дейди: *«...Ва яна ушбу Фарғона мамлакатлари ичра Андижон деган бир шаҳримиз бўлур эрди, бунда zilзила бўлди. Баъзи одамлар шитмоси бўйинча, ночор бетоб одам бўлсам ҳам, беш-олти мисра назмга келтуруб, таърих бўлиб эрди. Бойларга ўқуб эшиткизилса, керак бўлур, деб хатга қўшиб юбордим...»*

Ўлтибор қилинса, шоир негадир “баъзи одамлар илтимоси бўйинча” демоқда ва жиянига ҳомий бўлган Москвадаги “бойларга ўқуб эшиткизилса” дея “хатга қўшиб” юбормоқда. Муқимий, бу тахлиғ мактубларига кўра, умрининг охириги йилларида кўп касал бўлган ва беҳолликдан ижод қилишга ҳам қўли бормаган. Бундан эса шоирнинг бетоблик ҳолида ночорлигидан деярли шеър ёзмастгани ва ушбу таърихни ҳам ўз хоҳиши билан эмас, балки, айнан “илтимос бўйинча” битгани англашилади.

Биз бошқа шоирларнинг мазкур – “зилзила туркуми”даги асарларини яратиб тарихига доир маълумотга эга эмасмиз.

Аммо, даврнинг яна бир истеъдодли шоири Абдуллажон Насимий Хўқандий (1866-1941) ҳам “Бечора андижонлик” шеъринида зилзила воқеасига ўз муносабатини билдиргани маълум (ТВГ. 1903, №8). Бироқ, аниқланишича, у мазкур воқеа билан боғлиқ яна бошқа асар ҳам яратган. Дастхат мусаввада (қоралама)сида бу шеърига шундай кириш сўзи ёзган:

«Таърих санаи 1320 йилда гурраи моҳи шавволда эрди. Хўқанд шаҳрини “Жомеъ”сига азбаройи намози Ййди Рамазон учун йиғилган мардум ҳузурларида мазкур Хўқанд шаҳрини қўрбоиши – Қўрбоиши додҳоҳ лутфу марҳамат узасидин камоли маъюслик даражасида жаноби ҳазрати Вожибул Вужуд даргоҳига зорей ва тазарру бирла бош уруб Андижон мамлакатадаги бечораларни, бу юрган бенамоз, шаробхўр, фосиқларни инсофин тилаб, жумла муъмин бандаларни ушбу замони ибратнамонинг офатидин сақлагил, деб қўл кўтариб дуо қилгонларида мазкур жамъ бўлгон мардум “омин” деб, йиглаб турганларини камина Хўқанд шаҳрида баққоллиғ растасида турғувчи фақирул-аҳқар Мулло Абдуллажон батахаллуси Насимий назм силжиге тартиб берди»¹

Йигирма байтдан иборат мазкур маснавий эса шундай бошланади:
*Қўрқаманким ер ютар деб элни бул афъолига,
Кўб хиёнат содир ўлди амлаку амволига...*

Шеър давомида эса одамларнинг йиғилиб дуо қилгани, мусибатга учраганларнинг тавба қилишлари лозимлиги кабилар баён этилган. Ва у шундай яқунланади:

*...Эй Насимий, тавба қил, тақдир ишига чора йўқ,
На ёзилмиш, банда кўрғай сафҳаи девонига.*

¹ Абдуллажон Насимий мусаввадаси. 107^а варақ. Шахсий кутубхона.

Кузатишимизга кўра, Насимийнинг ушбу маснавийсидаги воқеага ёндашув “Бечора андижонлик” шеърисидагидан ўзгачарок.

Албатта, қай бир шеърини аввалроқ яратгани ҳақида кескин бир сўз дейиш қийин. Лекин, муаллиф сўз юритаётган воқеани ва шу шеър тарихини “1320 йил ғурраи моҳи шавволда” деб кўрсатишига бинотан, “Ййди Рамазон” намози ўқиладиган шаввол ойининг боши яъни, 1-куни ёзган. Агар, зилзила ўша йил рамазон ойининг 14-куни (16 декабр)да содир бўлганини назарда тутсак, шоир айтаётган воқеа бундан 15 кунча кейинроқ, аниқроғи 1903 йилнинг 2 январига тўғри келади.

Демакки, Абдулажон Насимий олдин ушбу маснавийни, сўнг-ра “Бечора андижонлик” шеърини ёзган (ТВГ. 1903, №8) ва унда аввалги фикрини бирмунча ўзгартирганини кузатиш мумкин. Чунки, бу шеърни Насимий ўзи ихлос қўйган устози Муҳйининг шу туркумдаги “Андижона” радифли мухаммаси йўналишида яратади. 18 банд (90 мисра) ҳажмдаги каттагина ушбу мухаммасида Муҳйи – даҳшатли зилзила воқеаси учун Андижон халқига итоб қилмаслик, бу тақдирнинг иши эканлиги, шаҳар зилзиладан аввал обод ва яхши эди, қабилдаги фикрларни таъкидлайди (ТВГ. 1903, №3). Мана унинг дастлабки банди:

*Таън айламанг азизлар, зинҳор Андижона,
Ҳақ амри бирла бўлган ҳамвор Андижона,
Қилган экан муқаддар Жаббор Андижона,
Доим дуо-у ҳайрат даркор Андижона,
Сан айлама маломат зинҳор Андижона...*

Зиёвуддинхон Ҳазинийнинг шу туркумдаги “Этма” радифли мусаддасида эса буткул бошқа кайфиятни кўрамиз. Шоир руҳиятига хос мискинлик ва хоксорлик ила Яратгандан бандаларнинг гуноҳини тилаш шеър моҳиятини ташкил этган. Туркумга оид яна шундай мусаддасни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг (1889-1829) “Ниҳоний” таҳаллуси билан, 1906-1914 йиллар давомида ёзиб борган, мумтоз жанрдаги шеърларидан иборат девонида ҳам кўриш мумкин. Ҳар икки шоир шеърининг бошланғич бандлари шундай:

*Ҳазиний –
Гуноҳимни, Худоё, рўзи маҳшарда ҳисоб этма,
Манга муширку кофирлар қаторида азоб этма,
Жаҳаннам оташига куйдуруб жисмим кабоб этма,
Санга қилдим тазарруъ, ноумид айлаб итоб этма,
Ўзинг раҳм айлагил, Фаргонани зери туроб этма,*

Бу доруя-мулкни Тошканд, Андижон янглиг хароб этма..¹

Ниҳоний –

*Ағдоё, ҳолимизни ушбу кундин ҳам баттар қилма,
Баттар тийги келса, бошимизни бесинар қилма,
Битта бу шидаликни оқибат бир кун захар қилма,
Бу беш кунлик жаҳондин ҳасрато бирла утар қилма,
Шоҳо, Андижондек зилзила бирла хабар қилма,
Битти Фарғонани ҳам бир куну зеру-забар қилма...²*

Шу муносабат билан проф Л.Қаюмов таъкидлаган эди: «*Табиий оғитларнинг одамлар хулқ-атвориға алоқаси йўқлигини тушуниб етмаган ёш шоир Ҳамза ҳам устозларига эргашиб ёзган шеърیدا мавжуд жамиятда ёмон кишилар кунайиб кетганлиги, ноҳақлик ва ағдоёлиги туйғайли зилзила бўлганлигини қайд қилади...*»³

Албатта, бу фикр ўша давр мафқураси яъни, собиқ шўро тузуми туйғайли юзага келган, ҳам дейлик. Лекин, шундан кейинги мулоҳаза илмий нуқтаи назардан мунозаралидир. Унга кўра: «...*Андижон тугиласи 1902 йил декабрь ойида бўлган. Демак, Ҳамза 14 ёшларида, Муқимий тириклигида у билан бир шаҳарда, бир руҳда ижод қила бошлаган ва демократик адабиётнинг ёш вакили сифатида адабиётга кириб келган...*»⁴

Биринчидан, Ҳамза Муқимий билан ҳамшаҳар бўлганидан фахрланган ва ундаги ўрганганлиги табиий ҳол. Аммо, бу унинг “демократик адабиётнинг ёш вакили” бўлди дегани эмас. Негаки, «Девони Ниҳоний»нинг “демократик” эмас анъанавий мумтоз адабиёт таъсирида яратилгани баҳсталаб эмас. Хусусан, сўз мавзуи бўлган асари ҳам.

Иккинчидан, Ҳамзанинг Андижондаги зилзилага бағишланган шеъри, гарчанд бир хил мавзуда бўлса-да, Муқимий асаридан тубдан фарқ қилади. Ва, юқорида кўриб ўтганимиздек, у Ҳазиний тўра шеърининг “қолипи”дандир. Айтиш мумкинки, Ҳамза ушбу шеърни ёзишда, бошқа шоирларнинг бу тахлит асарига эмас, айна жанр ва бир хил вазнда, Ҳазинийга назира қилган. Яъни, таъкидланган туркумдан Ҳазиний услуби ва анъанасига амал қилиб асар яратган.

¹ Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Журабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2010. 225-бет.

² Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Беш томлик. 1-т. –Тошкент: Фан, 1988. 266-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 5-т. –Тошкент: Фан, 1980. 387-бет.

⁴ Ўша ерда.

“Девони Нихоний”даги ушбу ва яна бошқа бир қатор шеърларда ҳам Ҳазинийга эргашиш кучли. Бирок, шуни ҳам таъкидлаш зарурки, аслида Ҳамзанинг руҳиятида Ҳазиний каби ғам ва мунг сезилмайди. Чунки, ижодкор Ҳамзанинг кўнгил олами ва кайфиятида жўшқинлик ва ҳақпарастлик яққол намоёндыр.

Учинчидан, Ҳамза ушбу шеърини айнан “14 ёшларида” эмас 17 ёши (1906 йил)да яратган. Бунга доир ҳужжатни шоир ўз кўли билан тузган.¹

Муаллиф «Девони Нихоний»ни тартибга солаётган 1914 йилда Ҳазиний тўра нафақат Фарғона балки бутун Туркистонда “шоирни оташзабон” сифатида танилган, унинг асарлари “машҳур ва марғуб” эди. Шунингдек, шоирнинг тўплами – «Баёзи Ҳазиний» 1910 ва 1915 йиллар давомида пайдар-пай саккиз маротаба Тошкентнинг Орифжонов, Лахтин ва Порцев матбааларида босилиб турган; кўплаб шеърлари куйга солиниб, кўшиқ қилинган эди. Ҳазиний шеъриятидан таъсирланиш масаласи ҳам айнан шу жиҳат билан алоқадордыр. Фикримизча, янгиликка интилувчан ёш Ҳамза Ҳазиний шеърларидан ўрганган ва унга маълум қадар тақлид ҳам қилган. Буни эса, шаклланаётган ижодкор учун, табиий ҳол дея қабул қилиш керак.

Шундай қилиб, Андижон зилзиласи ҳақидаги асарларнинг яратилиши билан боғлиқ айрим жиҳатлар борасида, куйидагича натижаларга эга бўлиб чиқмоқдамиз.

1) Муқимийнинг зилзилага бағишланган шеърида фожеадан ҳароб бўлган халқ ва унга ёрдам берувчилар тавсифланган эди. Фикримизча, бу тахлит асарлар орасида энг реал ва аниқ тасвирлар ҳам айнан Муқимий асарида мужассам;

2) Гарчанд, мавзу бир хил бўлса-да унга ёндашув, тўғрироғи, муаллифнинг қай ҳолатда воқеадан нечоғлик таъсирлангани муҳим ўрин тутган;

3) Бир хил тарихий мавзуда Муқимий каби “илтимосга биноан”, Муҳйи каби таассуф билан, Ҳазиний каби мусулмонлар учун қайғуриб, Насимий каби замона аҳволи, воизнинг маърузаси ва устоздан таъсирланиб, Ҳамза каби эса устозларга тақлидан асар яратиш мумкин экан.

Албатта, бу ўтмиш муаллифларга заррача бўлса-да итоб қилини эмас. Фақат, бадиий асардаги тарихий воқеликнинг тасвирланиши

---

¹ ЎЗР ФЛ Давлат адабиёт музейи. Ҳамза архиви, 590 рақамли ҳужжат.

биринчи галда ижодкорнинг аҳвол-руҳиясига боғлиқ эканлигини таъкид этмоқ, холос.

Адабий манбалар, хусусан лирик асарларда, тарихий ҳодисаларнинг тасвирланиши ҳақида яна кўплаб бошқа ижод намуналари мисолида ва яна ўзгача бир тур нуқтаи назар билан ҳам талқин қилиш мумкин. Аммо, юқорида таъкидлаганларимиздан, хулоса қилиб айта оламизки, Қўқон адабий муҳити доирасида яратилган айрим баднийат намуналари, жумладан баъзи лирик жанрлардаги асарлар, ҳонлик ва кейинги мустамлака даври тарихи билан боғлиқ бир неча фактларни беради, ёки бирор реал воқеага аниқ муносабатни акс эттиради. Уларни атрофлича ўрганиш ва таҳлил этиш эса тарихни тўлақонли акс эттиришда ёрдамчи манбалардан бири бўлиб қолиши шубҳасиздир. Адабиёт эса ўзининг энг олий вазифаси – инсони комилни васф этиш ва таърифлашдан тарих давомида чекинмагани аён бўлиб бораверади.

* * *

*Ҳар бир тўғрию нотўғри, ютуғу
нуқсонни унинг ўз жинсидан қидир.*
Абу Райҳон Беруний

II боб.
Абдулла Қаҳҳор асарлари:
қўлёзмалар, нашрлар ва талқинлар

А. Қаҳҳор (1907-1968) XX аср ўзбек халқи маънавияти, маданияти ва адабиётининг энг унутилмас сиймоларидан бири эканлиги шубҳасиздир. Республикамиз 1-Президенти И.Каримовнинг “Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарорида ҳам “Ўзбек адабиёти ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган атоқли адиб” дея алоҳида таъкидланган эди.¹

Ёзувчи ўз ҳаққоний сўзи билан даврининг фарзанди ва адиби. Унинг асарлари ҳамон ўз бадий жозибаси билан ўқувчилар оммасини жалб этиб келмоқда. Шунинг учун, Қаҳҳор асарлари истиқлол йилларида ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигини йўқотган эмас.

“Нурли чўккилар” ҳикоясининг бир ўрнида шундай тасвир бор: *“Зухра юзи шувут эмас, хотинларнинг кўнгли сўрашини ҳам, бунга жавобан «кўнглимни кўтарганларинг учун раҳмат» деган маънодаги гапни ҳам эскилик деб билгани учун шунақа қилиб турган экан, Фотимага ялт этиб қаради:*

— *Нимадан уялман, эркин муҳаббат масаласини Навоий, Толстойлар кўтарган! — деди-ю, бурилиб уйга кирди-кетди.*”²

Муаллиф ҳикоя қаҳрамони Зухрани характерини очиш учун шу гапни киритган. Бу биричи жиҳатдан. Иккинчидан асар 1965 йил ёзилган. Бу даврда эса нафакат собиқ мустабид совет давлатида балки дунёнинг жуда кўп ривожланган мамлакатларида “эркин муҳаббат” тарафдорлари кўпайиб кетган эди. Улар фикрларига асос топиш учун улуғ классикларнинг ишқ ҳақидаги асарларини ўз таъбирларича талкин қилишарди. Бу ўринда ҳам гўёки Навоий ва Толстойни “эркин муҳаббат масаласини кўтарган” дея Зухра ўз номашруъ ва ғайрихлоқий қилмишини оқламоқда.

А.Қаҳҳорнинг ёзувчи сифатидаги маҳорати шундаки, ҳикоя давомида Зухранинг қанчалик ношуд ва ҳаётга номувофиқ эканлигини унинг ўз хатти-ҳаракатлари орқали очиб берган. Навоий номи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. 2007 йил, 8 январь. № ПК-556.

² А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик. 2-ж. —Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. 354-бет.

ни ҳам у ишонган “эркин муҳаббат”га зарра қадар алоқасизлигини мана шу чизгиларда кўрсатган...

Энди бевосита мавзуга кирсак.

Сарлавҳанинг ўзиёқ мавзу ҳақида сўзлайди. Лекин масала шундаки, ушбу тадқиқ учун танланган мавзу моҳиятидан келиб чиқиб, иккинчи бобни айнан ҳазрат Навоий асарларига А.Қаҳҳорнинг муносабатини ёритишдан бошлашни лозим кўрдик. Бунинг эса ўз навбатида яна икки сабаби бор. Биринчиси, Алишер Навоий ижодиёти адабиётимиз чўкқиси бўлиш билан бирга, бу даҳо ижодкорга кейинги авлод адибларининг муносабати ва унинг асарларини нечоғлик англай билганликлари ҳам қизиқ. Шунингдек, тадқиқимизнинг иккинчи қисмини Навоий номи ва асарлари билан бошлашни хайрли, деб билдик. Қолаверса, биз матн талқини ва уни тадқиқ этиш билан боғлиқ айрим масалаларни мумтоз ва замонавий адабий матн дея ажратмасдан, умуми адабиётимиз матнларини яхлит олишга жазм этганмиз.

Абдулла Қаҳҳор XX аср ўзбек адабиётидаги Ойбек, Мақсуд Шайхзода ва Иззат Султон каби Навоий ижодиёти билан профессионал даражада шугулланмаган. Унинг бу борада бирор махсус мақоласи ҳам маълум эмас. Бирок, ёзувчи қаламига мансуб бир неча асарлар борки улар орқали А.Қаҳҳор Навоий ижодий меросини нечоғлик яхши билганига амин бўламиз. У айрим асарларида улуғ шоирнинг бир неча асарларидан шундай кўчирмалар келтирадими, бу билан Навоийни теран англай олгани ва унинг асарларидаги ғояларни ифодалашга интиланганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Ёзувчи “Барон Фон Ринг” фельетонига эпиграф сифатида қуйидаги байтни келтирди:

Бировким тамаъ риштае қилгуси,

Анинг бирла бўғзидин осилгуси.

Бу “Садди Искандарий” достонининг 35-бобидан¹. Мазкур боб эса Искандарнинг жаҳонгирлик муддаоси билан Хуросон, Мовароуннаҳр ва Кашмирни фатҳ этиш учун юришлари, бу йўллардаги айрим саргузаштлари ҳақидадир.

А.Қаҳҳор фельетони 1942 йил – фашистлар Германиясининг дунёга дағдағаси авжига чиққан вақтда ёзилган. Асар қисқа. Унда Қаҳҳор-

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 11-т. Хамса. Садди Искандарий. –Тошкент: Фан, 1993. 251-бет.

га ҳос сатира билан фашистлар орзу қилаётган келажак сароб эканлиги кўрсатиб берилган. Уларнинг фотиҳлик иддаоси ва орий (олий ирқ)лик даъвосининг таги пуч эканлиги, бу айнан тамаъни ришта қилиб олганлик билан баробарлигига ишора қилинмоқда. Тарих ҳам буни исбот қилди. Яъни, фашистлар айнан “бўғзидан осил”дилар.

Ўткир мунаққид бўлган Абдулла Қаҳҳор “Шакл ва мундарижа ҳақида” мақоласида арузда ёзилган шеърлардаги мазмун-маънога тўхталиб, уларда ўзбекча сўзлар қанча-ю, араб ва форсча сўзлар нечта қўлланилаётганига эътиборни қаратади. (А.Қаҳҳорнинг арузга муносабати ҳақида кейинги фаслда батафсил тўхталамиз.) Ушбу мақолада Алишер Навоийнинг биратула учта байтини келтирадики, бу билан ўз фикрини асослашга ҳаракат қилган. У дастлаб келтирилган байт машҳур бўлиб, А.Қаҳҳор мақоласида шу шаклда берилган:

Лириқат мин акси шамсул-каъс анворулҳудо,

Солики роҳи ҳақиқат ишқи айлар иқтидо...

Ушбу мақола кейинчалик А.Қаҳҳорнинг беш жилдлик асарлар тўпламининг охириги жилдига киргизилган¹. У эса 1989 йил нашрдан чиққан. Ваҳоланки, Навоий асарларининг йигирма жилдлик мукамал асарлар тўплами бу вақтда нашр этила бошлаган. Устига-устак, айнан мазкур ғазал ўрин олган икки жилд (“Бадойиъ-ул-бидоя” 1- ва “Ғаройибус-сиғар” 3-) 1987 ва 1988 йиллардаёқ китобхонлар кўлига етиб борган эди.

Албатта, маттни инжа тушунувчи Кибриёхоним бу нашрлардан хабардор эканлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Аммо нимагадир Қаҳҳор асарларини нашрга тайёрловчиси бўлган К.Қаҳҳорова Навоий ғазали матлаъсини аслиятдагидек – тўғри шаклда бермайди.

Асли эса куйидагича:

Лириқат мин акси шамсул-каъси ановорул-ҳудо,

“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқти садо...²

Мазмуни: “Эрталаб чиққан куёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисидида кўр, деб оламдан садо чиқди”³.

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж. –Тошкент: адабиёт ва санъат, 1989. 186-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-т..., 29-бет; Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3-том..., 25-бет.

³ Н.Комилов. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар).

Абдулла Қаҳҳор келтирган байтнинг иккинчи сатри эса “Ҳақиқат йўлига кирган солиқ (йўловчи) ишққа иктидо (эргашиш) қилиши керак” деган мазмунда келмоқда.

Афсуски, ёзувчи архивида мазкур мақоланинг қўлёзма-си сакланиб қолмаган. Шунинг учун, К.Қаҳҳорова тайёрлаган матнга кўра шундай хулоса қилиш мумкинки, Абдулла Қаҳҳор ўз мақоласида Навоий матлаъсини келтиришда анъанавий ва машҳур девон матнидан эмас, бошқа бир нусхадан фойдаланган. Шунга кўра, байтнинг иккинчи мисраси маълум нашрларникидан фарқ қилади.

Аммо кейинги келтирилган матлаъ аслиятга мувофиқ. У улуғ шоирнинг “Бадоеъул-васат” девонининг 314-газалидандир.

*Эй, жамолу позу ишванг бир-биридан хўброқ,
Қоматинг марғубу андин пайкаринг марғуброқ...¹*

Кейинги келтирилган қўшмисра “Маҳбубул-қулуб” асарининг 123-танбеҳида берилган маснавийнинг дастлабки икки сатридир.

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулик эмас...*

Шеърнинг тўлиғи эса шундай:

*Хирадманд чин сўздин ўзга демас,
Вале бари чин ҳам дегулик эмас.*

*Киши чин сўз деса зебо дурур,
Неча мухтасар бўлса, авло дурур.²*

Гарчанд ёзувчи ўз нуқтаи назарини ақс эттириш учун мисол тариқасида бу мисраларни келтирса-да, фикримизча, улар Қаҳҳор учун тасодифий шеърлар эмас. У, мумтоз адабиётни айниқса, Навоийни яхши англари ва доимо мутолаа қилар эди. Кибриёхонимнинг хотирлашича:

“Абдулла Қаҳҳор шеърятни яхши кўрар, Навоий, Муқимий, Фурқат, Бобурнинг жуда кўп газал, рубоийларини ёддан билар эди...”³

Бу эътирофга шахсан тўлиқ ишонаман. А.Қаҳҳор уй-музейидаги ёзувчи кутубхонасида Муқимий шеърлар тўпламининг кўплаб

–Тошкент: Tamaddun, 2012. 13-бет.

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-т. Хазойинул-маоний. Бадоеъ-ул-васат. –Тошкент: Фан, 1990. 227-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т..., 125-бет.

³ К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас. –Тошкент: Ёш гвардия, 1987. 68-бет.

сифи фарига ёзувчи турли белги ва қисқа фикрлар битиб қўйганини кўрганман. Ҳақиқий билимдон ўқувчи китобни шундай мутолаа қилади.

Адиб 1941 йил ёзилган “Поэзия – юксак санъатдир” мақоласида таъкидлайди:

“Бирдан ялт этган шоирдан катта аланга чиқишини кутдик. Лекин афсуски, мана шу алангани кўрмадик ва кўрмаётирмиз. Чустий ҳамон «йилт» этганича турибди. Унинг аланга олишига кўп нарсалар халал бераётинти. Бу халал бериб турган нарсалар уни кўра шу қадар майиб қилиб кўрсатадики, ҳатто Навоий айтган тиндаги шоирлардан ажратолмай қолади киши.

«Яна адно табақасида жамоатедурларким, назм била фақат кўнгуллар хушнуд ва хурсанд, розию баҳраманддурлар. Ва юз машаққат бирла бир байтким боғлаштургайлар, ва даъво овозасин етти фалакдин ошургайлар. Сўзларида не ҳақойиқ ва маориф нушидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуъла-афкан. Баъзидин агар гоҳе бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ёмон даъво ҳам зоҳир бўлурки, ул ҳам зойеъ бўлур.

Агар бир нозук маънида тисандида печ қилур, аммо ўн онча нописанд даъво била ани ҳам ҳеч қилур. Гўё ўзларига ақидада мувофиқдурлар ва сўзларига эътиқодда муттафиқ. Турфароқ буқим, ҳар бирининг сўзида маъно озроқ ва ўзида даъво кўпроқ...» («Маҳбулбул қулуб».)

Чустийнинг алангаланишига тўсқинлик қиладиган нарсаларнинг биринчиси, Навоий айтгандай «даъво овозасин етти фалакдин» оширгани, иккинчиси саводсизлигидир...»¹

Бу ўриндаги шоир Чустийга нисбатан А.Қаҳҳорнинг танқиди баҳсимиз мавзуи эмас. Бирок, таъкидлаш жоизки, муаллиф ўз фикрини ҳам аниқ, ҳам тўғри, ҳам етарли далил билан асослаб берган. У келтирган парча эса “Маҳбулбул-қулуб”нинг “Назм гулистонининг хушнағма қўшлари зикрида” дея аталувчи қисмининг охириги ўринларидир².

Не тонгки, А.Қаҳҳор Навоийдан жуда ўринли далил келтирган. Бу мақоланинг номига ҳам, у ёритаётган мавзуга узвий боғлиқдир. Худди шу мақоласида у яна ёзади:

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 59-60-бетлар.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т..., 26-бет.

“Маълумки, замон ўтиши, давр алмашуви билан кишиларда фикр ўзгаради. Ҳозиргидек бурунги шоирлар ҳам ўқувчининг ҳиссига таъсир қилиш учун аксари унинг ўзида бўлган тайёр ҳисдан фойдаланганлар. Масалан, маълум давр кишиларида Худо, Каъбага нисбатан маълум бир ҳис бўлган. Шунинг учун:

*Муаззин Каъба тоқи узра гулбонги самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанги санам чекти –
– деган мисралар уларга таъсир қилган.”¹*

Эътибор қилинса, мақола ҳали манфур Сталин қатагонлари давом этаётган йилларда ёзилмоқда. Бу вақтда бутун бошли мақолада ўтмишда халқимизнинг эътиқодий қарашига дахлдор фикр айтиш ва “Худо”, “Каъба” сўзларини келтириб, исбот учун Навоий байтини бериш жасорат ва ҳақгўйлик эди.

Абдулла Қаҳҳор жуда усталик билан, бадийий приём ишлатиб фикр маромини эътиқодий заминга бурмоқда. У “маълум давр” деб ўтмишга ишора қилса, шу юрт шоирлари ўша ўтмишдош шоирларнинг авлоди эканлигини ҳам эслатиб, уларнинг эътиқодий қарашлари бадийий адабиётда, хусусан шеърятда баралла бўй кўрсатганига ишора қилмоқда. Энг муҳими “маълум бир ҳис” доимо бўлишини таъкидламоқда. Буни энди ёзувчи Навоийнинг “Наводируш-шабоб” девони 606-газалидан² келтирган байт билан далилламоқда. Албатта, мақолани бир қур кўз югуртирган китобхон ундаги танқид билан андармон бўлиб, мақоланинг асл муддаосидан бебаҳра қолади. Лекин матнга теран назар ташланса, унинг матностидан мазмунлар чиқиб келади.

Ёзувчининг “Гап арузда эмас” мақоласида (у 1946 йил ёзилган) шоир Собир Абдулла шеърятига танқидий нигоҳ бор. Аммо мақоланинг сарлавҳасиёқ арузни эмас муқаддас тилимиз бойликларини билмай, муносиб асар ярата олмаётган ижодкорларни танқид қилингани сезилади. Унга кўра: *“Шўро даврида ўсган, шўро мактабида ўқиган, шўро ёзувчиси деб аталган шоирни нима учун шўро даври китобхони лугатсиз ўқиёлмайди? Шўро даври ёзувчиси асарни кимга деб ёзади? Жаҳон адабиёти классикларининг энг машҳур асарлариини бутун маъноси, гўзаллиги билан таржима қилишга яраган ўзбек адабий тили наинки Собирнинг ан-*

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-жилд.... 60-бет.

² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 4-т. Хазойинул-маоний. Наводируш-шабоб. –Тошкент: Фан, 1989. 437-бет.

чагин фикрларини, сира ҳам мураккаб бўлмаган туйғусини ифода қилишдан оғиз бўлса?! Ўзбек тилида яхши фикр ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайди, деган назарияни Навоий бундан беш юз йил бурун тор-мор қилган!"¹

Хўш, муаллифнинг бу мулоҳазалари ҳозир ҳам ҳақ ва долзарб эмасми?! У тилимизнинг қудрати, жозибаси, гўзаллиги ва энг муҳим бадиий мукамал асар ярата оладиган мумтоз тил эканлиги исбот талаб қилмайдиган қонунлигини Навоий номи билан ҳақли кўрсатмоқда.

1956 йил ёзилган қисқа ва сермаъно "Талант" номли нутқ-мақолада эса: "Биз бугун поэзиямизда кўндан учирма бўлиб юриб, энди дидил қанот қоқаятгани, баъзан йиқилиб тушса ҳам, лекин шеърининг баланд чўққиларини кўзлаётган бирмунча ёшларимизни кўриб қувонгани йиғилдик.

Ким билади, бу ерда кимлар ўтирипти экан! Ҳали чиқиб ўз асарларини ўқиб берадиган ёки кейинги шунақа йиғилишларда ўқигани навбат кутиб турган ёшлар орасида ўз замонасининг Навоийси, Пушкини бўладиган одам йўқ деб ким айта олади? Агар бўлса битта- иккитамикан?

Ўша муборак кунларга етишимизда бугунги ва шунга ўхшаган бошқа йиғилишларимизни ўз замонасининг Навоийси, Пушкини бўлиб қолган одамлар ҳам эслайди, бу ерда унинг биринчи парвозини кўрган одамлар ҳам эслайди.

Ўшандоқ муборак кунларга етишимизга умидимиз катта. Умид қилиш учун ҳамма шарт-имконият мавжуд: талантимиз бор, талантни ҳалқимиз бағрининг ҳарорати билан ундиради, ўстиради. Лекин талантни ўстириш аввало талант эгасининг ўзига боғлиқ.

Навоийнинг бир ҳикматли сўзи бор:

Гарчи қуёшнинг парвариши олам юзига омдир,

Саҳрода қумгоғу тикан, бўстонда сарву гул бутар.

Яъни: қуёшнинг нури барчага баробар бўлса ҳам, саҳрода тикану бўстонда сарву гул битади.

Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўстини ерга қўйиб, хўп ўйлаб кўрадиган гап..."² дея таъкидлайди. Мақола ёш истеъдод (талант)ларни тарбиялаш, камол топтириш ҳақида. Келтирилган матн давомида

¹ А.Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 76-77-бетлар.

² А.Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж..., 102-103-бетлар.

диққат этсак “*Ўз замонасининг Навоийси, Пушкини*” жумласи икки бора такрорланади. А.Қаҳҳор ургу бермоқдаки, ҳар бир халқнинг абадий буюк шоири бўлади. Бу руслар учун А.С.Пушкин, биз учун Алишер Навоий. Ўсиб келаётган ижодкор авлод биринчи галда шулардан озука олган ҳолда, тарбияли равишда улғайиши зарур. Шундан сўнггина “*Ўз замонасининг Навоийси, Пушкини*” чиқиши мумкин.

Бу фикрни қувватлаш учун эса “*жуда чуқур, жуда зўр гап, дўптини ерга қўйиб, хўп уйлаб кўрадиган гап*”ни яъни ҳазрат Навоий байтини баёни билан келтиради. Ушбу қўшмисра аслида “Бадоеъул-васат” девонидаги 37-қитъадандир.¹ Қитъага Навоий қўйган сарлавҳага эътибор берайлик: “*Шаҳ лутфи ом бўлса ҳам, барчага тенг тарбият бўлмасқа жиҳат айтур ва хуришиддин равиан далил кўргизур*”.

Гарчанд шоҳнинг оммага лутфи ҳақида сўз кетаётган бўлса-да, моҳиятан қитъанинг ўзи тарбия ва унинг маҳсули ҳақидадир. Демак, бу ўринда ҳам Абдулла Қаҳҳор улуг Навоийнинг мутаффакирлик ва мураббийлик ёғдусини теран ҳис қилган ҳолда унинг энг мувофиқ битикларидан бирини келтиради.

Умуман, Навоийни тушуниш ва шарҳлаш даъвосида бўлмаган Қаҳҳор ўз чиқишларида Навоийни чуқур эҳтиром қилувчи, ҳассос англовчи сифатида кўзда ташланади. Юқорида келтирилган мисолларнинг ўзиёқ у Навоий ижодини яхши билгани ва доимо мутолаа қилиб турганига далолатдир.

Шу билан бирга у Навоийни халқимиз учун доимо ўрнатилган шаҳс эканлигига ургу берган. 1962 йил ашулачилик муносабати билан Камтар, Ямин Қурбон, Маъруф Қориев номли қўшиқчи шоирлар ўринсиз танқид қилинган мақолага жавобан “Ашула тўғрисида” номли чиқиш қилади. Унда жумладан шундай келтиради:

“Муаллифлар ҳеч бир далил-исботсиз Камтарнинг шеърларини ёмонга чиқариб, унинг «Унутма» деган шеърига сиёсий айб тақмоқчи бўлишади. Бу шеърда шундай сатрлар бор:

Ёш умринг ўтар, фасли баҳорингни унутма,

Халқингни безар қабру мазорингни унутма.

Бу: «Ёшлигинг ўтиб кетади, қабринг Навоий, Улуғбек қабри сингари халқингни безаши кераклигини унутма», деган сўз.

¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 4-т., 498-бет.

Мақола муаллифлари қоровул чақиршиади: «Вой-дод, ҳозирги замон адимлари коммунизм қуришни қўйиб, қабру мазор тўғрисида уйғун керакми!»

Бундан ортиқ шаллақилик, бундан ортиқ шармандароқ «тоғоработчилик» бўлмас!»¹

Мақоладаги ҳажвий оҳанг остида эса миллий меросимизни ҳар турли йўл билан топташга интилаётган мустабид шўро тузуми мафкураси тиргиботчиларига зарба берилмоқда. Иккинчи жиҳатдан эса мумтоз адабий ва маданий меросни асраш миллат фарзанди бўлган барчага бурч эканлигига ишора қилинмоқда. Инчунин, “Шижоат хақида” мақоласида у келтиради (мақола 1963 йил ёзилган): “Улуғ Навоий ҳаққониятга келганда, вазирлик либосини ечиб ташлаб «қора халқ» кучоғига отилган...”²

***

Аруз масаласи ва шеър матни

Мумтоз адабиётимизнинг не-не ноёб асарлари аруз вазнида яратилгани сир эмас. Навоий таъбири билан айтганда “аруз фани шариф фандур”³. Аввал араб, сўнг форс ва туркий шеърятда асосий ўлчов вазни сифатида аруз қўлланилган. XI асрга оид туркий ёзма Ўдгўрлик – “Қутодғу билиг” тўлиг аруз вазнида ёзилган. Юсуф Хос Ҳожиб, гўё аруз туркий халқлар ижод маҳсулидек шундай ёзганки, бу мухташам асар равон ва енгил ўқилади.

Умуман ўтмишда аруз вазнига ҳеч бир ижодкор қарши чиққан ёки эътироз билдиргани хақида маълумот йўқ. Аксинча, аруз қонун қоидалари бузуб ёки унга риоя қилинмай ёзилган асарлар қораланган. Яъни, аруз гўёки қанон сифатида қаралган.

XX асрнинг биринчи чорагида эса ўзбек шеърятини бармоқ вазни етакчилиги қила бошлади, Европа адабиётини хос шеърини ўлчамлар кириб кела бошлади. Ўзига хос ажойиб шеърят намуналари пайдо бўлди. Аруз эса борган сари “истеъмолдан тортила” бошлади. 30-40-йилларига келиб аруз шеър тизимига бирқадар

¹ А.Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик. 5-ж.... 169-бет.

² А.Қаххор. Асарлар. Беш жилдлик. 5-ж.... 179-бет.

³ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 16-т. Мезонул-авзон. –Тошкент: Фан, 2000. 45-бет.

ёвқараш, “эскилик саркити” дея менсимаслик ва умуман мумтоз меросга беписандлик оҳанглари пайдо бўлган эди. Ўша давр матбуотида арузга қарши баъзи чиқишлар бўларди. 1946 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам “Гап арузда эмас” номли мақоласи эълон қилинади.¹

Бирок, “Абдулла Қаҳҳорни ундан олдин аруз ганимлари деб танилган кимсалар қаторига қўшиб бўлмайди. Чунончи, ёзувчи арузли шеърларда, биринчи навбатда, ўткир фикр ва теран ғояни талаб қилди, уларнинг шаблон ва мавхум фикрлардан холи бўлишини хоҳлади”.²

У китобхон тушуна олмайдиган, унга эстетик завқ бермайдиган, бир қолипдаги сўзлар йигиндисидан иборат арузий шеърларни тоқат қилолмайди. Аруздаги шеърлар ҳам биринчи галда чуқур фикр ва теран ғояни бера олишини истайди. Бир хилдаги “шеър ёзиш мажбурияти” шоирни бўғиб қўйиши, ўстирмаслигини таъкидлайди.

Ўша вақтдаги – Қаҳҳор танқидига дучор бўлган аксар арузий шеърлар шундай эди. У кейинчалик “Шакл ва мундарижа ҳақида” мақоласида: *“арузнинг мусиқаси билан ниқобланган, аслида пуч, бадииятга алоқаси йўқ шеърлар кўпайиб”* кетаётганидан қайғуради.

Ёзувчининг аруздаги шеърларни бадий мукамаллиги ҳақидаги фикрлари жуда ўринли. Улар куюнчаклик билан айтилган. Фақат бир нарсага ойдинлик киритиш керакки, унинг ўзи арузни яхши билганмиди?

Бу саволнинг тугилиши табиий. Бунга эса бироз батафсилроқ жавоб излаш керак. Негаки, аруздан беҳабар ижодкор арузда ёзилган шеърлар ҳақида баҳс юритиши, айниқса танқидий руҳда фикр билдириши учун, унда аруз илмидан боҳабарлик албатта зарур.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор дастлабки ижодини шеър машқи билан бошлаган ва ҳатто, улардан бир канчаси матбуотда ҳам чоп этилган эди. Ҳажвий характердаги “Ой куйганда” номли илк шеъри “Муштум” журналининг 1924 йил 8-сонида эълон қилинган. Шундан сўнг, “Омин”, “Салла-тўн”, “Эшагим”, “Эшонлар”, “Эшоним-

---

¹ А.Қаҳҳорнинг арузга муносабатига доир бирор жиддий талқин ёки мақола эълон қилинмади. Фақат, проф. Аҳмад Абдуллаевнинг “Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси” мақоласидагина бу борада яхши мулоҳаза билдирилган (қаранг: “Синио” журнали. 2007/куз. №27. 20-23-бетлар).

² А.Абдуллаев. Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси..., 20-бет.

нинг бошларидан ўтганлари” каби шеърлари ҳам “Муштум” журнаши саҳифаларида дунё юзини кўрган.

Афеуски, бу шеърларнинг кўлёзма нусхалари бизга етиб келмаган. Бироқ, Ёзувчи уй-музейи А.Қаҳҳор архивидаги арабий хатдаги ёзмалар орасида бошқа бир неча шеърлар ҳам сақланиб қолган (2971, 3516, 3517, 3647, 3648, 3726, 3737, 3800 рақамли ҳужжатлар).¹

Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам Абдулла Қаҳҳор томонидан битилган эмас. Жумладан, 3517 рақамли ҳужжат аслида 1920 йилларга оид газетадан кесиб олинган саҳифа бўлиб, унда Ботур таҳаллусли шоирнинг тўртликлари ўрин олган. 3516 рақамли ҳужжатда эса Тиллахонова имзоси чекилган уч тўртлик ёзилган. Шунингдек, 3647 рақамли ҳужжатда “Бургалар шаънига байт” номли ғазал (8 байт), 3648 рақамли ҳужжатда “Бўламиз борча колхўз” радифли ғазал (14 байт), 3800 ҳужжатда эса форс тилида шеър бўлиб, уларнинг муаллифи кўрсатилмаган.

Лекин, 2971, 3726 ва 3737 рақамли ҳужжатлардаги шеърлар Абдулла Қаҳҳор қаламига мансуб асарлардир.

Аввало, ҳужжатлардаги маълумот, қолаверса, назм намуналарининг услуб ва мазмуни уларнинг А.Қаҳҳор ижодига оид эканлигига шубҳалат қилади. Қолаверса, Кибриё Қаҳҳорова ҳам буни тасдиқ этган.²

Мисол учун, 3737 рақамли ҳужжатда Қаҳҳорнинг аруз вазнидаги машқи – мухаммас жанридаги ҳажвий шеъри ўрин олган. Матн араб ёзувида саргиш қоғозга қора сиёҳ билан 1932 йил 22 май куни ёзилган. Унга ёзувчининг насрдаги кичик муқаддимаси ва охирида яқунловчи хулосаси ҳам берилган. Матн куйидагича:

“Мулло Абдуллоҳ Хуқандийнинг истироҳат ва ижод боғида ташналик ва гўристонлик ва танҳоликдин ранжиди бўлгани ва яна хоб жойининг бесаранжомлигини азият тортқони ваҳмидин камоли бетоқат бўлиб бир мухаммас айғони.

Мухаммас

*Вой дегум, Холиқо, ҳар ким боғни этса интисоб,
Очимдин ўлдим эй буродарлар, бўлак йўқми азоб?
Берса бир коса карам шўрбо бўлур эрди савоб,*

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги (араб ёзувидаги ҳужжатлар тавсифи). Нашрда гайёрловчи: О.Жўрабов. –Тошкент: Мухаррир, 2011. 110-113-бетлар.

² Чорак аср ҳамнафас..., 69-бет.

*Бошима бўлди бало ё шошқолоқлик, ё “Сароб”,
Қайга кетди утга мойи томчилаб тургон кабоб.*

*Пашиша қўнса бурнима қўрмоққа ҳолим йўқ нафар,
Айтқоли розу дилим йўқ одамизоддин асар,
Бошима тушкан минг мушкилларимдин ол хабар,
Ҳофизим қурбақая, чолғучилар искабтопар,
Бўлғуси заҳару заққум узлатда нўш этсам шароб.*

*Чодире ўрусча тобуд дер ва ёки такла ҳад,
Кўрпанинг ўнг бетида “қоттиқ ёмоқлар” беадад,
Сўрининг устига чиқсак чарс эшакдай феъли бад,
Бир кеча Литфўнд мудури ўзи ётсин бўлса мард,
Калта-ю, синган оёққа гишт қўйиб бўлдим хуноб.*

Ўртоқ Сафарўв ёки Ойдин опа!

*Мухаммаснинг биринчи бандида айтилгонлар албатта муболага,
кечки овқат келгунча нафс чуқиллаганда келган илҳом. Аммо иккинчи
бандида муболага йўқ. Ишдан қўйса ҳам битта-иккита одамнинг бўлган
ни дуруст экан, агар шу бир-икки кунда одам келмаса қочиб кетаман.”*

Маълум бўладики, 1932 йилнинг май ойида Абдулла Қаҳҳор Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг боғига ижод қилиш учун чиқади. Аниқроқ қилиб айтганда, “Сароб” романи устидаги ишларини давом эттириш учун. Афтидан, ўша даврдаги уюшма боғидаги шароит у қадар яхши бўлмаган. Ёзувчи енгил ҳажв билан у ердаги аҳволдан шикоят қилиш билан бирга, “*истироҳат ва ижод боғида*” маълум муддат ёлғиз қолганини ўша вақтдаги уюшма мутасаддилари (Н.Сафаров ва Ойдин)га билдирмоқда.

Мухаммас арузнинг рамал баҳрида ёзилган (рамали мусаммани маҳзуф).

Вой дегум, Хо / лиқо, ҳар ким / боғни этса / интисоб

- v - - / - v - - / - v - - / - v -

фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

А.Қаҳҳор илк мисрадаёқ мумтоз анъана ва услубга биноан Холикқа (Яратгувчи Аллоҳга) мурожаат қилиб, ўз холи ва боғнинг аҳволидан шикоят қилади. Шеър давомида А.Қаҳҳорга хос мутойи-

би оҳанги бўртиб турса-да, услуб ва бадиият жиҳатидан Муқимий ва Закии сатираларининг йўналишини илгаш қийин эмас. Бир қанча ўрнлар, жумладан “*Ҳофизим қурбақая, чолғучилар искаб-тотар...*” мисраси ҳам Муқимий ҳажвларидаги тасвирларни ёдга солишни шубҳасиз.

Худди шунингдек, яна икки шеър ҳажвий тематикададир. Бири А.Қаҳҳорнинг бир ош базми ҳақидаги шеъри бўлиб, у 1934 йил сентябри ойида ёзилган (2971 рақамли ҳужжат). Матн араб ёзувида кўк сиёҳ билан сарғиш қоғозга битилган. Мана у:

*Билмадик ош қолди усталда совуб, мулла Сафар,
Ол, олиб кетса хотунингга тортуқ айла паст назар,
Бир ота ўғулларини шунча ажратса магар,
Биз қозонбошига бормасмиз ўшал гар бўлса зар
Кангиру кўсовини бошингга ургил, баччагар.*

*Ошини хўб урдинг, оқиздинг тирсақдан ёглар,
Ўшадинг тарбузни еб ҳар ён оптиб пўчоғлар,
Дедилар: “Айб этмангиз Мажнунни ақли соғлар”,
Термулиб ўртода ўлтурган гариб ўртоғлар
Борму инсоннинг отаси – ҳар, онаси – мочаҳар.¹*

Бу ҳам рамали мусаммани маҳзуф вазнидаги мухаммас бўлиб, унинг матнидан бир ошхўрликдан сўнг ёзилган машқ эканлиги маълум бўлади. Ўша даврадаги ҳолатни Қаҳҳор кулгили тасвирлашга ҳаракат қилган. Мухаммас бир қадар равон, ўхшатиш ва тасвирлаш бор. Лекин зўраки чиққан. [Шундай бўлса-да, ҳужжатнинг ўзи фактик жиҳатдан муҳим қийматга эга. Бу ҳақда китобнинг “Сароб” романи ҳақидаги ўрнида тўхталамиз.]

Архивдаги учинчи шеър эса анча йил кейин – 1964 йилнинг 5 июлида ёзилган (3726 рақамли ҳужжат). Бу А.Қаҳҳорнинг хотинлар ҳақидаги ҳажвидир. Дастхат матн сафсар сиёҳи билан оддий сарғиш қоғозга араб ёзувида ёзилган.

Шеър жанрини қитъа деб белгилаш мумкин. Арузнинг ҳазажи мусаммани солим баҳрида:

*Оқарди соч, кетди нури кўзинг бўқлашди аммо шоир,
Битар бас мода аҳли сўрамас манбаи ру доғингни.*

¹ Бу сўнгги мисра “Чорак аср ҳамнафас”да берилмаган.

*Бу мода аҳли сўрғай бор янгилик шарбатинг, гофил,
Мадоринг қуриганда ташлагай пуфлаб пўчогингни.
Жимовъ важҳига бирдин узгай, ҳеч азият этма,
Дилинг комига ҳосил ўлди, ўгур орқа ёгингни.¹*
Парадигмаси: v - - - / v - - - / v - - - / v - - -
Рукни: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Мазкур шеърлар матнидан А.Қахҳорнинг аруз вазнидан анчайин хабардор эканлиги ва бу вазнда ижод қила олиш қобилиятига ҳам эга бўлган, дея оламиз. Бу эса ёзувчининг арузни билмаганидан эмас, аксинча уни яхши билиб, ўзбек тилига хос бўлмаган жиҳатларинигина танқид қилганига ишора қилади.

“Гап арузда эмас” мақоласида шундай ёзади: “Аруз вазнининг адабиётимизда қайтадан жонланиши кўпроқ Навоий юбилейига тайёрлик кўра бошлаган кунларимиздан бошланди. Жиндаккина таъби назми бўлиб, арузда ўзича машқ қилиб юрган бирмунча кишилар ҳам шу юбилей муносабати билан адабиётга яқинроқ келиб, матбуотда аруз вазнидаги бир-иккита шеър — назми билан кўрина бошлади.”²

Мана ўша вақтда ўзига хос “арузбозлик”нинг пайдо бўлиши. Ана шу кампаниянинг пешқадам вакилларида бири шоир Чустий ва Собир Абдулла эди. Шубҳасиз, Набихон Чустий (1904-1983) ва Ўзбекистон халқ шоири С.Абдулла (1905-1972) XX аср ўзбек адабиётидаги энг яхши арузнавис шоирларимиздан.

Лекин, Қахҳорнинг бу икки мақоласи 1941 ва 1946 йилда ёзилганини кўзда тутсак, унда бу шоирлар ижодининг дастлабки палласи ҳақидаги қарашларни акс эттирган. Ва уларнинг ижодий қоқинишларини Қахҳор мунаққид сифатида тўғри илғай олганига ва ҳақли танқид қилганига шохид бўламиз.

Масалан: “Чустийнинг ҳамма шиқий шеърларида деярли классик Эрон адабиёти, Навоий даврида оригинал бўлган, Умархон даврида бир қадар сийқаланган ва Муқимий, Фурқатлар даврида тамом шаблон ҳолга кириб қолган образли сўзлар, ифодалар қайтарилади: сарв, қомат, оху кўз, лаъл ва шакарлаб, жон мурғи (ҳеч бўлмаса “жон қуши” ҳам эмас!), шамшод қад, булбули хушишхон, маҳлиқо, моҳи тобон, қош меҳроби, шахду шакар, қанду набот, бодаи васл...

¹ Абдулла Қахҳор архиви каталоги..., 111-бст.

² А.Қахҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж., 71-бст.

Гап буларнинг кўпи шаблон эканлигидагина эмас. Бундан ташқари яна икки нарса ни кўзда тутиши керак:

1. Шу ташбеҳлар, шу ифодалар ҳозирги катобхонга етадими?
2. Етган тақдирда шулар воситаси билан яратилган гўзаллик ҳозирги бизнинг китобхоннинг эстетик завқига тамом мос тушадими?

Ташбеҳнинг вазифаси нуқтаи назаридан қараганда биринчи саволга ҳеч иккиланмасдан салбий жавоб бериш мумкин. Китобхон сарв-шамшодга ўхшатиш қад-қоматни тасаввур қилиш учун аввал сарв билан шамшодни яхши билиши керак...”¹

Мазкур фикрларга қўшилмасликнинг иложи йўқ. У нафақат Чустий, умуман арузда ижод қилишга бел боғлаган ҳар бир ўзбек шоирига тегишлидир.

Демакки, Абдулла Қаҳҳор аруздаги шеърлар ҳақида, фикр юритганда, аввало, унинг матнига диққат қилади. Матн ўзбекчами? Яъни, уни ўқиган ўзбек шеърсевари ундан янги нарса олабидими, завкланадими? Ўз тилининг луғавий бойлик хазинасидан ярарлана оладими? Ниҳоят, замондош учун бу ижод маҳсули нима беради?

Шу ва шундай саволлар А.Қаҳҳорни гўё “арузни қораловчи” сифатида кўрсатарди. Аслида-чи? Аслида эса у кўйган масалалар ҳақли, қўяётган саволлар эса жавоблантирилиши керак, муаммони эса ҳал этиш лозим. Диққат қилинса, ўша машҳур мақоласини “Гап арузда эмас” дея номлаган. Шунинг ўзиёқ масала моҳиятига аниқ ишора қилиб турибди. Мақолада тилга олинган шоирларнинг ижодини эса А.Қаҳҳор фақат раванқ топишини истаган.

Ёзувчининг архивида яна бир шеър тўплами бор. Бу унинг ўқувчилик йилларига оид дафтарчадир (3824 рақамли ҳужжат). Унинг номи “Шарқий дафтари” (Қўшиқлар дафтари) бўлиб, уни А.Қаҳҳорнинг Қўқондаги Фарғона музофот уч йиллик таълим-тарбия билим юртидаги сабоқдоши Рафиқ Искандарий тузган (1922 й.). Дафтарда “Ватан”, “Санжоқ”, “Шарқ озодлиги”, “Доғбоши”, “Чанокқалъа”, “Улуг Тангрим”, “Жиход марши”, “Озодлик”, “Истикбол”, “Туркистон” каби марш ва қўшиқлар матни ўрин олган.

Бу нима дегани? Ҳали ўқувчилик чоғидаёқ Ватан, Озодлик ҳақидаги шеър-қўшиқлар билан улғайган бўлажак ёзувчи учун асар мат-

¹ А.Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик, 5-ж., 62-бет.

ни хоҳ арузда бўладими, хоҳ бармоқдами, хоҳ насрдами у албатта бадият ва сўз салмоғидан айри бўлмаслиги керак эди.

***

Абдулла Қаҳҳор: ёзувчи – шахс – зиёли

Нобель мукофоти соҳиби Уильям Фолькнер “Адабиётда ёзувчи эмас, ёзилган асар муҳим” деган эди. Тўғри, адабиёт яратилган асарлари ила ўлчанади. Лекин тарихда қоладиган асар бита олгудек ижодкор, биринчи галда, ўз даврининг пешқадам зиёлиси ва том маънодаги шахс бўлиши зарур.

Ёзувчининг салоҳияти, индивидуал услуби, тили, образ яратиш маҳорати ва ниҳоят бадий сажиясининг шаклланиб бориши ўз-ўзидан бўлмай, бунинг учун машаққатли меҳнатга тўлиқ йиллар керак. Бу ўринда А.Қаҳҳор архиви ҳақида сўзлашдан бироз илгарилаб, ундаги мавзумига боғлиқ айрим қайдларни келтириб ўтмоқчимиз. (Архив борасида кейинги фаслда тўхталамиз.)

Битиклар орасида XX асрнинг бошларида истеъмолда бўлган чойқоғозга ёзилган бир хужжат бор (№3821)¹. Ўша даврда ё қоғоз такчиллигидан ёки, мазкурга ёзиш қулайлигидан унинг олди ва орқаси ҳам тўла.² Муҳими, чойқоғоздаги матн Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлик (эҳтимол ўқувчилик) йилларидаги араб ёзувидаги дастхати (тахминан 1920 йилларнинг бошлари). Унда шундай берилган:

“Алининг тасвири

Али 9 ёш бир бола. Ёшига қараганда бўйи узунроқ. Заиф, кучсиз эмас. Бироз бўғдой ранг, вужуди заиф. Ўша. Сиймо, ранг қошнинг четида қора холи бор. Бурнини устида бироз чечакнинг доғи кўрунади. Али бирдек эскирганроқ қора тузурка киёдур.

Алининг бошқача тасвири (хато тасвир)

Али кичкина бир бола, унинг кўзи, бир бурни, бир оғзи, икки қўли ҳам ва икки оёғи бор. У бизнинг хизматчимиз бўладур. Ўзи етим бўлганидан бизнинг уйда ётиб турадур.

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 113-бет.

² Ўзбекистон халқ шоири Чархийнинг ҳам айнан шундай коғозга ёзган бир шеър матни бизда сақланади.

Аллоҳи

Бир нарса ни ҳеч кўрмаган – танимаган кишиларга танирлиқ қилиб тасвириф қилмақни тасвир дейиладур. Бир нарса ни ё бир киши тасвир қилмақ ушун уш бошқа кишиларга ўхшати нарсалардан ва кишилардан айирати ердарини бирам-бирам топиб сўзламоқ ва ёзмоқлик бўладур.”

Кўришиб турибдики, ёзувчи ҳали ёшлик йиллариданоқ бадиий тасвирлаш, қаҳрамоннинг ҳолатини яратиш ва уни жонлантириш устида кўп ишларини ўз олдига мақсад қилиб олган. Хужжатдан эса муаллиф ёзувчи бўла олмоқ учун, аввало, энг оддий тасвир воситаларидан фойдаланишни ўрганиб боргани маълум бўлади. Ундаги *“Алининг тасвири”* ва *“Алининг бошқача тасвири”* сарлавҳали кичик бандлар ҳам қаҳрамон тасвирлашнинг ибтидоий турини кўрсатмоқда. Ҳатто, иккинчи тасвирнинг ёнига *“Хато тасвир”* деб ёзиб ҳам қуйган. Балки, бу ёш Абдулланинг адабиёт дарсларида олган ўлиштирмаларидандир. Ҳар ҳолда, унинг архивидаги энг кичик коғоз парчалари ва улардаги ёзувлар ҳам муаллиф ижодий лабораториясини хусусан, унинг ёзувчилик иқтидорига эришиш ва бу санъат сирларини ўрганиш йўлларини билишимиз учун жуда ҳам муҳим малзама эканлигини исбот этади.

Ёки, А.Қаҳҳорнинг Тошкентга илк келиши билан боғлиқ бир хотира қайди ҳам маълум (хужжат №3659). Унда жумладан шундай дейилади:

“Тошкентга кетишда аям ирим қилиб мени кузатмади. Дадам станцияга кузатиб чиқди.

- Тошкентга тушишинг билан бир пиёла қатиқ ич, туз, бир чимдим турпоқ егин.

Кўз ўнгимда мачитнинг мадрасасида бир ҳужра. Шаъм. Парвона. (Фитратнинг шеъри. Ўзбекистон шоирлари)...”¹

Матн охирида эса муаллиф қуйидаги рўйхатни беради:

“...Устодлар. Қамчинбек, Ғози Юнус, Фаҳмиддин, Юнус Кофир, Санжар Сиддиқ, Алошов, Аъзам Аюб, Мир Ҳусайн, Аҳмаджон Ёқубов, Комил Алиев, Усмонхон, Рамз, Наби Расулий. Танишлар. Абдуллоҳ Қодирий, Чўлпон, Элбек, Ойбек, Ғайратий.”²

Кўринадики, Қаҳҳорнинг Тошкентдаги “устод” ва “танишлар”и асосан ижод аҳли. Демак, у илк дамларданоқ ўз олдига ижодкор бў-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 114-бет.

² Ўша манба, ўша бет.

лишдек катта мақсадни қўйган. Мазкур хусус кейинчалик ёзганларидан ҳам билинади. Шу билан бирга унинг яна кўплаб қораламалари ҳам борки (айримларига “Ёшлар билан суҳбат” дея ном қўйилган ва кейинчалик шу номда китоб ҳам чиқарган), уларнинг аксари ёзувчилик меҳнати ва масъулияти, ижод жараёни, усули ва бадиияти ҳақидадир. Мисол учун, улардан бирида муаллиф “*Китобхонни тортадиган усул*” ҳақида ёзади (хужжат №3748)¹.

Яна, Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатдан ҳам ўзбек тили ва адабиётининг бугуни ва эртаси учун қўйинган, унинг ҳар бир “майда” масаласига ҳам жонсараклик билан ёндашган ватанпарвар ва миллатпарвар зиёли эди. Ўзбек тилининг нозик жиҳатларини билган адиб тилимиз имкониятлари ва бойлигини тўласича кўрсатиш кераклиги, алифбо эса тилга мос бўлиши ва яна бошқа масалалар ҳақида ўз фикрларини билдирганки, бу архив хужжатларидан маълум бўлади (№3750, 3751, 3753, 3782 ва бошқ.). Ёхуд, таржимачилик борасида оригиналдаги ҳар бир ибора ва сўзни таржимада акс эттиришда ниҳоятда диққатли бўлиш кераклиги, бирор хориж адибини айнан бир таржимонгина давомли суръатда ўгириши тўғри эмаслигини маълум қилади. Мисол учун, бир ўринда у ёзади (хужжат №3664):

*“1. Чехов асарларини бир ва ёки бир қанча таржимонларнинг маҳри қилиб қўйиши ярамайди. Бир кунки келар, эҳтимол бошқа таржимонлар бизнинг таржималар ҳақида шундай дер: “Таржима қилай деб уларни чаплаштириб юбориш”... 2. Биз таржимани ким қилганлиги эмас, қандақ қилганлигига қарашимиз керак...”*²

Гап таржима ҳақида кетар экан, А.Қаҳҳор мохир таржимон бўлиши билан бирга, ўзининг асарлари ҳам бир неча хориж тилларига таржима қилиниб, нашр этилган. Лекин адиб сохта шуҳрат ва шов-шувга “ўч” бўлмаган. Бундай қатъий хулосага унинг бир хати асосида келмоқдамизки, уй-музейидаги 2347 рақамли хужжат ушбу фикрни тасдиқ этади. 1964 йилнинг аввалида А.Қаҳҳорга Қозондан Ясир Шамсуддинов исмли таржимондан мактуб келади. Бу хатда “Синчалак” қиссаси татарчага ўгирилгани, босилган биринчи нусхалар тез сотилиб кетиб, нашриёт яна қайта нашрга туширишни сўраётгани билдирилган. Шу сабабли таржимон асар муаллифидан иккинчи босмасига изн истади ва таржима юзасидан Қозонда эълон қилин-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 125-бет.

² Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 120-бет.

ган мақола (Сарвар Адхамов “Эр юракли Саида”) газета қирқмасини ҳам илова қилиб жўнатган. Қаҳҳор эса қисқа, лекин мазмундор жавоб беради. (Унинг сақланиб қолган нусхаси, афтидан қоралама бўлиб, Я.Шамсуддинов хатининг орқасига қора қалам билан араб имлосида тез ёзилган).

Мана ўша матн:

“Уртоқ Шамсуддинов! Таржимани кўриб чиқдим. Таржимадан яхши таассурот қолди. 2-босмаси чиқадиган бўлса икки йилдан кейин янги куч ва малака билан қайта кўриб чиқсангиз қолган китоб таржималарингиз яна ҳам самаралироқ бўлар эди. Таржиманинг ҳаммасини солиштириб чиқишга вақт бўлмади, шундақ бўлса ҳам иккита катта-катта камчилик сездим.

1. Таржима ўзбекчадан қилинган деб ёзилган. Ҳолбуки, русчадан олингани менимча кўз-кўз жойлари бор. 2. Бир қанча ерда ўзингиздан қўйгансиз Шу иккита катта камчиликни албатта тузатиши керак. 7 / II. 64.”

Зийрак ва некният адиб адабиётимизнинг равнақи ва келажаги кимларга боғлиқлигини, уларнинг иқтидори не чоғлик эканлигини ҳам тўғри башорат қилган. XX аср ўзбек адабиётининг 60-90 йиллар даври А.Қаҳҳор фикрларининг не қадар тўғри эканлигини кўрсатди. Бу давр адабиётимизнинг истеъдодли вакиллари – О.Ёкубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ў.Ҳошимов, У.Назаров, Ш.Холмирзаев, Ў.Умарбеков кабиларнинг ижодига А.Қаҳҳор ўз вақтида эътибор билан қараган, ҳар бирининг қандай асар яратаётгани ва унинг иқтидорига аҳамият берган. (Бундай фикрлар қайд этилган кўлёзма ҳужжатлар ҳам ўндан ортиқ.)

Абдулла Қаҳҳор чин маънода ўз даврида адабий тафтишчи ёки адабий танқидчи ўлароқ кўзга ташлангани ва унинг фикри кўплаб ижодкорлар учун муҳим бўлганлигини ҳужжатлар тасдиқлайди. Унга келган кўпчилик мактубларнинг мазмуни ҳам шу мавзуга дахлдор. Бошловчи ёзувчилар қатори, илм ва ижод аҳлига таниш бўлган қаламкашлар ҳам адиб фикрига муштоқ эди. Мисол учун, 1958 йилнинг 29 декабрида таниқли олим ва адиб Тўхтасин Жалолов ёзади (ҳужжат №2527, араб имлосида):

“Муҳтарам Абдулла ака! Тажриба учун ёзган бир ҳикояни сизнинг муҳокамангизга олиб келдим. Мен сизнинг танқидингиз-

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 102-бет.

ни мақтов ўрнида қабул қиламан. Танқид – нечоғлиқ жиддий ва шафқатсиз бўлса шунча яхши, чунки гап танқидчининг асари устида боради. Қимматли вақтингизни олишга журъат қилганим учун қайта-қайта кечирим сўрайман. Боқий эҳтиром: Т. Жалолуф”¹

Яна бир муҳим жиҳат борки, ёзувчи энг аввало ўз шахси ва ижоди-га ниҳоятда диққат этувчи бўлган. Сунгра бошқа ижодкор ва замондошларига “танбех берган”. Танбехни ҳам ўринли ва жоиз бўлсагина айтишни лозим кўрган. Мисол учун, “Муштум” журнали М.Жабборов исмли бир киши ҳақидаги танқидий материалларини А.Қаҳҳорга жўнатади ва назаримизда ёзувчидан фельетон ёзиб беришни сўрайди. Адибнинг, айни дамда мунаққиднинг, ушбу ҳодисага жуда босиқлик ва ўта мушоҳада билан муносабатда бўлгани “30.01.1959” саналик мактубидан маълум бўлади. Қаҳҳор учун биринчи галда воқеа ортидаги шахс кимлиги эмас, унинг инсоний қиёфаси муҳимлиги сезилади. Жумладан, мазкур хатда айтилади (хужжат №3777):

“Муштум” ҳажвномасига.

Муҳиддин Жабборов ҳақидаги материал билан танишдим. Материалдан Муҳиддин Жабборов ким, қанақа одам, унинг хулқи-ахлоқи қанақа, бу гуноҳи тасодифми ёки ўзининг товламачилик табиатидан келиб-чиққанми билиб бўлмайди. Мен бу одамни бутун депутатлик доирасида шарманда қилгани, унинг ҳаётини узоқ йиллар давомида заҳарлагани қўл қўйганимда шуларни билишим керак. Агар Жабборовнинг бу қилмиши – қилмишларидан бири бўлиб, ўзи фельетонбон одам бўлса унинг башарасини йирик планди кўрсатиб яхшироқ фельетон ёзиши керак. Гап фақат шу ўғирлик устиди кетаётган бўлса бу ҳақда фельетон чиқаришдан кўра материалларни ёш ёзувчилар семинарига юбориб, (...) муҳокама қилиш фойдалироқ бўлар. Менинг бу фикримни таҳририятнинг бошқа аъзоларига ҳам маълум қилишни сўрайман.

Абдулла Қаҳҳор”²

Абдулла Қаҳҳор яшаган давр ҳозирги бизнинг авлод учун жуда ҳам сирли ва кўп жиҳатдан мубҳам. Кейинги – истиқлолдан сўнг маълум бўлаётган ҳолатга кўра у каби инсонларнинг ҳақ сўзни айтиши осон эмас, ҳаттоки имкони бўлмаган. Лекин, Қаҳҳор барибир маврид билан тўғриси айтган олувчи ростсўз инсонлиги маълум. Ана шу ҳақиқат

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 109-бет.

² Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 101-бет.

тиксали бўлиши нутқлар, ўқдай иборалар қаерда? Нега улар асосан хотирадор орқали етиб келган? Ёзувчининг нашр этилган асарлари оралида нима учун улар учрамайди? Ваҳоланки, адиб вафот этганига ярим асрга бўлди, холос. Сўзимиз мавзуи архив хужжатлари ана шу каби саволларга бирмунча жавоб беради. Муаллифнинг ён дафтар саҳифалари ёки алоҳида варақларга ёзган айрим қайдларида уларнинг баъзисини дуч келиш мумкин. Мисол учун, ёзувчининг “партиянинг солдати эмаслиги” ҳақидаги нутқи машҳур. Фикримизча, унинг бир парчаси ёки унга тайёрлов матн “Ҳаёт лавҳалари” номли дафтар саҳифаларидин ўрин олган (хужжат №3656). Мана ўша парча:

“Партия.

Фалончи (баъзи одамлар) “сен партиянинг солдатисан, партия қаерга юборса, ҳатто бозорқўм қилиб юборса ҳам бораверасан” деди. Ҳақиқатда бозорқўмлик мартабасига пора бериб бўлса ҳам мининини мўлжаллаб турган эди. Ҳақиқий коммунист “партиянинг солдати” – автомат эмас, унинг тўла ҳуқуқли, мамлакатни идора қила олган партиянинг ҳақиқий аъзоси, мамлакат сиёсий ва иқтисодий, маданий ҳаётида актив курашчи, фикр айтадиган, мунозара қилишга қудрати етадиган бўлиши керак. Сталин ҳам аъзоларини солдат, граждандарни “ватбат” қилишга ҳаракат қилган, бунга қисман эришган эди. Сталин давридаги чимрашлар мана шунинг натижаси эмасми?..”¹

Ёки, А.Қахҳор ўзига нисбатан танқид ёхуд эътироз муносабати билан Ёзувчилар уюшмасида чиқиш учун ёзган қайдлардан бирида адабий ва ижтимоий ҳақиқатни ойдинлатишга қанча куюнгани сенилади (хужжат №3737, рус тилида). У ёзади:

“Создано вокруг себя ореал – так говорить неправильно, нечестно!”. А.Якубов – с 1955 г. Х.Назир – 1950 г. Умарбеков – П.Кадыров – с 1946 г. (рассказ пред колода) Учкун – с 1961 г. (три рассказа) Норматов – с 1960 г. (письмо) Х.Гулям – 1952 г. (первый критик)...

Итак, что теперь, после моего выступления организуются не один выступлений, то есть так называемой отпор. Но эти отпоры яридли достигает цели, ибо публика теперь совсем иная, она уже свободна от давления периода культа Сталина. Долой Сталинизм! Да здравствует свобода!”²

¹ Абдулла Қахҳор архиви каталоги..., 96-бст.

² Абдулла Қахҳор уй-музейи фонди. 3737 рақамли хужжат.

Қуйидаги ҳужжатда (№3746) эса ёзувчи айнан 1960 йиллардаги ижтимоий-сиёсий ҳолатни беришга интиланган: *“...Вақтида болта кўтариб одам овлаган ҳукуматнинг ўзию, энди бу жиноятини одамларга тўнкаётинти: Усмон Носир ҳалол одам экану уни одамлар чаққан эмиш. Ҳукумат ҳамма гуноҳларини шунақа юваётинти. Отилганлар, кесилганлар оқланаётинти, лекин булар кимнинг чақуви билан ҳалок бўлганини айтилмайди...”*¹

Ўз навбатида, бу каби ёзмаларда А.Қаҳҳорнинг давр сиёсатидан бохабарлиги, очиқ фикрли зиёли эканлиги, ҳар қандай вазиятда ҳам ҳақиқатпараст бўлиб қолганлиги равшанлашади.

Умуман олганда, Абдулла Қаҳҳор архивини илмий ўрганиш давомида яна кўплаб факт ва ҳужжатларга дуч келиш мумкин. Ёзувчининг бу бисоти билан муфассал танишиш, асарларининг қўлёзмаларини ўрганиш натижасида аслида унинг шахсияти, ижодидаги сатрости маъноларни англаш, биографиясининг муаммоларини кузатиш, талқин ва таҳлил қилиш, унинг объектив ва субъектив омилларини аниқлаш мумкин. Албатта, ёзувчи оғир даврда яшаган. Ҳар бир ўйлаган фикрини қоғозга тушуравермаган. Лекин мазкур қўлёзма ва қораламаларни тадқиқ этиш муаллиф мушоҳадалари ва унинг ижодий устахонасини адабиёт аҳлига яқинроқдан кўрсатиб беришга асос бўлади.

Абдулла Қаҳҳор вафоти муносабати билан Ўзбекистон халқ шоири Чархий ёзган марсия мухаммасда шундай сатрлар борки, улар шу фаслга мос интиҳо бўла олади:

*Унинг ижоди мақбули жаҳон, ҳозиржавоб эрди,
Вале ҳар ишга қаҳрин наштари ҳам тезтоб эрди,
Суханда тезтоб эрди, валеқ олийжаноб эрди,
Вафо аҳлига жони садқа, меҳри беҳисоб эрди,
На чора, юмди кўз, кетди кечиб дарду даводан ҳам...*

***

Ёзувчи архиви ва қўлёзмалари

Абдулла Қаҳҳор бадийий оламини, асарлари ва уларнинг вариантлари, хатлар, ёзишмаларини тўлиқ ва муфассал ўрганиш ва илмий тадқиқ қилиш кизиқарли ва муҳим аҳамият касб этади.

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 122-бет.

Ёзувчи яшаган охириги уй ҳозирда уй-музей ҳисобланади. Йилга уч-уч ярим минг зиёратчи ташриф буюриши кузатилган. Бу дегани кунга ўртача 8-10 одам Қаҳҳорни эслагани уйига келади, яқинроқ танишади. Бу ҳам ёзувчи бахтининг бир кўринишидир!

А.Қаҳҳор асосан XX асрнинг 30-йилларида ёзувчи ўларок эл назарига тушган ва қарийб 40 йиллик ижод йўли давомида унинг асарларининг бир неча қўлёзма вариантлари – архив юзага келган. Бу ноёб архив каталоглаштирилиб¹, 316 та ҳужжатга илмий тавсиф берилди.²

Адиб уй-музейидаги материалларнинг ҳаммаси ашёвий ҳужжат ҳисобланиб, ёзувчи ҳаёти ва ижодининг бирор лавҳасини, жонли хотирасини ҳозирги ёш ва келажак авлодга гўёки тиклаб беради.

Айвало, ушбу архивни сақланиб қолишида адибнинг умр йўлдоши, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходимаси Кибриё Қаҳҳорованинг номини эслаш лозим. Унинг Қаҳҳор номи ва асарларини тарғиб этишдаги муносиб хизматлари маълум. Шу билан бирга, ёзувчидан қолган бир парча битиккача асралиши ва уларни бугунга келиб фанга тақдим этилаётгани, ҳеч иккиланмай, шу инсон туфайли, деб билиш лозим. Негаки, ёзувчи бисотида ҳатто аёллар ҳақидаги ҳажвий шеъри борлигини юқорироқда кўрдик (ҳужжат №3726³). Мана шунинг ўзиёқ, К.Қаҳҳорова А.Қаҳҳор архивини ардоқлаб, асраганини кўрсатади.

Архивнинг энг қизиқарли жиҳати шундаки, А.Қаҳҳор ўз асарлари ва бошқа қораламаларини араб ёзувида битган. У ҳам бўлса, 1928 йилгача амалда бўлган, ислоҳ этилган эски ўзбек ёзув тури. Устига-устак, адиб йиллар давомида бу ёзувда ўз ёзма услубига ҳам эга бўлиб қолган. Умуман олганда ҳар бир хаттотнинг ўз услуби бўлиши бор гап. Лекин бу ўринда масала бошқача. А.Қаҳҳор кўз ўнгимизда хаттот сифатида эмас, ўз ёзмаларини келажакка қолдирган ёзувчи ўларок гавдаланади. Унинг дастхати бир қараганда равон арабий хат. Бироқ, ислоҳли алиф-

¹ Уларнинг бир қисми сақланиб қолган ва бир муддат Ўзбекистон ФА (собик) Ҳ.Сулаймонов номли Қўлёзмалар институти сўнгра, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондида эди. Ҳозирда эса бу нодир архив материаллари ҳақли равишда адиб уй-музейида сақланмоқда.

² Қаранг: Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги...

³ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 111-бет.

бо булганин ва хаттий услуби сабабли уни ўқиб кетиш осон эмас. Фақат, дивомли равишда матн билан ишлашгина мутолаа малакасини ҳосил қилади. Қўлёзмаларда нелар борлиги, муаллиф айнан нималарни оқ саҳифаларга қоралагани эса сирли ва қизиқарлидир.

Мазкур архивдаги ҳужжатларни шундай тасниф этиш мумкин: 1) А.Қаҳҳор бадий асарларининг қўлёзма вариантлари (қиссалар: “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат”, “Зилзила”; пьесалар: “Ташвиш”, “Ажонларим”; айрим ҳикоялар).

2) Ёзувчи публицистикасига оид баъзи намуналарнинг қўлёзмалари (мақола, тақриз, очерклар).

3) Муаллифнинг баъзи воқеа, ҳодиса ёки чиқиш муносабати билан қайд этиб қўйган қораламалари (улар ичига ёзувчининг бошқа ижодкорлар асари муҳокамаси учун ёзган қайдлари ҳам бор).

4) Ёзувчининг турли асарлари учун тўплаган материал, кузатиш, бадий топилма, қайд, образлар рўйхати ва ҳисоблари (“Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат”, “Зилзила”, “Тобутдан товуш”).

5) А.Қаҳҳорнинг турли йилларда ёзган шеърини машқлари.

6) Дафтарлар (турли сафарлар, курултойлар муносабати билан ва ўқувчилик, талабалик йилларида тутилган).

7) А.Қаҳҳор ёзган ва унга келган айрим мактублар.

Ушбу ҳужжатлар биринчи галда ёзувчи биографияси, ижодий лабараториясини ўрганишда жуда муҳим ва бирламчи манбалардир. Қолаверса, улар ижодкорнинг маънавий ва руҳий дунёси, атроф-муҳитга, адабий жамоатчиликка муносабати, турли ижтимоий-сиёсий фикрлари борасида ҳам маълумот бера олади.

Шуни айтиш зарурки, адиб архивдаги ёзмаларнинг катта қисми 1950-60-йилларга доир ҳужжатлар. Афсуски, 1930-40-йилларга оид бундай манбалар жуда кам, санокли. Бу албатта, дастлабки йилларда А.Қаҳҳорнинг оилавий ҳаётидаги носозликлар ва бир неча жойга кўчиши билан боғлиқ бўлса, эҳтимол. Бироқ, ҳужжат ва материалларнинг сақланиб қолган мавжуд қисмидан ҳам Қаҳҳорнинг адиб ва шахс сифатидаги қиёфаси акс этади, дея оламиз.¹

Қўлёзмалар кўп жиҳатлари билан ижодкор борлигини кўрсата олувчи манбалардир. Уларни яна ҳам атрофлича тадқиқ

¹ О.Жўрабоев. Ардокли дастхатлар // Tafakkur. 2012, 4-сон. 42-48-бетлар.

этнин эҳтифжи сезилаверади. Тўғри, мазкур қўлёзмаларнинг ҳақиқати ҳам кўзда тутилган мақсадни, том маънода, очиб бермаётгани мумкин. Бироқ, уларнинг ҳар бирида муаллиф айтишга уйдурмаган мазмунлар яширин бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Дароки, муаллифнинг китобхон учун мўлжалланмаган қораламаларини тадқиқ этиш асар матни тарихини ўрганишга ёрдам беради.

А Қаҳҳор архивида эса қораламалар кўпгина. Улардан бири 3724 рақамли ҳужжат уч варақдан иборат муаллиф дастхати. Матн араб ёзувида оч жигарранг қоғозга сафсар сиёҳ билан ёзилган. У «*“Қўшчинор”нинг қисқача мазмуни*» деб номланиб, шундай бошланади:

“Саидмуқимжон тасодифий равишда ўз тўпидан – батрақлар тўпидан айрилиб муштумзўр оиласига кирган ва шунинг учун қўлушдан четда қолган эди...”

Охири эса:

“...Биратула – уйлардан иборат бўлган қатсанчилар қишлоғи ишги тинидаги сартияликнинг қишлоққа айланади. Ҳанифа билан Саидмуқимжоннинг тўйи бўладиган кун Ватан уруши бошланадиган тўй урушдан кейинга қолади.”

Муаллиф бу аннотацияни нима учун ва кимга ёзгани бизга маълум эмас. Балки, романга қўл ураётган 1939 йил, ўз-ўзига асар режаласи сифатида, қайд этиб қўйгандир. Чунки, мунаққид О.Шарафиддиновнинг таъкидлашича: “...адиб “Қўшчинор” устидаги ишни урушдан олдин – камида 1939 йилда бошлаган”¹.

Ушбу ҳужжатда “Қўшчинор” ва кейинчалик унинг қайта ишланган варианты “Қўшчинор чироглари” романини тадқиқ этувчилар учун бир неча муҳим факт мавжуд. Биргина далил. Асарнинг ҳар икки вариантыда ҳам бош қаҳрамон *Сиддиқжон* деб номланган. Мазкурда эса *Саидмуқимжон* дея ёзилган.

Аммо, бу ҳужжат негадир “Қўшчинор” ҳам, “Қўшчинор чироглари” ҳам атрофлича таҳлил қилинган ҳеч бир тадқиқотга тортилмаган. Ҳатто, роман ҳақида изланишлар олиб борган О.Шарафиддинов² ва Р.Қўчқор³ назаридан ҳам четга қолган.

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор (эссе). -Тошкент: Ёш гвардия, 1988. 161-бет.

² О.Шарафиддинов. Ўша асар, 160-191-бетлар.

³ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз... -Тошкент: Маънавият, 1997.

Архивдаги 3702 рақамли хужжат эса Ҳамза Ҳақимзода Ниезий ҳақидаги фикрлардан иборат. Тугрироғи, академик шоир Ғафур Ғуломнинг хотираларини А.Қаҳҳор қоғозга туширган. Хужжат катта эмас, 1 варақ холос. Матн араб графикасида қора қалам ва кук сиёҳи билан оқиш қоғозга ёзилган.

Мана унинг матни:

“Ҳамза

Бир неча хотинлари тотор қизлари эди. Ўзи инқилобгача бўлган тотор адабиёти билан яқиндан таниш эди. Шунинг учун ҳам бир талай илгариги шеърларида тотор таъсири, тилига тоторчага тортиб бориши, тоторчага ўхшаш чаштушка¹лар ёзганлиги маълум. (Хотинига ёзган хатлари, шеърлари.)

Инқилобдан илгариги Хоразмга ҳам тотор маданияти таъсири кучли. Ҳамза бу ерда бўлган.

Демак, тотор ўртасида бўлган инқилобий фикр билан танишлиги жуда мумкин. Тотор адабиёти орқали революцион рус жамоатчилиги фикрлари билан таниш бўлиши мумкин.

Ғ.Ғулом август 1960.”

Кўриниб турибдики, матнда аниқ фактдан кўра тахмин кўпроқ акс этган. Ҳамза биографияси ва ижодий меросини акс эттирувчи манбалар бундаги фикрларни қай даражада тасдиқлайди ёки рад этади, бу иккинчи масала. Бизга муҳим бўлгани шуки, А.Қаҳҳор ўзига қизиқ туюлган маълумотни аниқ адресати билан қайд этгани ва унга ўзидан ҳеч бир қўшимча ёки изоҳ киритмаганидир.

А.Қаҳҳор архивдаги бу каби ёзмалар ва асарларининг қўлёзма вариантлари катта қизиқиш туғдиради. Бу эса ўз навбатида ёзувчи асарларидаги матний таҳрирлар билан боғлиқ бўлиб, кейинги фаслга ўтамир.

***

Матн аниқлик талаб қилади, сўнгра сирларини очади

Абдулла Қаҳҳорнинг “Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат” қиссалари ва “Сароб” романи ажойиб асарлар сифатида ажралиб туради. Зероки, бу бадиий наср намунала-

¹ Айнаи шу сўз, арабий матн ичида, кирилл ёзувида берилган.

нинг матности сирлари, муаллиф айтмоқчи бўлган нозик фикрлар, унинг тоқодкор сифатидаги истеъдод қирраларини кашф этишда эса асарларнинг саҳиҳ матнигина муҳим малзама-материал бўла олади.¹ Шунингдек, диққатли китобхон, собиқ шўролар тузуми даврида битилган бу асарларда, ёзувчи аслида нима демоқчи, унинг қалбининг тубида қандай оғриғу дардлар яширин бўлганини ҳам илғайди.

Келинг, энди белосита матн ва матности мазмунларга, биринчи галда “Ўтмишдан эртақлар”нинг яратилиши ва матни ҳақида...

Қисса бир неча жихатдан ёзувчининг бошқа асарларидан фарқ қилади. Биринчи галда у автобиографик характерда бўлиб, маълум маънода адабий-тарихий қийматга ҳам эга. Ёзувчи ушбу қиссани ёзиш учун бир неча йил эмас, бир умр тайёргарлик кўрган, дея оламиз. Фактларга мурожаат қилайлик.

Кибриёхоним ўз хотираларида А.Қаҳҳор “Ўтмишдан эртақлар”ни ёзаётган кезларда унинг таржимаи ҳолига тез-тез қайтганини эслайди. Яна ёзадики: “...*Дастлабки учрашувларимизда* (яъни, 1944 й.) *ўтмишдан эртақ ёзиш ниятлари бормиди, йўқмиди билмайман. Аммо уша воқеани* (яъни, К.Қаҳҳорова таржимаи ҳоли воқеаси) *йиқирма йил хаёлларида сақлаганларига қараганда, шундай мақсадларни кўртас очган эди, дейиши мумкин*”.²

Демак, К.Қаҳҳоровага кўра Абдулла Қаҳҳор сўз юритилаётган асар ёзишга 1944 йилда иштиёқ пайдо қилган.

Ёзувчи архивидаги ҳужжатларга биноан 1950 йиллар охири 1960 йилларнинг бошида шу қиссага доир материаллар йиға бошлаган. Мисол учун, 3656 рақамли ҳужжат – “Ҳаёт лавҳалари” деб номланган дафтарда адибнинг хикоялари рўйхати, персонажлар диалоглари, сюжет яратиш ҳақидаги айрим фикрлар ва ҳоказолар ўрин олган. Бизга муҳим бўлгани шуки, дафтар 1955 йилдан 1962 йилга доир қайдлардан иборат. Бир ўринда эса “Болалик” дея сарлавҳа қўйилиб, “14.08.62” санаси битилган ва қисса учун айрим хотиралар, қариндошлари ҳақида маълумотлар ва баъзи воқеаларни қиска-

¹ Масалала шу нуктаи назардан ёндашган олима Марҳабо Қўчқоровага миннатдорчилик билдираман. У “Ўтмишдан эртақлар” қиссаеининг тадқиқига бағишланган монографиясида таҳлилни айнан биз томонимиздан амалга оширилган илмий-танқидий матн асосида олиб борган ва бир қанча янгиликлар кашф этган. (М.Қўчқорова. “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.)

² К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас.... 17-бет.

ча берган. Ёки, 3640 ва 3657 рақамли ҳужжатлар ҳам блокнот бўлиб, 1960 йилга оид. Уларда ҳам шунга ўхшаш маълумотлар учрайди.

Адиб ҳикояларидан олтитасининг сарлавҳаси остида “Ўтмишдан” изоҳи берилган. Аслида яқин ўтмиш муаллиф учун бир умр энг муҳим мавзу бўлиб келгани аён. “Ўтмишдан эртақлар”нинг киришида¹ ҳам муаллифнинг ўзи бунга доир эскартишларини ёзади: “*Болалигимда зехнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келтирдим. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида гам-гуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси ҳуш қабул қилган...*”²

У “зехнимда тошдек чўкиб ётган хотиралар”ни “Бир-икки сўз”ида икки бора келтиради, “ўттизинчи йилларнинг ўрталари” ва “1960 йилда” дея таъкидлайди. Буни у “ўтмишдан” изоҳи билан ёзган олти ҳикояси: “Ўғри”, “Томошабоғ”, “Бемор”, “Анор”, “Миллатчилар” ва “Даҳшат”ни “Ўтмишдан эртақлар” киссаси билан боғлаш учун беради. Шунингдек, ўзи кўрган тарихни ҳикояларда беришга интилганини очиқламоқда.

Ҳақиқатда ҳам адиб ўзи айтган муддат оралиғида мавзуга қўл урмаган. Агар таъкидланган ҳикояларни муаллиф ўзи эслаган мавзуга кўра бир туркумга бирлаштириб, ёзилиш санасига биноан эътибор берсак “Томошабоғ”ни 1935 йил, “Миллатчилар”ни эса 1937 йил ёзиб, узоқ жим бўлиб кетди ва 1960 йилда “Даҳшат” пайдо бўлди.

Бу ҳикоялар ҳақида бир қатор адабиётшунос-мунаққидларнинг тадқиқлари бор. Жумладан, атоқли олимлар – М.Кўшжонов, О.Шарафиддинов ва У.Норматовнинг асарларида улар яхши таҳлилга тортилган. Шу сабабга кўра ҳикояларнинг ғоявий-бадиий жиҳатлари ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз. Фақат, таъкидлашни истардикки, Абдулла Қодирий ўзининг икки романи – “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” орқали халқимизнинг кейинги хонликлар даврини гўзал тарзда бадиий асар қилиб, тарихимизни жонлантириб берган бўлса, ундан кейинги чор Русияси мустамлакачилиги даври,

¹ Кучирмаларни киссанинг энг охири нашридан келтирамыз: Абдулла Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Киссалар. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танкидий матнларни тузувчи: О.Журабоев. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

² А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд..., 90-бет.

сўзларини XX аср бошларини, Абдулла Қаҳҳор мазкур ҳикоялар ва “Ўтмишдан эртақлар” қиссасида ана шундай жонлантира олди.

Лекин муаллиф кўрадики, бир неча ҳикоя қобилигига булар сифатида ва ягона бир тизимдаги каттароқ асарга эҳтиёж сезади. Бунга доир ошқ эътирофи ҳам сақланиб қолган.

Ташкилийликча, қиссанинг “Бир-икки сўз”ини у ўнлаб, ҳатто юзлаб қайта ёзган. Улардан бири 3666 рақамли ҳужжат. Муаллиф қўлламади. Магн араб ёзувида бинафшаранг сийёҳи билан оддий қоғозга ёзилган. Қиссага киришнинг қоралама варианты:

“Халқимизнинг яқин ўтмиши адабиётимизда акс этган эмас. Фурқат ва Муқимийлар замонидаги адабиётда халқ ҳаётининг кўламлигина бор, буни ҳар ким ҳам илғаб ололмайди. Бунинг ўша замондаги шоирларга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган бир талай сабаби бор.

Ўз вақтида ёзилмай қолган рўмонлар, қиссалар, ҳикоялар энди ёзилганини. Ойбекнинг “Қутлуғ қон” рўмони, “Болалик” тўвисти, М.К.Исмоилийнинг “Фарғона тонг отқунча” рўмони шулар жумласидандир.

Бу мавзуга мен ҳам қўл уриб, 1930 йилнинг ўрталарида беш-олтита ҳикоя ёзган эдим, энди яна шу мавзуга қайтиб, ўз вақтида ёзилмаган ҳикоялардан тўпلام туздим. Тўпламга кирган ҳамма ҳикоялар кўзим билан кўрган, бошимдан кечган ҳодисалар бўлса ҳам ҳозирги ёшларга эртақдай туюлади. Шунинг учун тўпلامни “Ўтмишдан эртақлар” деб атадим.”¹

Мазкур эътирофнинг бироз юмшатишган, қаҳҳорона “бадийлашган” шаклини эса охириги – китоб қилинган вариантда кўриш мумкин. Адиб қиссани “*ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди*” дейди ва уни кўрган “1930 йилда тузилган... бир танқидчимиз гашилик қилиб” қолганини ёзади.

Қаранг, юқорирокда таъкидланган дафтарни ҳам “*Ҳаёт лавҳалари*” деган эди. Танқидчи эса – О.Шарафиддинов эмасмикан, деган ўйга борасан. Негаки, ёзувчи билан бу адабиётшунос кўп ҳамсухбат булар ва назаримда А.Қаҳҳорга “*Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида оғир таассурот қолдирмасмикан*” деб фақат у айта оларди.

Ёзувчи “*юмшайди*”: “*Мен китобни “Ўтмишдан лавҳалар” деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни “Ўтмишдан эртақлар” деб атай қолай.*”

¹ Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги..., 18-19-бетлар.

Бу энди омма, яъни “қўнгил тўлсин” учун, замонабоп гап эди. Аслида ёзувчи асарини аллақачон, ҳатто ёзмасидан олдин шу ном билан атаган. Яъни, бу қисса номи билан туғилган асардир. Ҳатто номи ўзидан олдин пайдо бўлган.

Абдулла Қаҳҳор “Сароб” романини ёзаётган чоғларидаёқ шу мавзунини кўзлаган. Асарнинг бир ўрнида Саидий ва Эҳсон суҳбати орасида шоир Кенжанинг китобчаси борасида сўз кетади. Саидий “Ўтмушдан эртақлар” сарлавҳали шеър устида тўхтади.¹

Бу ерда айнан шу номнинг келтирилиши ва унга ургу берилиши бежиз эмас. Бундан келиб чиқадики, ёзувчи 1944 йилда эмас ҳатто ундан олдинроқ, 1930 йиллардан мазкур қисса ёзишни мақсад қилиб қўйган. У бунинг учун ҳатто Қўқондаги ўқувчилик даври ашёларини сақлаб келган.

Аслида А.Қаҳҳорнинг 1920 йиллар тугул 1930 ва 40-йилларга оид қўлёзмалари ҳам жуда кам сақланган. Лекин айнан Қўқондаги ўша ўқиш йилларига доир бир неча ҳужжатни ёзувчи ардоқлаб келган. Улардан бири юқорида ёдга олинган “Шарқийлар дафтари” бўлса, яна бири ўша билим юрти деворий газетаси ва дарслар жадвалидир (3561 рақамли ҳужжат).

Бу деворий газета икки ҳафтада бир марта чиққан. Унда “Икки йил тўлди”, “Кўклам”, “Кичкина ҳикояча”, “Фарғона” номли мақолалар ва шеър ёзилган. Газетанинг чап томони бўш, унинг юқорисига дарс жадвали ёпиштирилган (7 март, 1924 й.).

Яна бир шундай ҳужжат А.Қаҳҳор ўша мактабда ўқиб юрган даврида тутган дафтари (№3476). Араб ёзувида. Бошланишида тарих фани ўрин олган. У Қўқон хони Муҳаммадалихоннинг тахтга ўтириши билан бошланган: *“Муҳаммадалихоннинг тахтга ўлтириши 1237чи ҳижрия бўлуб, 21 йил хонлик қилгач 1258нчи ҳижрия ўлдирилди...”*

Шу йўсинда Шералихон, Муродхон, Худоёрхон, Маллахонларнинг тарихи қисқача ёзилган. Ундан кейин Арабистон ва Эрон тарихи баён қилиниб матн тугайди. Орада 10 варақ бўш қолдирилгач, грамматика (наҳв ва сарф) фанига катта ўрин берилган. Навбатдаги фан жугрофия (география) Европа тавсифидан бошланиб, Кичик Осиё ҳақидаги маълумотлар билан якун топган. Кейинги саҳифаларда “Имло” фани ўрин олган. У тамом бўлгач, орада яна 5 варақ бўш қолдириб, турли ҳикоячалар кўчирилган. Сўнгра арифметика,

¹ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. 350-бет.

гастроля ва ботаника фанларига оид конспектлар олинган. Улар 1933 йил январь ойида якун топган. Дафтарнинг қолган саҳифалари рус тилидан олинган сабоқлардир.

Файриқисча, А.Қаҳҳор уларни нафақат болалик-ўқувчилик йилларидан хотира ўларок, балки келгусида яратажак асарига муносиб материал сифатида ҳам асраган. Чунки, “Ўтмишдан эртақлар” киссасининг охириги ўринларида (“Қўқон харобалари орасида”) айнан ўша мактаб билан боғлиқ хотиралари бадиий тарзда ўз ифодасини топган. “Бир томондан, дунёвий билим, ҳарбий интизом, иккинчи томондан, диний-исломий таълим; айти пайтда, миллий-туркий ифтихор ва шу билан баробар инқилобий шўровий тарғибот ёнма-ён давоқ”¹ этган воқеликни муаллиф асарга киритган.

Мана бир ижодий ниятнинг амалга оширилиши учун бир умр кетиши мумкинлигига далолат.

“Санъат – материал қаршилигини енгиб туғилади. Ҳеч бир шедевр кийинчиликсиз пайдо бўлган эмас.”² А.Қаҳҳор ҳам ўз шедеврини яратиш учун неча-неча материалу хотиралар қобиғидан энг муҳимларини, асар учун керак бўладиганинигина танлаб олишга, “материал қаршилигини енгишга” муваффақ бўлган.

О.Шарафиддиновнинг хотирлашича, кисса нашр қилинмасдан олдин Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокамада “асарда болалик романтикасини сингдириш керак” деган мулоҳаза ҳам билдирилган.³ Бирок, ёзувчи бунга амал қилмаган. Негаки, у “бутун ижоди давомида романтикадан кўра характерларни бевосита кўрсатишни маъқул” билар эди. Қиссанинг кўламида ҳам аниқ-тиниқ характерлар галереяси росмана ўтмиш билан ўқувчини таништиради. Агар романтик бўёқ берилиб, жилоланганда реаллик ва эзгин тасвирлар хиралашиб қоларди.

“Ўтмишдан эртақлар” кириш сўзни қўшиб ҳисоблаганда, 18 ҳикоя жамланмасидан иборат саргузашт-қиссадир. Унда муаллиф ўз болалигида кўрган-кечирган воқеа-ҳодисалардан бир қанчасини бадиий йўсинда тасвир этади. Қиссадаги воеалар 1913 йилдан 1922 йилгача бўлган даврни қамраб олади. Бир оила – уста-темирчи Абдуқаҳҳор

¹ У.Норматов. Университет сабоқлари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон. 14-бет.

² Ян Параповский. Алхимия слова.... С.222.

³ О.Шарафиддинов. Истеъдод жилोलлари / Кигобда: А.Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик, 1-т. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. 22-бет.

оиласининг Кўкон ва унинг атрофларидаги қишлоқларда кўрган-кечирганларини ҳикоя қилади. Шу жиҳатдан асар автобиографик (таржимаи ҳол) характери ни касб этиши билан ҳам аҳамиятли.

Энди асар матни, аниқроғи унинг илмий-танқидий матни билан боғлиқ жиҳатларга тўхталайлик.

XX аср ўзбек ижодкорларидан ҳеч бирининг на шеърӣ ва на насрий асари илмий-танқидий матн бўлган эмас эди. Бу биринчи тажриба матншуносликдаги мавжуд мумтоз наср намуналарини танқидий матнларига таянган ҳолда амалга оширилди.¹ Биз ана шу тажрибалардан унумли фойдаланиб, XX аср ўзбек насри намунаси-га яъни, А.Қаҳҳор асарларига нисбатан қўлладик.

Қаҳҳор насрининг баъзи матний хусусиятлари, жумладан вариантлар юзага келиши ва ёзувчининг таҳрир маҳорати ҳақида баъзи тадқиқлар маълум (бу ҳақда ўрни билан тўхталамиз). Бирок, шу кунга қадар ёзувчи асарларининг айнан қўлёзма ва матнларига оид изчил илмий ишлар амалга ошган эмас эди. Ваҳоланки, архивда муаллиф асарларининг бир қанча дастхат (автограф) нусхалари мавжудлигини эслатдик. Уларга кўра “Ўтмишдан эртақлар”, “Муҳаббат” қиссаларининг илмий-танқидий матнлари, “Сароб” романи, “Зилзила”, “Қотилнинг туғулиши” қиссалари ва “Ташвиш” пьесасининг қиёсламалари матнлари ҳозирланди. Аввало, “Ўтмишдан эртақлар”нинг кўлами, ғояси, бадиияти, тили ва ёзилиш усули кўплаб тадқиқларга муносиб манба бўлиб хизмат қила олади. Лекин бу каби тадқиқларни тўласича амалга ошириш учун, аввало, асарнинг саҳиҳ матни – илмий-танқидий матн зарур. Қиссанинг эса уч дастхат нусхаси сақланган (иккиси араб, бири рус графикасида). Адиб ҳаётини акс эттирувчи бу асарнинг қўлёзмалари сақланиб қолгани сабабли, қайси ўринларига ёзувчи қай даражада ўзгартиришлар киритгани маълум бўлади. Қўлёзмаларнинг саҳифаларида муаллиф томонидан сатрлар ўчириб тузатилган, таҳрир қилинган; баъзиларига эса қўшимча варақчалар ёпиштириб, матн қўшилган. Улар ҳаммаси ушбу сатрлар муаллифи томонидан амалга оширилган қиссанинг илмий-танқидий матни² учун асос бўлиб хизмат қилди.

¹ Масалан: Алишер Навоӣ. Маҳбубул-қулуб. Возлюбленный сердце. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. –М.Л.: Изд.АН, 1948.

² “Ўтмишдан эртақлар” қиссасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты. Тузувчи-тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -168 бет.

Тасқаллағи бу “биринчи тажриба” борасида мулоҳазалар баён қилинган ва қилиниши ҳам қилинди¹. Масала моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бу тажриба ниши аниқланган ўринларга шу ўринда изоҳ бериб ўтамиз.

Адаб қўлёзмаширини илмий тавсифлаш давомида “Ўтмишдан эрталаблар” қиссасининг қўлёзма ва босма нусхалари матни устида таҳлилга ҳам тўғри келди. Натижада бирмунча тафовутлар борлиги сўрадан ва илмий-танқидий матн тузиш режаси пайдо бўлди.² Шу тариқа, бир йил муддат давомида ушбу тадқиқ юзага келди. Энди кўнрақ қиссанинг қўлёзма-дастхат нусхалари ва барча нашрлари ушбу сатрлар муаллифи уй-музейга боргунча ҳам бор эди. Шу вақтгача бирор марта ёзма тугул ҳатто оғзаки равишда ҳам ёзувчи асарларини илмий-танқидий матн қилиш фикри билдирилмаган. Нима ушбулар 2011 йилга келиб, айнан танқидий матн амалга ошгач, уни тавсияю, бошланмасини бошқага нисбат берилгани ажаб!..

Шунингдек, нашрдаги “имловий хатолар”ни қисса муаллифининг ва илмий-танқидий матн тайёрловчисининг хатолари тарзида берилди. “Абдулла Қаҳҳорнинг саводхонлигини шубҳа остида қолдириши нотўғри”лиги эса ҳақли таъкидланган. Имло қоидалари ва шевага оид сўзларга доир мулоҳазалари билан масала яратилаётган ўринга тақризчининг ўзи асосан жавоб берган. Албатта, ушбу тадқиқда техник жиҳатдан айрим хатоларга йўл қўйилган. Зероки, ҳар қандай тадқиқот ҳам у ёки бу нуқсондан ҳоли бўла олмайди. Хатолар, “жуда кўп ва ниҳоятда ибтидоий” бўлмаса-да, бор эди.³

¹ Нуसरатулло Жумахўжа. Янги танқидий матн // ЎзАС. 28 октябр. 2011.

² 2007 йили “Б8-Ф8-023 Абдулла Қаҳҳор уй-музеи фондида сақланаётган қўлёзмаларни илмий ўрганиш ва каталогини нашрга тайёрлаш” мавзусидаги фундаментал грант уй-музей тарафидан ютиб олинади. Аммо илмий лойиҳа раҳбаринини дастлабки йилиёқ ташлаб кетади. Шунда, адабий манба ва матнлар билан ишлаш борасида етарли ходимлар мавжуд бўлган, Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейига мурожаат қилинади. 2009 йил устоз С.Ҳасанов лойиҳа иштирокчиси сифатида лойиҳа илмий раҳбарлигига каминани тавсия этдилар. Тадқиқотнинг мақсад ва вазифаси эса, номидан ҳам кўриниб турганидек, ёзувчи архив материаллари (асосан, эски ўзбек ёзувидаги ҳужжатлар)ни илмий тавсифини тайёрлаш ва каталог тартибида нашрга ҳозирлаш бўлиб, лойиҳа доирасига адиб асарларининг илмий-танқидий матнини ҳозирлаш ҳам, нашр этиш ҳам кирмас эди.

³ Матннинг кейинги саҳиҳ нашрида улар буткул тузатишган: Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Ўтмишдан эрталаблар. Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танқидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 88-227-бетлар.

Бирок, соф илмийлик нуқтаи назаридан ёндашилса масала ўз-ўзидан ойдинлашар, муаммо яратишга ўрин қолмас эди. Атоқли рус олими Д.С.Лихачев матншуносликнинг вазифалари ҳақида тўхта-лар экан, матншунос асар муаллифининг истагига қарши ўларок, китобхон учун мўлжалланмаган қораламаларни тадқиқ этиш орқали, асар матнининг тарихини ўрганиб боришини таъкидлаган эди.¹

А.Қахҳорнинг қўлёзма (қоралама)лари оддий эски ёзувда эмас, ўқилиши бирмунча мушқул араб алифбосига асосланган ислох этилган эски ўзбек ёзувида эканлиги аввалроқ эслатилди. (Ҳатто, мутахассислар кўриб тегишли хулоса чиқаришлари учун I-қўлёзма (ҚI) нусханинг дастлабки уч қисми факсимилье тарзида китоб охирида берилган ҳам эди.) Бундай матн билан ишлаш жараёни мураккаблаштириши билан бирга, баъзи мунозарали ўринларни ҳам юзага чиқарарди.

Танқидий матн тузиш принциpidан келиб чиққан ҳолда, таянч қўлёзмада сўзлар қандай ёзилган бўлса шундай табдил қилиб бердик (*келматти*, *урмакчи*, *икави*, *дўкан*, *топилабермади*, *даррав*, *ўтиришитти*, *кетаётитти* каби), нусхалар аро фарқни эса (улар юзлаб) матн остида изоҳ тарзида кўрсатиб кетилди. Шунингдек, асос нусхада муаллиф томонидан қўлланилган тиниш белгилари (“нуқта”, “вергул”, “сўроқ”, “ундов” кабилар) ҳам жорий нашрда айнан сакланди.

Зероки, матншуноснинг бош вазифаси матнга хиёнат қилмаслик ва асл нусхада қандай берилган бўлса, нусхалар аро фарқлар билан илмий-танқидий матнда кўрсатиб боришдир. Бу ишда ҳам шунга риоя қилинган. Имло хатоси дейилаётганларнинг аксари аслида хато эмас, у матннинг бори.²

Модомики, муаллиф ўз асарининг бир қанча ўринларида қоидаларга мувофиқ бўлмаган ўз ёзма услубини сақлаган экан, нега уни, асл матнга хилоф ўларок, сунъий равишда имло қоидаларига мослаштириш керак?! Масалан, “*қоқмади-я*” сўзи муаллиф дастхатида “и” (йо) ва “я” (“йо”, “хойи хавваз”) ўртасига чизикча (дефис) қўйиб ёзилган. Шунинг учун, биз ҳам айнан бердик.

Бирок, “*қолдийу*”, “*бўлдийу*”, “*бўлиптийу*” каби сўзларда эса чизикча йўқ, “йо” ҳарфининг тепасига “у” ўқилиш белгиси қўйилиб

¹ Д.С.Лихачев. Текстология. Краткий очерк. –М.-Л.: Наука, 1964. С.5.

² Бу борадаги холис фикрлари учун М.Қўчқоровага миннатдорлик билдирамиз. У ўз монографиясида бунга махсус тўхталган («Ўтмишдан эртақлар» тадқиқи..., 93-96-бетлар).

кетилмаверган. Замонавий имло қондасига биноан бу сўзлар “қолди-ю”, “булди-ю”, “булибди-ю” тарзида ёзилиши кераклигини биланми? Муаллифнинг автограф матни бунга йўл қўймайди-да!..

Илмий нашрда, хусусан илмий-танкидий матнда аслият сақланмоғи зарур. Асарнинг оммавий адабий-бадий нашрларида эса имло қондаларига таяниб иш кўриш мумкин. Бунда ҳам барча ўринларда эмас. Негаки, ёзувчининг ўзига хос сўzlари ва топилма иборалари тахрирдан зарар кўрмаслиги лозим.

Диққат этилиши керак бўлган яна бир жиҳат шуки, муаллиф асарда тасвирлаётган давр муҳитини яратиши учун қаҳрамонни ҳам уша давр ва маконга мувофиқ гапиртиришидир. Мисол учун, ёзувчи бир ўринда қўконликлар шевасига хос “*эртагаси*” сўзини қўллайди. Қисса нашрларида бу сўз адабий тилга мувофиқ “*эртасига*” деб ўзгартирилган. Ёки, “*шурва солди*” ибораси “*шурва қайнатди*” дея “тўғриланган”. Агар шундай ўзгаришлар бутун асар матни бўйлаб амалга оширилса, ёзувчининг ўз тили, нарса ва ҳодисаларни англатишдаги ифода мароми, услуби бузилмайдими?!

Айниқса, “Ўтмишдан эртаклар” – бола кўзи билан кўриладиган воқеалар, бола тили билан бериладиган асар эканлигини назардан соқит этмаслик зарур. Биографик характердаги асарларда бу жиҳатга диққатли бўлиш тақозо этилади. Чунки, бу асар, бадий бўлиш билан бирга, ўз навбатида ХХ аср бошларидаги халқимиз тарихининг бир қанча лавҳаларини акс эттирувчи қийматга ҳам эгадир.

Устига устак, “яхшигина сўзбоши мақола”даги росмана ташаккур изҳори “илтифот” ҳисобланиши қизиқ. Ёхуд, сўзбошида тадқиқот юзасидан қилинган иш ва изланишнинг асосий моҳиятини ёзиш, олим ўзи кузатган ва ўрганган материални баён қилиб бериши “менга ургу кучайгани” бўладими?! Ажаб хулоса... Проф. Ҳамид Сулаймон ҳам “Хазойинул-маоний”ни ўзи тайёрлаган нашрининг сўнгсўзида бу ишда “қимматли фикр ва ажойиб мулоҳазалар билдирган”, ҳамкорлик қилган ва ёрдамлашган бир неча олимларни санаб, уларга ташаккур билдирган-ку?!..¹

Шунингдек, “нозик масала” дея сергакликка чорланаётган “китобнинг муаллифлиги масаласи” эса ундан-да ажаб!..²

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. IV жилд. –Тошкент, 1960. 842-843-бетлар.

² “Ўтмишдан эртаклар” қиссасининг илмий-танкидий матни ва илк варианты» (Тошкент: Tamaddun, 2011) номли китобнинг муаллифлигини тортишиш ўринсиз.

Энди, ушбу нашрнинг адабий-бадний эмас, ҳатто илмий-омма-боп ҳам бўлмай, 100 ададдагина чоп этилган *илмий нашр* эканлигини кўздан қочирмаслик керак. Лекин, бу жавоблар ҳам қониқтирмас; рус тилидаги аннотацияда, “книга”дан сўнг “подготовленный” сўзи тушиб қолиб, балки тахрирда хато ҳам ўтгандир. Бирок, китобнинг 10-саҳифасидангина асар матни бошлангани ва 9-саҳифада эса йирик ҳарфларда: “Абдулла Қаҳҳор. **ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР** (саргузашт қисса). Илмий-танқидий матн. Тузувчи: Отабек Жўрабоев”, 130-саҳифада эса: “Абдулла Қаҳҳор. **ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР**. Илк вариант (дастлабки уч қисм) факсимилеси билан нашрга тайёрловчи: Отабек Жўрабоев” дейилган-ку! Қани, эътирозга сабаб бўлаётган, муаллиф номини кўрсатиш борасидаги таомил ёки қоида бузилганлиги?..

Фикримизча, танқидий матнга муаллиф каламига мансуб асл матнни тўзиш йўлидаги матншуноснинг уриниши дея қаралмоғи тўғри бўлади. Шунда ҳам зинҳор-базинҳор, тузувчи мукамал матн яратдим, дея даъво қилолмайди. Чунки, ижодкорнинг қўлэзмалари устида ишлаш давомийдир ва бугун мукамал нусха дея қаралган ҳамда илмий-танқидий матнга асос бўлган қўлэзмадан ҳам аҳамиятлироқ манба эртага топилиб қолиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бирок, мавжуд қўлэзма матнлар бор экан, матншуноснинг олдида учта муҳим вазифа туради¹:

- 1) Асарнинг асосий (таянч) магнини аниқлаб олиш;
- 2) Матнга муаллиф ихтиёридан ташқари янглиш ўринлар кибриб қолиб-қолмаганлигини танқидий ўрганиш;
- 3) Шундай янглиш ва хатоликларни батараф қилиб каноник матнни белгилаш.

Сўз мавзуи қисса ҳам ёзувчи тарафидан бир неча вариантда яратилган ва улар танқидий матн учун асос бўлган. Лекин, асарнинг “илмий-танқидий матн ҳам Абдулла Қаҳҳор каламига мансуб” деган фикр ножоиз. Агар адиб ўз асарининг танқидий матнини яратган бўлса, олим шу ишга қайта қўл урармиди?! Биз томонимиздан,

---

Танқидий магн тузган ва нашрга ҳозирлаган мутахассис кссага асло муаллифлик даъвосини қилмайди.

¹ В.С.Нечаева. Проблема установления текстов в изданиях литературных произведений XIX и XX веков / В книге: Вопросы текстологии. –Москва: Академия наук, 1957. С.37.

ни аввало, таъкидланган қондалар асосида қисса матни ўрганилди. Девоний (таърих) нусха аниқланди ва бу нусхани ҳам бошқа қўлёзма вариантлар билан қиёслаб чиқиб, каноник матн ҳолига келтиришга ҳаракат қилинди. Бунинг учун мумтоз асарларнинг танқидий матнларини тузиш услубини XX аср ўзбек насри намунасига қўлланди ва бу нусха манба – ёзувчи қиссасининг дастхат-қўлёзмалари ҳамда асар нашрларини қиёслаш имконининг мавжудлиги асос бўлди. Ана шу каби жиҳатлар ва Абдулла Қаҳҳордай сўз санъаткори асарининг тили, услуби, бадиияти ҳамда таҳрир масалаларини тадқиқ тузувчилар учун муносиб манба бўлажак асл матн ёки мваллиф матнига энг яқин матн яратиш мақсад эди.

Муқовада тайёрловчи-тузувчининг номи кўрсатилиши эса жаҳон китобатчилигида кузатиладиган ҳол. Узоққа бормайлик, Бобур девонининг Ш.Ёрқин томонидан амалга оширилган Кобулдаги харитки¹ ва Б.Южелнинг Истанбул нашрида² ҳам тайёрловчи номи муқовада кўрсатилган. Яна, юртимиз тарихига оид манба “Мунтахабул-таърих” танқидий матнининг Токиода амалга оширилган нашр муқовасида ҳам тайёрловчилар номи берилган³. Ёки, машҳур асар “Мажолисул-ушшоқ”нинг Техрон нашри⁴ муқовасида ҳатто муаллифи (Камолиддин Хусайн Гозургохий) берилмай, асар ва уни нашрга тайёрловчи номи кўрсатилган, ҳолос. Ва бу жиҳат асар муаллифларининг шаънига ҳам, нуфузига ҳам ҳеч соя ташламайди.

Худди шунингдек, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам!⁵

¹ Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бо муқаддима, муқобала ва тасхих Шафика Ёркин. Кобул 1362 (1983); Дарё дар гуҳар. (Девони комил Заҳириддин Муҳаммад Бобур.) Бо муқаддима, муқобала ва тасхих Доктор Шафика Ёркин. Кобул 1387 (2008).

² Babur divani. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. –Ankara, 1995.

³ Muntakhab al-tawarikh. Vol.I. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2009; Muntakhab al-tawarikh. Vol.II. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2006.

⁴ Мажолисул-ушшоқ (Тазкираи урафо). Асар: Амир Камолиддин Хусайн Гозургохий. Ба эҳтимоми: Ғуломризо Табатабойи Мажид. 1376 (1998).

⁵ Қолаверса, баҳе мавзуи китобнинг муқовасида рангли расм ҳам берилиб, охириги маълумотлар саҳифасида у рассом А.Абдуллаев каламига мансуб А.Қаҳҳор портрети экачилиги таъкидланган. Айтгандай, “мусаххих белгиланмаган” деган илдога хилоф ўларок, худди ўша ерда муҳаррир (О.Давлатов) ва мусаххих (Г.Емберганова) номлари кўрсатилган.

Шунингдек, машинкаланган нусхани “қўлёзма деб аташ ўринли эмас”, “автограф терминини қўллаш мақсадга мувофиқ” деган мулоҳаза ҳам билдирилади. Биз машинкаланган нусхани “қўлёзма” деганмиз. Калима ўлароқ “*дастхат*”, “*қўлёзма*” ва “*автограф*” сўзлари моҳиятан бир маънода бўлиб, матншуносликда улар истилоҳ ўлароқ, қўлланиш ўрнига кўра ҳар бири ишлатилаверади. Тилимизнинг янги изоҳли лугатида ҳам “қўлёзма”га уч маънода изоҳ берилган: “1. *Илмий, бадий, тарихий ва ш.к. асарнинг қўлда ёзилган ёки ёзув машинкасида ёзилган, компьютерда кўчирилган матни, нусхаси...* 2. *Қўлда ёзилиб, китоб шаклига келтирилган асар; ёзма ёдгорлик...* 3. *Ноширликда: муаллиф томонидан наشريётга тақдим этилган матн...*”¹.

Шу билан бирга, танқидий матнда “*нотаниш*”, “*тушунарсиз, изоҳталаб*” дейилган сўзларнинг аксари ҳам шу лугатда мавжуд (“*қулантаёқ*”, “*ҳаси*”, “*тархашлик*”, “*пояки*”, “*сепсилди*” каби). Бадий адабиётда ҳам бу сўзлар ишлатилади. Мисол учун, “*қулантаёқ (ёки, қулантаёқ)*” сўзини Шойим Бўтаев “*Қўрғонланган ой*” романида қўллайди.²

Матншуносликда асар вариантлари унинг илмий-танқидий матнини яратишда асос омиллардан. Лекин, фақат шу жиҳатнигина ушбу асарлар танқидий матнини яратишга сабаб бўлди, десак у қадар тўғри эмас. Негаки, яна таҳрир масаласи ҳам бўлиб, асарнинг қўлёзма ва босма нусхалари саҳифаларида улар бир талай. Шунингдек, асар нашрларида тушириб қолдирилган ўринлар ҳам илмий-танқидий матнда ўз аксини топган.

Мисол учун, “*Ўтмишдан эртақлар*” қиссасининг бошланиш қисмида муаллиф кириш сўзи учун узоқ изланган ва тараддудланганини юқорида эслатдик. Буни исботловчи ҳужжатлардан бирида киришнинг 15 варианты бор (ҳужжат №3280). Асар таркибидаги ҳикояларнинг вариантлари эса ўзаро қийсий таҳлилга эҳтиёж туғдиради. Таҳрирлар ўрнини асарнинг қўлёзма ва босма нусха саҳифаларини диққатли кузатган ўқувчи илғамай қолмайди. Ўз навбатида дастхатлар бу таҳрирларнинг қанчалик кизиқарли ва муҳим эканлигини кўрсатади. Масалан, “*Арафа*” ҳикоясида ёзувчи бир персонаж – Саидақбархон эшон ҳақида ёзар экан, унинг ёш Абдулла билан

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати, 5-жилд. –Тошкент, 2008. 405-бет.

² Ш.Бўтаев. Қўрғонланган ой. Роман. –Тошкент: Шарк, 1998. 10-бет.

кўл бериб кўришганини, кафти жуда юмшок бўлиб, унга бу хурматли муносабат ёққанини тасвирлайди (хужжат №3293). Аммо, кўле иманинг кейинги ўрнида мазкур қисм устозига нисбат берилиб, “Муҳиммаджон қори” ҳикоясига ўтказилади (хужжат №3295).

Ёки, асарнинг дастхат матнида тугал таҳрир этилмай ноаниқ бўлиб қолган ўринларни, муаллифнинг ўзи босма нусхада ҳал этган. Айтайлик, “Тешиктош” ҳикоясида асар қахрамони – Бабар мардикорликка пул берганини айтади (хужжат №3290). Ҳикояда тасвирланишича бу вақтда қиш эди. Аммо, кейинги “Оқ пошшонинг арландаси”да мардикорчилик воқеаси ёзда кўтарилгани билдирилади (хужжат №3291). Шунинг учун, А.Қаҳҳор Бабарнинг юзбошига мардикорлик учун пул берган ўринни босма нусхага киритмаган. Яна, “Худо” ҳикоясидаги меҳмон келганда кампирнинг дилхиралик чиқариш ҳодисаси ҳам бу ёзмаларда икки хил берилган.

Бу каби таҳрирлар кўп. Уларнинг аксар қисми ёзувчи томонидан амалга оширилган бўлса-да, баъзилари муаллиф вафотидан кейин ҳам рўй берган.

Абдулла Қаҳҳор тил ва сўзга жуда диққатли муносабатда эди. Ушбу асарнинг ҳам бир қанча ўринларида нозик маъноли жумла, ибора ва сўзларни ишлатган. Ишлатганда ҳам тежаб-тергаб, жойига кўйиб ишлатган. Мисол учун, “Муҳаммаджон қори” ҳикоясидаги қорига рақиб ака-ука ҳақида ёзувчининг “*Бухорода ўқиб келган*” жумласи босма нусхаларда (ноширлар томонидан) “*Бухорода таҳсил кўрган*”га ўзгартирилган. Лекин, кейинги ўринда, бу жумла яна қайтарилади. Ваҳоланки, муаллиф дастхатидаги матн тўғри эди. Негаки, аввало, “*ўқиб келган*” билан “*таҳсил кўрган*”нинг фарқи бор. Қолаверса, ана шу фарқдаги нозик маънони кўзда тутган адиб бир жумлани икки бора ўринсиз такрорламайди.

Ёки, асарнинг 1988 йилги нашрида шу ҳикоядаги “*Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишига мажбур қилар эди*” ўз жойида эмас, битта гапдан кейинга олинган. Бу билан эса ёзувчи кўзлаган мазмунга путур етказилган.

Ёхуд, айрим сўзларни ўзгартирилиши. Масалан: *эртагаси* – *эртасига*, *қилаётинти* – *қилаяпти* (ёки *қилайтибди*), *босмакчи* – *босмоқчи*, *устумига* – *устунига*, *атала солиб* – *атала қўйиб*, *ҳол-бақудрат* – *баҳоли қудрат*, *ҳечам бўлмаса* – *ҳеч бўлмаса*, *суяк шўрва солди* – *шўрва қайнатди* кабилар. Аслида бундай сўз ва ибо-

қалар, баъзиларга кўра имло хатоси бўлмай, муаллифнинг ўз сўзлашув ва ёзув услубига хосликни кўрсатади.

Сўз маъноси тахрирларнинг бир қисми муаллиф вафотидан кейин ҳам рўй бергани сезилади. Қаҳҳор асарнинг кўп ўринларида нозик маъноли ибора ва сўзларни жойига қўйиб ишлатган. Мисол учун, ҳамма нашрларда “дўппи” сўзи берилган (“Валихон сўфи” ҳикояси). Албатта адабий тил нуктаи назаридан бу тўғри. Лекин, кўлёзмада ёзувчи муаллиф гапидагина “дўппи” деб беради, қахрамон нутқида эса “тўппи” деб ёзилган. Яъни, яратилаётган образ ўз макони шеvasига мувофиқ сўзламоқда.

Ёки, “вагиллаш” деган сўзни ёзувчи бир неча бор қўллайди. Бир ўринда Ғаффоржон “вагиллаб” (112-бет), бир ерда Хайри “вагиллар” (137-бет), тўрт жойда эса кампирни “вагиллаган” ини келтиради (122, 123, 124, 126-бетлар). “Даҳшат” ҳикоясида эса адиб бу сўзни шамолга нисбатан ишлатган. Демак, бу сўз хунук овоз чиқариш маъносига берилган. Мазкур сўз кейинги давр ижодкорларидан Анвар Обиджон хотираларида ҳам шу тарзда учрайди.¹

Энди бевосита ижод жараёни ва асар ёзишнинг ўзига хослиги нуктаи назаридан келиб чиқиб, матн масалаларига ёндашилса ҳам А.Қаҳҳор ҳар бир асарини ёзишга шунчаки эмас, балки ҳар бир детал ва воқеалар силсиласига алоҳида эътибор билан қараганига шохид бўламиз. Асарига ўзига ёқмаган детал, ёхуд воқеалар бўлса, ўша ўринни муаллиф яна қайтадан ёзишга киришган. Шу сабабли ҳам Абдулла Қаҳҳор асарларининг кўплаб вариантлари вужуд келган. Сервариант “Ўтмишдан эртақлар”ни ҳам соф илмий-назарий қарашлар асосида тадқиқ этиш ёзувчи ижодий лабораториясини чуқур ўрганишда муҳим омил ва асос бўлади.

***

“Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила” ва “Муҳаббат”

“Қотилнинг туғулиши” қиссасининг кўлёмаси сақланмаган, китоб ҳолида эса 1933 йил чоп этилган² холос. Шундан сўнг, на

¹ А.Обиджон. Ажинаси бор йўллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015. 168-бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғулиши. Ўз ССЖ Давлат нашриёти. –Тошкент-Боку, 1933. 3-41-бетлар. (1928-1940 йилларда амалда бўлган лотин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида чоп этилган.)

муаллиф, на унинг тадқиқотчилари бу асарга мурожаат этишмагани.¹ Фақат, ёзувчи таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан у “Шарқ юлдузи” журналида Кибриё Қаҳҳорова томонида қайта эълон қилинган (1987 й., №9). 2015 йилда илк нашр ва журнал нусхасини ўзаро қиёслаб, нашрга ҳозирладик.²

Қиссада мустақил ҳаёт йўлида адашган Саттор исмли йигитнинг бошидан кечирганлари, унинг фожиаси ҳикоя қилинади. Назаримизда, асар нафақат 1930 йиллар балки ҳамма даврларда ҳам инсон ва унинг тарбиясида жамият ва муҳитнинг тутган ўрнини кўрсатиш нуқтаи назаридан долзарбдир. Асарда образлар сиқиласи, сюжет линияси, композиция ва ечим бор. Қаҳрамонлар тасвири ва воқеани баён қилиш услуби анча равон берилган. Шу билан бирга, у ёзувчининг илк ижодий машқларидан бўлгани сабабли баъзи тугалланмаган ўринлар, маромига етмаган тасвирлар ҳам кўзга ташланади.

Муаллиф 1930 йиллардаги ижодида турли хил услубларни қўллаб кўргани ушбу қиссаданоқ сезилади. ““Қотилнинг туғулиши”да ёзувчи энг қийин, кўп ёзувчиларга насиб қилмаган йўлдан юрди. Ўз қаҳрамонининг ички дунёсига назар ташлади”, дейди Саид Аҳмад.³ Ҳақиқатан ҳам қиссада маҳорат билан қаҳрамоннинг ички олами, руҳиятини тафтиш этишга интинилган. Лекин, “даврнинг буюк шакирликларига лаббай деб жавоб бермаган бу қиссани танқид гурзи билан кутиб олди. Салбий қаҳрамон асарнинг бош персонажи бўлишга ҳақсиз, дедилар”⁴.

Асарда тугал образлар ва мантикий изчиллик кўриниб туради. Аввало, асар ошкора руҳи нуқтаи назаридан бутун бошли панфлет, ҳаттоки жожей панфлетга ўхшайди. Ўз даврининг турли табақа кишиларини ҳажв қилган. Шунингдек, жамиятни ўзини ҳам ҳажв этган. Фақат, у ички, ботиний чизгиларда кўринади.

¹ Биргина Ҳ. Абдусаматовнинг “Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк” китоби (-Тошкент: Бадий адабиёт, 1960) ва Й. Солижоновнинг ““Қотилнинг туғулиши”дан “Сароб”гача” мақоласида (Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. №6) қисса ҳақида эсланган.

² А. Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. 7-51-бетлар.

³ С. Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи // ЎзАС. 1992, 18 сентябрь.

⁴ С. Аҳмад. Ўша мақола.

Ҳажвий воқеа, умуман қисса воқеаларининг кўп қисми, асосан ўша давр жамиятига эскилик қолдиги сифатида бўлган такяда содир бўлади. Бу ерда савдогар ҳам, собиқ полициячи ҳам, темир йўл ходими ҳам, махсум домла ҳам, ҳаммол ҳам, девона ҳам бор. Уларни кўкнори ва унинг кайфидаги алдам-қалдам воқеалар бирлаштириб туради. Саттор уларга тасодифан ошно бўлиб қоладию, *“бахт излаб юрганини ҳам унутади”*. Чунки у *“оламнинг коридан хафа эмас, аламзада ҳам эмас; фақат бахт излаб жаҳонгаишта бўлган йигит”*.¹

Саттор саргузашт излаб колхозга боради, поездлар буйлаб кезади, сандираклайди. Худпарастлик сари илдамлайверади. Натижада, ўз нафси туфайли, ўғирликка қўл уриб, поезд тагида қолиб, оёқларидан ажралади. Унинг бирдан-бир дўсти – ити тарк этмайди. Аммо такядаги “нондўстлари”нинг гапи билан у ўз дўстини ўлдиради. Мана – қиссанинг нега *“Қотилнинг туғулиши”* дея аталишининг сабаби. Саттор, ит бўлса-да, вафодор дўстининг қотили бўлиш даражасига етди; бир қотил жамиятда пайдо бўлди. Унинг учун энди ҳеч қандай муқаддас тушунча ҳам, ишонч ҳам йўқ.

Сатторни, такя қоровули Асрорбобони, чаладевона Қундузхонни тугал образлар дейиш мумкин. Уларнинг хатти ҳаракатлари, гап-сўзлари жуда жонли чиққан. Ёзувчи тасвирида ортикчалик йўқ.

Бир ўринда Қундузхонни дуо ўқиб, вазифа бажараётган ҳолати тасвирланади. Саттор ундан нима билан шуғулланаётганини сўраса: *“Ум, тошингни тер, ювуқсиз”* деб ҳайдайди. *“Аммо энди гўё иу дуони билиши билан Саттор олдида фохрлангандай товушини чиқариброқ ўқиди”*. Саттор тушунмагач, дона-дона қилиб ўқийди, аммо *“худди билмасдан бир пожуя иш қилиб кўйгандай оҳангда Саттордан сўради: – Таҳоратинг борми? Бу чилкафи шариф-а, ҳазил гап эмас!”* дейди.²

Бу билан девонафешл бўлса-да, Қундузхон эътиқодни бутун тутади, азиз дуоларга эҳтиромда бўлади. Саттор эса фақат кулади. Лекин уни ҳам *“бу дуода ўхшаш товушларнинг қублиги бир ёқдан кулгисини қистатса, иккинчи ёқдан юрагига ваҳима солади”*.

Ёзувчи бу детални комик вазият туғдириш учун тасвирлаётгани аён. Бироқ, ўша давр кишиларидаги эътиқод тушунчасини ҳаққоний лавҳада бера олган ва бу билан инсон учун энг қийматли масала

¹ А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 14-бет.

² А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 17-бет.

иникигда интиқ экинчи томонга қилган. Шу билан бирга, “чил-коф” (қирқ коф) қиндан ҳам мавжуд дуо-қасида бўлиб, “фақат яхши интиқларни амалга ошириши учун ўқилади”.¹

Асарда қабристон билан боғлиқ тасвир ва лавҳа борки, ундан бундан шундай унумли тарзда анча йил кейин “Дахшат” ҳикоясида фойдаланган. Қиссадаги бир персонаж Махсум “*тажяга келганда шундай аҳли билан қўшилиб, уларнинг ичида йўқ бўлиб кетадир... У бир келганда офтобишувоқда атрофига Саттор, Қундузхонларга ўхшаганларни тўплаб, бир йигит ўзининг ёвюраклиги Умархонга қандай манзур қилганлигини айтиб берган... Бу ҳикояни фақат махсум айтса, жойига қўядир. У қабристоннинг ваҳималарини, шамолнинг шиддатини, қозон остида ёниб турган ўтнинг қизғини шўъласида қабрларнинг кўринишини, у йигит қабристонда пиширган ошини еб, қолганини хонга қандай олиб борганини шундай ҳикоя қиладирки, юраксизрак одам бўлса, дод деб юборадир...*”²

Мана шу шамол эсаётган ваҳимали кечада қабристонга бориб ош пишириб келиш воқеаси кейинчалик муаллиф томонидан “Дахшат”да Унсинни кумдонда чой қайнатиб келишига айлантирилади.

О.Шарафиддинов эса “Дахшат”нинг ёзилишига, халқ ўртасида анча кенг тарқалган, тунда гўристонга бориб тобутга пичоқ санчиб келмоқчи бўлган одам ҳақидаги ривоят туртки бўлганини таъкидлайди.³ Яна у, А.Қаххорнинг “Фаргона ҳикоялари” деган умумий ном билан туркум ҳикоялар ёзмақчи бўлганини, айнан шу гўристон, тобут ва пичоқ билан боғлиқ “Хоннинг эрмаги” сарлавҳали қайдлар қилганини эслайди.⁴ (Бундай туркумда ҳикоялар эмас “Ўтмишдан эртақлар” қиссасини яратиш тарихини аввалги фаслда ёритдик.)

Худди шу “қабристон мотиви”дан Ойбек ҳам “Болалик” қисса-сида фойдаланган. Фақат, унда ярим кечаси қабристонга пичоғини қинидан сугуриб борган киши жинни бўлиб қайтади.⁵

¹ Раҳматуллоҳ қори Обидов, Зулайҳо Обидова. Аллоҳнинг гўзал исмлари ва исми аъзам. (Зикрлар, дуолар, қасидалар, салаватлар.) –Тошкент: Мовароуннахр, 2005. 437-бет.

² А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Қотилнинг туғулиши..., 18-бет.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаххор..., 235-бет.

⁴ О.Шарафиддинов. Истеъдод жилолалари..., 30-бет.

⁵ Ойбек. Болалик хотираларим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995. 100-бет.

Воқеа “Қотилнинг туғулиши”да Қўқон хони Умархон даврига оидлиги таъкидланмоқда. Балки Умархон номи машҳурлигидан унинг замонига ишора қилинаётгандир. Кейин эса бутунлай замони аниқ эмас шаклга келади. Бу тахлит воқеа генезиси билан қизиқсак, тарихда чиндан ҳам шунга ўхшаш воқеалар бўлганига шохид бўламиз. Мисол учун, Му-трибий Самарқандийнинг 1625-1627 йиллар ёзилган “Нусхайи зебойи жаҳонгирий” номли тазкирасидаги Улуғбек расадхонаси билан боғлиқ бир фожей воқеани ф.ф.н. Исмоил Бекжон келтиради.¹ Унга кўра, шоир Шухратий Миёнколий кўркмас киши эди. Бир оқшом ўтиришда хожа Холдор унга: “шаҳид султон мирзо Улуғбек расадхонаси ичида бир кўркинчли жой бор, ўша ергача кириб шу пичоғимни қўйиб чиқа ола-санми?” дейди. Шухратий бу сўзни қабул қилиб боради, лекин ўша тун-да жинлардан кўркқанидан бир кўзи айбли бўлиб қолади. Фақат, у эмас жуда кўп кишилар довиоракликка тиришиб, жонларини зое қиладилар. Шулардан бири Фарҳод ҳабиса ракиби билан шартлашиб, қозик билан расадхонанинг шифтига фалак табақалари, иқлимлар сурати чизилган хонасига тунда кириб, қозикни деворга қоқаётиб, тўнининг этагини ҳам қўшиб қоқиб қўяди. Табиийки, ўрнидан қалқиганда кимдир тортгандай бўлиб, ўтакаси ёрилиб, жойида жон беради. Бунга ўхшаш воқеалар кўп бўлаверганидан, Самарқанд ҳокими Ҳожибей оталиқ Дўрмон расадхо-нани буздириб ташлайди.

Балки, бу воқеалар оғиздан-оғизга ўтиб, воқеа туси қабристонга ўтгандир. Ҳар ҳолда бу мотив асардан-асарга кўчиб юради.

Қиссадаги яна бир детал – эски қабристондаги тулаган сағана ёнидан Саттор “янгигина паранжи”, “янги бир чиммат” топади. Кейин унинг эгаси бўлмиш – хушсиз бир ёш аёлни кўради. “Даҳ-шат”да бу детал ҳам учрайди. Яъни, Унсин паранжи-чимматини бе-ихтиёр сағананинг олдида эсидан чиқаради.

Қаранг, ҳар икки ўринда ҳам паранжи-чиммат сағана олдида. Эгалари ечиб унутган. Биринчи қаҳрамоннинг тақдирини ёзувчи номаълум қолдирган. Унсиннинг фожей тақдири эса маълум.

Саид Аҳмад ўттизинчи йиллар бошида А.Қаҳҳорнинг “Қишлоқ ҳукм остида”, “Қотилнинг туғулиши” қиссаларини китобхонлар қизгин кутиб олганини ёзади.² Аммо бу асарларини муаллиф “бо-

¹ И.Бекжон. Улуғбек расадхонасининг биз билмаган тарихи // ЎзАС. 1996, 5 апрель.

² С.Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи...

данин машқларим” деб қараганини ҳам таъкидлайди. Шундай бўлса-да, ёзувчи ижодий такомил йўлини кўрсатишда бу қисса жуда муҳим ўрин тутди. Унинг замонавий китобхон учун тарбиявий оҳангтини назарда тутиб асар нашри ҳозирланган эди.

Лекин, қисса тилида 1930 йилларнинг адабий унсури сезиларли даражада ортиқ. Шунингдек, у Боқуда чоп этилгани боис китоб матнининг ўзида айрим янглишликларга йўл қўйилган. Журнал вариантларида уни баргараф қилишга ҳаракат қилинган бўлса-да, бунга тўла эришилмаган. Бир неча ўринларда сўзларни ўринсиз алмаштирилиши, муаллиф услуби ва тилига хилоф иш тутилгани, муҳим ўринларни тушириб қолдирилиши мавжуд. Масалан, дастлабки саҳифадаёқ қаҳрамон нутқидаги “*ҳукумат золим*” ибораси “*замон нотик*” билан алмаштирилган. Ваҳоланки, собиқ мустабид тузум – совет ҳукуматига нисбатан ёзувчи тўғри баҳо бераётган эди. Ёки, муаллифнинг ўша давр нутқида мувофиқ феъл шаклидаги “*-дир*” кўшимчаси сунъий равишда “*-ди*”га айлантирилган (*турадир – туради* каби).

“Зилзила” қиссасининг эса биргина кўлёмаси сақланиб қолган – араб ёзувидаги дастхат-автограф нуسخа (А.Қаҳҳор уй-музеи фонди, №3740. 44 варак). Унда муаллиф “*нўвстдан парча*” дейди ва тўрт қисмда асарни беради.¹

Англашиладики, асар тугалланмаган ва ёзувчи катгарок бир ижодий яратмани кўзда тутган. 1959 йилда бу асар устида ишлашни бошлаган Қаҳҳор нима сабабдан уни итмомига етказмаганлиги бизга қоронғу. Фақат, фараз қилиш мумкинки, “*Ўтмишдан эртақлар*” қиссаси устидаги узок изланиш (1960-65 й.й.) унинг вақтини кўп олган.

К.Қаҳҳорова хотираларида ҳам ёзувчи “Зилзила”ни битириш ништиёкида бўлгани эсланади.² Сталин шахсига сиғиниш йиллари ўтиши биланоқ, С.Аҳмад таърифича: “А.Қаҳҳор ҳам тўлиб турган эди... “Зилзила” аталмиш қиссани бошлади”.³ У ўз фикрини давом эттириб таъкидлайдики: ““Зилзила” ҳар қандай таъна тошларига дош берадиган, ўзини-ўзи ҳимоя қилишга қодир асардир”. Кейинчалик проф. У.Норматов ҳам қиссанинг бадиий ва ғоявий жиҳатла-

¹ Қаранг: А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Зилзила..., 52-87-бетлар.

² К.Қаҳҳорова. Чорак аср ҳамнафас..., 63-бет.

³ С.Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи.

ри анча юқори эканлигини исботловчи фикрларни ўртага ташлади.¹

Чиндан ҳам “Зилзила”, шу ҳолича, маълум маънода, ўз мақсад-моҳиятини ифода эта олган асардир. Унда собиқ шўро тузуми йилларида қатағон сиёсати туфайли ноҳақ жабр кўрган ўзбек зиёлиларининг аччиқ қисмати қаламга олинган. Муаллифнинг психологик картина ярата олиш маҳорати асарнинг бир қанча ўринларида намоён бўлган. Яна кўп жиҳатдан қисса ўз қимматига эга бадиий ижод намунаси сифатида баҳоланишга лойиқ.

У дастлаб 1987 йил “Шарқ юлдузи”да (№9) эълон қилинган. Лекин унда ҳам юқоридаги қисса матнидаги каби ҳолатни кўриш мумкин. Баъзи ўринлар тушириб қолдирилган, услуб ва имлога “тузатишлар” қилинган. Мисол учун, “*Эрмат лўлаболишини қизил кўрпачасига ўраб, қўлтуғига қисди, эшик яна очилишини кутиб нари-бери юрар экан, орқасида қолаётган одамларни даҳшатли кайфиятдан қутқариш учун илжайиб...*” гапидаги “қисди” сўзидан “одамларни” гача бўлган жумла журнал вариантыда йўқ.

Умуман олганда “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар” ва “Муҳаббат” қиссасидаги муаллиф услуби ва имлоси “Қотилнинг туғулиши”дан анча фарқ қилади. Албатта, у асарлар билан бунинг яратилиш оралиғи яқин ўттиз йил бўлиб, бундай фарқ юзага келиши табиий. Шунинг учун ҳам кейинги уч қисса – “Зилзила”, “Ўтмишдан эртақлар” ва “Муҳаббат”нинг матний жиҳати (қўлёзмаси, услуби, тили, имлоси, пунктуацияси)да маълум маънода ўхшашлик ва яқинлик сезилади. Шу хусусиятни “Муҳаббат” қиссасининг илмий-танқидий матнида кузатайлик.²

Асар муаллифнинг сўнгги ижод маҳсули бўлиб, А.Қаҳҳор уни деярли касал ҳолида ёзиб тугаллаган (1968). Балки шунинг учундир, айрим ўринларида маромига етмаган тасвир ва қаҳрамонлар кўзга ташланади. Бироқ, қиссада ёзувчи инсоний муҳаббат билан бирга жуда катта ижтимоий муаммони ҳам акс эттиришга ҳаракат қилгани саҳифалар оша маълум бўлади. ““Муҳаббат” қиссасида ёзувчи умрининг охирларида дилини тирнаб ётган кўпгина масалаларга севги орқали ўз муносабатини билдирган.”³

¹ У.Норматов. Тугалланмаган “Зилзила” // ЎзАС. 2007, 13 апрель.

² Қаранг: А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 228-311-бетлар.

³ М.Қўшжонов. Ижод сабоклари. –Тошкент: Ёш гвардия, 1973. 112-бет.

Қиссага айнан 1920 йил ёзилган Абдулхамид Чўлпоннинг машҳур “Қиландар ишқи” шеърідан¹ бир мисрани эпиграф қилиб келтирилиши ҳам бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчи гапда, “*Ажаб дунё экан бу ишқ дунёси, аё дўстлар...*” сатрининг ушбўқ асарнинг мазмун-моҳиятига урғу бермоқда. Иккинчидан эса Чўлпон номини тиклаш ва яна унинг асарлари халқимиз маънавий мулки каторидан жой олишига ўзига хос интилиш эди. Афсуски, қиссанинг икки қўлёмасида бу эпиграф бўлгани ҳолда, нашрларда у олиб ташланган. Фақат, илмий-танқидий матндагина у ўз ўрнига тикланди.²

Адиб қиссани яратар экан бири-биридан қизиқ хулосаларга келади, имкон қадар асарни гўзалроқ қилишга интилади. Бироқ, қисқа фурсатга, устига-устак муаллифнинг касаллик вақтларига тўғри келгани боис ҳамма ўринлар ҳам такомил эмас. Шундай эса-да, унда ибратли жиҳатлар кўп.

Қиссанинг тили Қаҳҳорга хос ширали ва сермаъно қатламга эга. Баъзи ўринларга диққат қилсак, асар персонажларидан бири Жавлон гирт пиёниста. Муаллиф унинг тасвири ва нутқига доир жуда ишонарли чизгиларни тортади. Пиёниста-ичувчиларнинг ибораларини унинг гапида қалаштириб келтиради: “*қатордан қолмайин*” *деб ичди...* “*сазаларининг ўлмасин*” *деб ичди...* “*дами чиқиб кетмасин*” *деб ичди.*³

Ўки, унинг Марғубага нисбатан айтган илмоқли захарханда гиши: “*Тўғри! – деди столга шаппалаб. – Ҳақиқатда қиз теккан! Бу қилмишда ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! Ий...ий... дўзахга ҳам қилмишча тушади!*”⁴

Жавлон тили орқали Марғубанинг қиёфаси тасвирланяпти ва у баҳоланяпти.

“Муҳаббат”нинг уч қўлёзма нусхаси бор. Улардан бирида “Ёлғиз ўғил” ҳикояси бўлиб (3323 рақамли хужжат), бу дастлабки вариантлардан бири. Унда Анваржоннинг отаси эмас онаси касал бўлади: Мағлуба Раҳимжон қизи. Агар шундай бўлса эди, бош салбий қаҳрамон Марғуба Анварнинг аммаси эмас холаси бўлиб қолар эди.

¹ Чўлпон. Уч жилдлик. 1-ж. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994. 6-бет.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 229-бет.

³ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 270-бет.

⁴ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 271-бет.

Маълумки, бизнинг менталитетимизда хола онадек яқин. Уни салбий қилиб, қора бўёқ чаплаш хуш эмас. Аммага эса “бўлавереди”.

А.Қаҳҳор бир неча вариантда Анварнинг ҳаёт йўлида бурилиш нуқталарини ҳал қилишда муҳим роль ўйнайдиган, уни уйдан қувиб чиқарадиган, барча қариндошларга ёмонотлиқ қиладиган аёл қандай қариндош бўлиши кераклигини обдон ўйлаган кўринади. Ниҳоят, ечим аммага тўхтайди.

Умуман бу асар қаҳрамонларининг А.Қаҳҳор атрофидаги кимларгадир ўхшашлиги бор. Мисол учун, “ўрта ёшлик кўхлик” Муборакхон қайсидир жиҳатлари билан Кибриёхонимни эслатади. Ҳақимжон эса муаллифнинг ўзини. Албатта, характер нуқтаи назаридан ва ташқи тузилишнинг баъзи қирраларига кўра.

Қиссанинг “Онаизор” қисмида Ҳақимжоннинг Муборакхонимга карата заҳарханда гаплари бор: “Ундақ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани дўктурхонага эмас, мазорларга қатнасин...”¹

Бу иборалар таниш – “Даҳшат” ва “Ўтмишдан эртақлар”даги воқеаларга ишора қилинмоқда. Яъни, муаллифнинг ўз гапи. Фақат, персонаж – Ҳақимжон тилидан чиқяпти.

Энди матн нуқтаи назаридан баъзи масалаларга тўхталсак. Булар ёруғида қиссанинг илмий-танқидий матни қанчалик зарур ёки нозарур деган саволга жавоблар изланади.

Масалан, Мурод Али оғир бетоб бўлар экан унинг ҳовлисига одам йиғилади. Қиссанинг дастлабки (1969) ва олти ҳамда беш жилдликларида: “Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди” дейилади. Қўлёзмада эса у “ток остидаги сўрига” ўтиради.² Мантиқан ўйланса, ўзбек ҳовлиларида сўри асосан ток (узум) остида бўлади. Чинор деярли ҳовлиларга экилмайди. Демак, халқ ҳаётини яхши билган Қаҳҳорнинг “ток”и нотўғри таҳрир этилган.

Ҳатто бир ўринда ғалат таҳрир туфайли “чинор издиҳом” 1988 йилги 3-жилдда “чинор издиҳом”га айланиб кетган.

Ёки, нашрларда “узокрокдан”ни “узокдан”, “кўзиккан”ни “кўзига”, “кейин чоғрок”ни “кейинчарок”қа, “кўрмаганидан”ни “бўлмаганидан”га, “хўп”ни “кўп”га, “чўнқайиб”ни “чўққайиб”га, “ёгур-

¹ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 254-бет.

² А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 230-бет.

ан”ни “Бворди”га, “тикилиб”ни “тикилиб”га, “кезди”ни “кезиш-
ди”га, “амакми”ни “поччам”га, “тақди”ни “тиқди”га, “гаплашиб”-
ни “сухбатлашиб”га, “бормапти”ни “бормаяпти”га, “аямга”ни “ой-
нига”, “учрашни” “учрашишни”га, “бўёк ўйлаб топгунча”ни “бўёк
топнигунча”га, “вактинча”ни “вақтлича”га, “билмаганидан”ни “ол-
масганидан”га, “муноқаша”ни “мунозара”га, “ислики”ни “искирт”-
га, “олам”ни “холам”га, “хужрасида”ни “хусусида”га, “сизга ким
куништи”ни “сизга нима бўлди”га, “хайрият”ни “яхши”га, “айтиб
турган”ни “атаётган”га, “бошқа”ни “бир неча”га, “титиклаб”ни “ти-
тиб”га ўринсиз ва саводсизларча таҳрир қилиб ўзгартирилган.

Бу каби таҳрирларнинг барчаси муаллифнинг ихтиёрисиз амал-
га оширилган. Ваҳоланки, “Ўз матнининг ягона ва шубҳасиз эгаси
муаллифдир. Фақат, угина у нашрдан бу нашрга маттни ўзгартири-
ши ёки ўзгартирмасдан қолдириши мумкин”.¹ Афсуски, асарнинг
ташлага, айрим ўринларда, баён услубига путур етказадиган бундай
ўзгаришлар содир этилган. (Буларнинг барчаси қисса илмий-танки-
лий матнида яққол кўринади.) Ҳаттоки, бутун бошли жумлалар ва
сўзларни тушириб қолдириш ҳоллари ҳам учрайди. Мисол учун,
“Ҳар бошида бир савдо” ҳикоясида Анвар ва Муҳайё суҳбати бор:

— Қани ўша оддий таёқ?— деди Муҳайё жшмайиб.

Анвар унинг қўлини ушлади.

— Жасорат! Матонат!

Муҳайё қит-қизариб ерга қаради.

— Менинг қўлимдан нима келади...

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак ҳам эмас,
менга фақат халал бермасангиз бўлди!”²

Манжуд нашрларда остига чизилган сўзларни нега қисқартиб
ташлангани бизга номаълум. Бироқ, матнга яхшироқ эътибор қилин-
са, улар контекст мазмунини очиш учун жуда зарурлиги сезилади.

Яна бир жойда Ҳакимжон хотирасидан уруш тасвирлари бери-
лар экан қўлёзмадаги: “Тутун, аланга, куйган одамлар ҳиди, харо-
батлар...” жумласидан “куйган одамлар ҳиди” бирикмаси нашрлар-
да олиб ташланган³. Ваҳоланки, уруш кўланкасини акс эттирувчи
ёрқин ифода эди.

¹ С.Рейсер. Основы текстологии. — Ленинград: Просвещение, 1978. С.14.

² А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат... 280-бет.

³ А.Қаххор. Танланган асарлар. 1-жилд. Қиссалар. Муҳаббат..., 237-бет.

Умуман бу каби ноўрин қисқартиш ва таҳрирли жойлар қисса матнининг кўплаб ўрнида учрайди. Албатта, муаллиф томонидан жуда мукамал даражасига етказилмагани ҳам бунга сабаб бўлиши мумкин. Лекин асарнинг уч қўлёзмаси билан мавжуд нашрларини ўзаро қиёслаш, қиссанинг илмий-танқидий матнини тузиш керак эканлигини ойдинлаштирар эди.

Адибнинг бу қиссаси келгусида бадиият, ғоя, тил ва услуб жиҳатдан тадқиқлар объекти бўлишига ишониб қоламиз.

***

“Иккинчи чўққи”нинг матноисти сирлари

Ўзбек адабиёти тарихида росмана шов-шувлар, турли баҳс-мунозаралар, турфа хил талқинларга сабаб бўлган бир қанча асарлар мавжуд. XX асрда ана шундай муносабатларга сабабчи бўлган ва ҳануз ўз қимматини йўқотмаган асарлардан бири – Абдулла Қаххорнинг “Сароб” романидир.

Асар ўз муаллифини том маънода танитди, машҳур қилди. Роман 1933 йил тугатилганини назарда тутсак (бу ҳақда биров кейинроқ тўхталамиз), ўшанда Абдулла Қаххор 26 ёшда эди. Аммо, унинг адабиёт олами сари қўйилган бу дадил қадами билан, нафақат ўзбек насри балки, умумўзбек адабиётининг келажакдаги пешқадам намояндаларидан бири бўлишини ҳам белгилаб берди, десак муболаға эмас. Шуниси қизиқки, “Сароб” қанчалик баҳсларга сабаб бўлса, таҳлиллар эълон қилинаверса-да, ҳамон яна шундай баҳсу талқинларга чорлайверадиган асар бўлиб қолди. Устига-устак, муаллиф томонидан қайта-қайта қилинган таҳрирлар натижасидаги романнинг уч варианты яъни, уч “Сароб” ҳам бунга кенг йўл очиб берди.

1937 йилги дастлабки “Сароб”дан йигирма йил ўтгач – 1957 йилда чоп этилган “Сароб” матн нуқтаи назаридан анчайин фарқ қилса, охирги – 1967 йил нашри ҳам бирмунча ўзгариш ва тузатмаларга эга. Албатта, бу таҳрирларнинг муаллиф томонидан кўзда тутилган маълум сабаблари бор. Уларнинг айримлари ҳақида адабиётшунослар томонидан фикрлар билдирилган бўлса-да, бироқ, таҳрирларнинг асл сабаби ва улардан кўзда тутилган мақсад фақат ва фақат муаллифнинг ўзигагина аён бўлиб қолаверади. Лекин, ҳар бир асар матни талқинга сазовордир. Талқин эса ўша асарнинг моҳият-эътиборига кўра амалга оширилади. “Сароб” романи ҳам нафақат му-

ялтироқнинг уч тахрир-вариантга эгаллиги, балки бадийяти, мавзуи, тасвир доираси ва услуби билан ҳам турфа тахлилу талқинларга муносиб эълонлар.

Роман ҳақида, дастлаб китоб ҳолида чоң этилганидаёқ, эътирофли олимлар билан бирга турли мунозарали фикрлар ҳам билдирилган. Ушбу вақтда Р.Мажидий, Ҳ.Мусаев, Б.Акбаров, Т.Жалолов, В.Султонов каби мунаққидларнинг муносабатлари матбуотда эълон қилинган. Кейинчалик эса, Ҳ.Абдусаматов, Л.Қаюмов, М.Бунжонов, Н.Боролина, М.Султонова, О.Шарафиддинов, Н.Шодиев, В.Смирнова, А.Геворкян, М.Алимова, П.Қодиров, У.Норматов, В.Назаров, Н.Шодиев, Э.Каримов, Р.Қўчқор ва Х.Ҳамроқулова каби олимларнинг бу борадаги кузатишлари маълум. (Улардан айримларига, ўз мавзуимиз доирасида, муносабат билдирамыз.)

Маълумки, “роман бошқа адабий жанрлар ичида ўз имкониятларининг чексизлиги билан ажралиб туради”¹. А.Қаҳҳор ҳам ушбу жанр имкониятларини синаб кўриш ва у орқали асар ёритаётган даврдаги муҳим ижтимоий-сиёсий воқеликни қаҳрамонлар ҳаёти ва тақдирлар чизиги ёрдамида ифода этишга ҳаракат қилган. Тан олиш керак, муаллиф кўп жиҳатдан буни уддалаган ҳам. Абдулла Қодирий романиширдан сўнг бошқа росмана-жиддий роман бўлмаган бир даврда Абдулла Қаҳҳорнинг бу ижодий тажрибаси адабиёт майдонидаги чинакам жасорат эди. Ўзбекистон Республикаси қаҳрамони, проф. Озод Шарафиддинов мана шу ва яна бошқа жиҳатларни кўзда тутган ҳолда “Сароб”ни “Иккинчи чўкки” деб таърифлагани бежиз эмас.² Бу ўринда мунаққид Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и романчилигимизда биринчи бўлса, “Сароб” иккинчи чўкки эканлигини кўзда тутган. Мазкур эътироф ўз асоси ва далилига эгаки, бу ҳам бўлса ёзувчи илк романидаёқ ижодкор сифатида мақсадига эришган, яъни, XX асрдаги энг яхши ўзбек романларидан бирини ярата олганидир.

Олимга кўра: “Ҳоявий ниятнинг салмоғи, воқеаларнинг кўлами, муаммоларнинг муҳимлиги ёзувчини роман жанрида кучини синаб кўришга ундаган. Уни романга мурожаат қилишга ундаган яна бир сабаб бор — бу жанр ўзбек адабиётидагина эмас, умуман Ўрта Осиё адабиётида ҳам

¹ А.Раҳимов. Роман санъати. —Фаргона: Фаргона, 2015. 62-бет.

² О.Шарафиддинов. Иккинчи чўкки // Шарк юлдузи. 1987. 3-4-сонлар. Ушбу мақола кенгайтирилган ҳолда муаллифнинг “Абдулла Қаҳҳор” китобига киритилган. Қаранг: О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор.... 44-90-бетлар.

муғлақо янги бўлиб, 20-йилларда эндигина шакллана бошлаган эди”¹. Бу тахлит қараш, фикр ва мулоҳаза ўз асосига эга. Куп бора ёзувчи билан ҳамсухбат бўлган, унинг ижодий лабораториясидан яхши хабардор олим “Сароб”нинг ҳам нозик жиҳатларини, яратилиш тарихини имкон қадар ишончли далиллар ёрдамида ёритиб бера олган. Унинг фақат го-явий ният кўлами-ю, акс этирилайётган материал салмоғи билангина эмас, ҳаётдаги ижтимоий – эстетик эҳтиёжни ҳам Абдулла Қаҳҳор роман жанрига мурожаат қилишда ҳис қилишига доир фикрлари ҳақли. Чунки, қаламга олинган мавзу фақатгина роман жанридагина муваффақиятли асар бўлишини муаллиф доимо кўз олдида тутган.

Мунаққид роман юзасидан ўтказилган 1939 ва 1940 йилги икки муҳокамани жиддий таҳлил қилади² ва улардаги асосий хулосани ажратиб, ўз даври тафаккури доирасида “Сароб”нинг талкинлари ҳақида яхши тўхталади. У ҳар икки муҳоқамада ҳам «“Сароб” совет асари» деган тўхтамга келинганини айтади. Лекин шу билан бирга, танқидчи, Ойбекнинг эътиборли бир фикрини ҳам келтирадики, бу масалага анча ойдинлик киритган. “Ойбек “Сароб” романида совет воқелигининг фактлари анча юзаки тасвирланганини, улар чинакам бадийлик касб этмаганини таъкидлайди. Сўнгра эса роман ҳақидаги мулоҳазаларини шундай яқунлайди: “Сароб” ўзбек адабиётида энг кўркам асарлардан бири. Ҳақиқатан, образнинг ишланиши, тил жиҳатидан, тасвир жиҳатидан Абдулла Қаҳҳор бу асарда катта маҳорат қозонган...”³

Ўша иккинчи муҳоқамадаги Ойбекнинг бу фикрлари жуда ҳам қимматли бўлиб, “Сароб” романи ҳақидаги муҳим ҳақиқатни ифода этган эди. Негаки, А.Қаҳҳор ва Ойбек каби зотлар узокни кўра олган инсонлар бўлиб, улар ўша вақт учунгина эмас, даврлар оша ҳам яшай оладиган асар яратишга интилганлар. Совет воқелигининг Ойбек айтганча “анча юзаки тасвирлангани” ҳам аслида асарнинг яшовчанлиги ва истиқлол кунлари учун муҳимлигини кўрсатувчи муҳим жиҳат эканлигини назардан соқит қилмаслик зарур.

Албаттаки, “Сароб” ҳақидаги бўлажак тортишувларда бу эътироф кўзда тутилса мақсадга мувофиқ бўлса-да, айрим адабиёт-шунослар ё уни четлаб ўтганлар, ёки асарни бошқачарок шаклда таҳлил қилишга интилганлар. Бу каби талқинлар қанчалик ўзини

¹ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 47-бет.

² Бу ҳақда академик М.Кўшжоновнинг ҳам яхши таҳлиллари бор.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор..., 58-бет.

оқлайди, ёки оқламайди, бу бошқа масала. Бирок, айнан муаллиф ўзган назарини деярли ақс эттирган Ойбекнинг фикрига келиш учун "Сароб"нинг илк нашридан мувоҳаса қилиш ва уни англаш зарур эди. Тўғри, романни таҳлил этишда анчайин нигилистик қарашлардаги фикрлар (Ҳ.Абдусаматов) билан кенгрок қамровдаги қарашлар (У.Норматов, Э.Каримов) ҳам бор. Келинг, О.Шарафиддинов ва Р.Қучқор тадқиқлари¹ мавзумизга яқинроқлиги нуқтаи назардан тўхталсак.

О.Шарафиддинов таъкидлайди: "ёзувчи қаҳрамонни ўзининг гоявий ниятига мос тарзда, шу ниятдан келиб чиқиб танлайди"; "Сароб" романи шунчаки буржуа миллатчилигининг идеологиясини фож қилувчи, буржуа миллатчиларининг разил башараларини очиб ташловчи асар эмас... "Сароб" романида миллатчилик идеологиясини фож қилинади, миллатчилар фож қилинади, лекин буларнинг бари бошқа бир муҳим муаммонинг ҳосиласи сифатида қаралади. Ган шундаки, "Сароб" романининг асосини ташкил қилувчи гоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадий тадқиқ қилишидир".² Мана шу концепциядан келиб чиққан ҳолда, мунаққид романининг асосий гоясини "коллективчилик психология тантанаси қилган жойда худбинликнинг ҳалокати муқаррар эканини тасдиқлаш" деб белгилайди³ ва бу гоя роман бош қаҳрамони Саидий характерида, унинг фожиали тақдирида мукамал очиб берилганини эслатади. Академик М.Қўшжонов эса асарни "ижтимоий-сиёсий психологик роман сифатида юзага" келганини таъкидлайди.⁴

Албатта, бу фикрлар ўтган асрнинг 80 йилларида билдирилаётганлигини ҳам кўздан қочирмаслик зарур. Собик совет мустабид тузуми ҳали кучда ва иқтидорда эди, мафкура билан боғлиқ ҳар қандай эркин фикр тазйиқ остига олинадиган давр. О.Шарафиддиновнинг, романига дастлабки отилган тошлар, "совет воқелигидан узоқ" деган иллати ради қилувчи Ойбек фикрини дастак қилиши ҳам, романининг мавзу ва гоясини белгилашга интилиши ҳам маълум даражада

¹ Р.Қучқоров. Уч сароб – Китобда: Истеъдод кадр. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 3-31-бетлар; Ўша муаллиф. "Сароб"нинг пайдо бўлиши – Китобда: Мен билан мунозара қилсангиз... -Тошкент: Маънавият, 1998. 6-50-бетлар.

² О.Шарафиддинов. Абдулла Қаххор..., 61-бет.

³ О.Шарафиддинов. Абдулла Қаххор..., 62-бет.

⁴ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдик, 1-жилд. Эпос. –Тошкент: Фан, 1991. 304-бет.

сиқикликка эга. Бироқ, мунаққид асарнинг асл бадийи юки, ғоявий кўламини белгилашда деярли адашмаган. Танқидчининг холислиги ва илмий ёндашуви ҳам шунда кўринган. Тўғри, у билан романнинг турли жабҳасида тортишиш, баҳслашиш мумкин. Лекин, провард натижа, мухтарам икки домланинг роман мавзуси ва ғояси ҳақидаги фикрлари ҳақиқатга яқин эканлигига келинади.

Шу ўринда, асар ғояси ҳақида ортиқча илгариламасдан Абдулла Қаҳҳорнинг “Ёшлар семинарида сўзлаган нутқида”н эслатишни жоиз топдик: “*Асар ўқувчида қандай таъсир қолдирса, уни қайси йўлга бошласа ғояси ўша-да*”. Яна, проф. У Норматов А.Қаҳҳорнинг “*Танқид шу пайтга қадар “Сароб”дан нуқул сиёсат излади. Романдаги одамларнинг дарди-дунёсини, оҳу зорини эшитадиган азамат топилмади*” деганлигини келтиради.¹

Ф.ф.н. Раҳмон Қўчқорнинг “Уч Сароб” мақоласида романнинг матни, хусусан уни ҳар учала вариантиро ўзгаришлар, “Сароб”нинг 1937 йилдаги биринчи нашридан кейинги нашрлари анча фаркланиши ва бу фарқлар нимада кўриниши ҳақида мулоҳазалар билдирилган, муҳим ўзгаришлар қайси ўринларда эканлиги мисоллар билан кўрсатилган.² Тўғри бу ҳақда проф. Ҳ. Абдусаматов ҳам ўз вақтида фикр билдирган эди.³ Лекин мавзуга қараш нуқтаи назаридан Р.Қўчқорнинг “асар материалини жуда мукамал билган Абдулла Қаҳҳор дастлабки вариантда ҳаёт ҳақиқатига, давр ҳақиқатига тўла риоя қилган, ҳар бир персонаждан-да унумли фойдаланишга ҳаракат қилган эди”⁴ тарзидаги фикри ҳақли. Яна, романдаги Саримсоқ исмли йигит тақдири ҳақидаги қисмларни олиб ташланишининг тўғри бўлмаганлиги, “бу ҳикоя... кейинги “Сароб”ларга ҳам кўрк бўлар эди” каби мулоҳазалари ўринли.

Романнинг ҳар учала варианти билан танишиб чиқиш мунаққидга асардаги бадийи топилмаларни ҳам қиёсан кашф этишга омил бўлган. Масалан, “1937 йилги нашрнинг II бўлим, 15-бобида Сорахонни Саидийга қарши қайраб қўйиб, уларнинг жанжалига тумшук суқишни хоҳлаган “булбули гўё” ёшларнинг хонасига “Икки-учта лампочка кўтариб кирди”, дейилса, иккинчи нашрда “чой

¹ У.Норматов. Университет сабоклари ва илхомлари // *Ўзбек тили ва адабиёти*. 2007, 4-сон. 22-бет.

² Р.Қўчқоров. *Истеъдод кадри...*, 5-бет.

³ Ҳ. Абдусаматов. *Абдулла Қаҳҳор...* 94-бет.

⁴ Р.Қўчқоров. *Истеъдод кадри...*, 21-бет.

“Ўзгариб кирди”, учинчисида эса, “гул кўйилган ваза кўтариб кирди”, деб берилади. Бизнингча, илк баҳона жуда ўринли топилган, кўнглини эди. Чой кўтариб кириши шунинг учун ярамайдики, мазкур бошнинг бошида чой олиб кирилгани ҳақида гапирилади. Учинчи вариант умуман келишмаса керак. Чунки юрагида гўзаллик ҳақида тарғиби тўғри бўлмаган “булбули гўё” билан ваза тўла гул... бирга тасаввур қилиб бўлмайдиган тушунчалардир. (Рост, бу бу ваза келиши сунъий равишда Саидий томонидан ойнанинг синдирилишида шиттироқ этади. Илк “Сароб”да бу ҳаракат йўқ.)”¹

Бит, илк нашрда ўқувчини таъсирлантирадиган даражада маҳорат билан тасвирланган роман бош қаҳрамони Саидийнинг фожиаи ўлим топиши, кейинги нашрларда кўпуровчилик ҳаракати билан боғланганлиги муваффақиятли чиқмаганлиги ҳақидаги фикрга кўпишимиз. Негаки, тезлик билан келаётган юк поездини бир неча шпал билан ағдариб юбораётган Саидий, аввалги ўринлардаги Раҳимжон Саидийга мутлако мувофиқ эмас. Бу воқеанинг сунъий ширитма тарзидаги ҳолат эканлиги яққол сезилиб қолган.

Лекин, “поезд”ни академик Б.Назаров “ёзувчининг тафаккурида ҳудуд онг оқимида шиддат билан келаётган, тезлигини ҳеч нарса тўқтата олмаётган шўро тузуми, мафкурасининг ғайририхтиёрий тасаввури” дея талқин қилади.² Худди шунингдек, у асарнинг кейинги нашрларидаги ўзгаришларни “замон билан чиқишишга мажбур”-лигида бўлганини таъкидлайди.³

Ҳақиқатда, Р.Кўчкор айтганидек: “Сароб” романи қайта ёзилиш жараёнида бир оз кўшимча сифатлар орртириш билан бирга, ўзида бор бўлган бекиёс сифатлардан анчасини йўқотган ҳам.

Шунингдек, адабиётшунос романининг кейинги нашрларида “илк вариантдан тушиб қолган ёки ўзгарган жойларга изоҳ тарзидами, ситоб охирида бериладиган кўшимча тарзидами жой ажратсалар” деган эзгу истакни билдирган эди. Бу тилак кўп жихатдан биз олиб берган тадқиқларнинг мақсадига ҳамоҳанг бўлиб, амалга оширилган нашрда айнан илк нашрга таянилиб кейинчалик ундан тушириб қолдирилган ўринларга алоҳида диққат қилган эдик.⁴

¹ Р.Кўчқоров. Истеъдод қадри..., 28-29-бетлар

² Б.Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 1-сон, 10-бет.

³ Б.Назаров. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати..., 11-бет.

⁴ А.Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. Сароб...

Мунаққид таъкидланган мақола билан чекланиб қолмай, кейинчалик “Мен билан мунозара қилсангиз...” рисоласини (1998) яратди ва унда “Абдулла Қаҳҳор феноменининг ички қонуниятларини очишга” ҳаракат қилди. Бироқ, “Уч Сароб”да айтилган фикрлар ҳақида “қатор тўғри хулосалар билан бирга энди таҳрир қилиниши шарт бўлган айрим мунозарали фикрларни ҳам билдирган эканмиз”¹ дея мубоҳасали қарашларни ўртага ташлади. Албатта, унинг бу қарашлари ҳам далиллар, қизиқарли фактлар билан берилгани эътирофга сазовор. У романдаги “ўзгаришлар сабабчиси фақат қатағон йилларининг танқиди бўлса, нега А.Қаҳҳор романи ўша йиллариёқ қайта ёзишга мажбур этилмади? Нима учун фақат 1957 йилда чиққан иккинчи нашрига ўзгартишлар киритди?..”² дея саволларни ўртага ташлайди ва «“Сароб”нинг пайдо бўлиши» тадқиқида уларга жавоб ахтаради. Баъзи ўринларда жуда ажиб ва кескин мулоҳазалар билдирилган экан, ҳақиқатда ҳам романнинг уч варианты, улардаги ўзгаришлар ва албатта роман мавзусининг ўзиёқ бу мунозараларга йўл очишини унутмаслик зарур.

Авалло, бадиий асарларнинг қайта-қайта вариантлар тарзида яратилиши бу адабиёт тарихида кузатиладиган ҳодиса. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам “Бадоеъул-бидоя” ва “Наводирун-ниҳоя” девонлари таркибига кирган деярли барча шеърларини кейинчалик, таҳрирдан ўтказиб, “Ҳазойинул-маоний”даги тўрт девонига жойлаштирган. Ёки, Лев Толстой “Воскресенье” (Тирилиш) романини ўн йил давомида (1889-1899) тўққиз вариантда ёзиб чиққан. Ниҳоят, А.Қаҳҳорнинг ўзи “Ўтмишдан эртақлар” киссасини ҳам бир неча вариантда яратганини аввалроқ эслатдик.

Қолаверса, муаллифга романни қайта ёзишга нега мажбур этилмади, дея савол қўйилиши ўринсиз. Муаллиф ўз асарига ўзгартишлар киритишга доимо ҳақли. Гарчанд асар нашр этилган бўлса-да...

Мунаққиднинг ўзи айтганидек, «“Сароб” хусусидаги фикрлар жанги ҳамон давом этаётган экан, бу бир нарсани – асар тўқимасига сингдирилган ғоянинг (унинг қанчалик тўғри ёхуд аксинча экани алоҳида масала!) ниҳоятда муҳимлиги, асарнинг аксарият қаҳрамонлари руҳиятида акс этган ёзувчи бадиий тафаккурининг кучини

¹ Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз.... 17-бет.

² Р.Қўчқор. Мен билан мунозара қилсангиз.... 17-бет.

то боғлайди»¹. У яна “хаётий ва адабий компонентларнинг бирлашувига, уларнинг махсус бир гоа атрофига йигилувига ва шунчаки бир доринг эмас, ижтимоий-сиёсий пафоси 30-йиллар ҳаётида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этган “Сароб” романини ҳосил қилувига нима нар сабаб бўлган? Ёзувчи билган ҳамма ҳаётий ҳодисалар ҳам романда том маънодаги реалистик интерпретацияни топганми, романи ташқиқ этган барча гоавий-бадий унсурлар ҳам ҳаётий заминга эгани? Умуман, “Сароб” романининг ёзилишига қандай объектив ва субъектив омиллар туртки бўлган? Ёзувчи ўзининг унча салмоқли бўлмаган ҳаётий кузатишларидан (А.Қахҳор романи 25-27 ёшларида ёзиб битирган!) ташқари яна қандай манбаларга суянган, ишониб асарга киритган. Миллатнинг тақдирига тўғридан-тўғри дахлдор масалалар марказига қўйилган “Сароб” романи қанчалик мустақил тарихий асосга эга”² тарзидаги муҳим саволларни қўядики, улар ўз оқинини кутаётган муаммолар сирасида эди, дейиш мумкин.

Таққидчи шу саволларга жавоб топиш учун 1920 йилларда чоп этилган “Кокандская автономия”, “Удар по националистической контрреволюции” ва “Против Касимова, против касимовщины” китобларини А.Қахҳор диққат билан ўқиб чиққанлиги ва уларнинг хошинарига белги-изоҳлар қўйиб кетганлигини таъқидлайди. Ҳамда шу асосда “Сароб” романининг яратилишида бу китоблар асосий роль ўйнаганлигини далиллашга ҳаракат қилади.

Таъқиддан жоизки, ижодкор учун реал факт бадий асарда детал ёки материал бўлиб хизмат қилиши бор ҳодиса. Л.Толстойнинг “Тирилиш” романини яратилиши учун бир суд иши ва ундаги фактлар сабаб бўлган. Стендалнинг машҳур “Қизил ва қора” романи учун ҳам ўз вақтида Францияда шов-шув бўлган бир суд иши ва унинг материаллари асос бўлиб хизмат қилган эди. Ёки, XIX аср охирилари адабиётимизда бир туркум ҳажвий шеърлар яралишига сабабчи фирибгар Виктор Ахматов воқеасини эслайлик. Псандий, Муқимий, Муҳйи, Қорий, Завқий ва Зорий каби шоирларимизнинг у ҳақидаги асарлари ҳам далилларга таянганди-ку?!

Таққидчига кўра, романдаги миллатчи гуруҳ билан боғлиқ ва яна бир қанча ўринлар, айрим суҳбат-диалоглар юқоридаги ҳар уч китобдан ўзлаштирилган. Шу билан ўша даврдаги миллатчиларни

¹ РКўчкор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 10-бет.

² РКўчкор. Мен билан мунозара қилсангиз..., 14-бет.

бадий равишда тасвирлаб, фош қилганлиги, кейинги икки нашрида эса “қосимовчилар, бадриддиновчилар суд процессларининг романга кўчиб ўтган руҳини юмшатишга, оҳангини сал бўлса-да, ўзгартиришга уринди” дея фикр билдирилади¹.

Бу каби мулоҳазалар ёзувчига нисбатан айбловми, окловми, аниқ билиш қийин. Бироқ, натижада мунаққиднинг хулосасига бинонан “замонавий ва тарихий воқеликка нисбатан А.Қаҳҳор эгаллаган позицияси бирёқлама характер касб этди... гарчи 50-йиллардаги ижобий ўзгаришлар таъсирида роман қайта ишланган, ундаги талай ғоявий-сиёсий ўринлар таҳрир этилган бўлса-да, асар ўз номига, ўтказмоқчи бўлган ҳақиқатига содиқ қолди ва бу табиий ҳам...”.

Келтирилган факту далиллар мунаққиднинг шундай хулосани баён қилишига олиб келиши ҳам табиий, “Сароб”дек асар турлича талқинларга, жумладан шундай танқидий муносабатга дучор бўлиши ҳам табиий. Аммо, яна танқидчининг ўзи аввалроқ билдирган эътирофи билан айтганда: “...танқидларга илк “Сароб”нинг ўзи қураша олишини, романда ҳеч қандай кўмакка муҳтож бўлмаган қудрат яширинган” (Уч Сароб, 24-бет).

Тасаввур қилинган, айна А.Қаҳҳор авлоди адабиётга кириб келаётган даврда (1920 йиллар охири – 1930 йиллар боши) собиқ иттифокда соцреализм методини тинимсиз тарғибу ташвиқ этиш, ҳаттоки, “Литература факта” (Далиллар адабиёти) жуда авж паллага чиққан ва у ўзига хос адабий оқим ўлароқ кўплаб ёш ижодкорларни қамраб олган вақт эди. Улар, “ЛЕФ” номи билан бир неча намунавий асарлар-тадқиқлар нашр эттиришар², ўтмиш классиклари (Л.Толстой, А.Чехов, Н.Гоголь каби)ларни ўз нуқтаи назарлари билангина бирёқлама баҳолар, замондош улкан ижодкор (М.Горький каби)ларга ўз андозалари асосида асар ёзиш кераклигини уқтиришарди. Мана уларнинг баъзи фикрларидан намуналар:

“Новая литература – это и есть литература утверждения факта. Дело это довольно сложное, и нашим мудрым теоретикам искусства все как-то некогда им заняться... Литература есть такой же осколок жизни, как и всякий другой участок...”³

¹ РКўчкор. Мен билан мунозара қилсангиз.... 49-бет.

² Литература факта. Первый сборник материалов работников Лесфа. –Москва: Федерация, 1929.

³ Литература факта. –Москва: Захаров, 2000. С.15.

Дастлаб, хужжатлилиқ ёки фактлардан бадий асарда фойдаланиш масаласи. Хужжатли материал қанчалиқ муаллиф шахсини руҳландирса, шунчалиқ унинг тирик тафаккури, ҳис-туйғулари, таассуротдан ҳосил бўлган тасаввурлар ва онги билан бирлашиб кетади. Ҳаттоки хужжат хужжатлилиқдан чиқиб бадий фантазия ва ихтиёрга бўйсуниб қолади. Яъни, у энди хужжат бўлишдан тўхтайдди. Шунда аниқлик ва уйғунлик ўнг планга чиқиши мумкин. Муаллиф ўз дунёсида яратувчи, бунёдкор ўлароқ далиллар эмас бадийят оламига ўтиб кетади.¹

Айтиш лозимки, Раҳимжон Саидий ҳаёти ва фожеасини тасвир этувчи мазкур романда ҳар қанча хужжатлилиқ кўринса-да, бу ҳаётий ҳақиқат бора-бора бадий ҳақиқатни белгилаб ҳам берган. Зе-роки, “ҳаётий мантиқ ҳаётий ҳақиқатни белгиловчи мезон бўлса, бадий мантиқ бадий ҳақиқатни белгиловчи мезондир”².

Ёзувчи ўша вақтда анча ёш бўлишига қарамай, катта жанрнинг инжиқ ва масъулияти тарафларини тўла равишда бажаришни удалай олган. Гарчанд у ўша вақтда совет воқелигига ишонган ва уни ҳақиқат сифатида қабул қилган эса-да, у миллий ўзлик, миллий характерни ифода қилишга интилган. Вақт ўтиб эса, у яратган миллатчилар образи салбий бўёқлар билан, танқидий планда берилган бўлса ҳам ўша машъум мустабид тузум вақтида бу озодлик курашчилари сиймосини бошқача тасвирлаш мумкин бўлмаганлигига амин бўламиз. Уларнинг салбий қиёфали тасвирлари ҳам мустақиллик учун курашган инсонлар мавжуд бўлганлигини исбот этади. Ёзувчининг позицияси айрим ўринларда нейтрал характердаги мавқеда кўринади. Чунки, аслида мақталиши лозим бўлган коммунистик мафкура тарафдорлари (Эхсон, Шариф, Кенжа каби) романнинг бирон ўрнида ҳам тугал адабий тип сифатида тасвирланмаган. Аксинча, миллатчи дея айбланувчи образлар (Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домла) росмана адабий тип ўлароқ кўз ўнгимизга келади. О.Шарафиддинов ҳам Муродхўжани “чинакам адабий тип даражасига кўтарилган”ини таъкидлаган эди.

Адиб роман давомида Раҳимжон Саидийни реал ҳаёт билан келиша олмаётган образ ўлароқ гавдалантиради, уни (ўзига хос) юксалиши ва фожеасини қуюқ бадий бўёқларда, ички кечинма ва руҳий эврилишларни маҳорат билан чизади; ташқи қиёфаси ва хатти харақатларини мароқ билан тасвирлайди.

¹ Бу ҳақда қараи: Э.А.Бальбутов. Поэтика лирической прозы. –Новосибирск: Наука, 1985.

² Б.Саримсоков. Бадийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент, 2004. 15-бет.

Маънаван, биринчи бўлим 10-бобнинг охирида шундай тасвир келтирилади: *“Саидий баланд ердан боши билан тушгандай кўзига юлдузлар сурди, аммо сирни бой бермасдан Мунисхоннинг юзига қараб ишқиди. Унгайисиз жимлик ҳукм сурди. Ғириллаб турган шабода, очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга тушурди, қоғоз парчаларини учуриб кетди.”*

Бу ўринлар Саидий Мунисхон билан шаҳар ташқарисидаги боғчага дарё тийиблаб, дам олгани чиқишгани ва шундаги улар ўртасида маълум кидар тақдир-келажакларини белгиловчи суҳбат бўлиб ўтганидан сўнгги лавҳадир. Муаллиф *“...шабода, очик қолган китобни варақлаб, устидаги гулни ерга тушурди, қоғоз парчаларини учуриб кетди...”* жумласида бутун роман сюжет линияси бўйлаб қараватлинидиган бир рамзий ишора беради. Яъни, Мунисхон ўз кайфи ҳаволи жавоби билан Раҳимжонни камситгач, Саидий ўзлигини исботлаб қўйиш учун бутун борлиғу фаолиятини йўлга қўйишга интилади. Афсуски, ҳар иккиси ҳам келажакда муваффақиятсизликка учрайди. Давр шаббодаси улар ўқиётган ҳаёт китоби ўстидаги уларнинг умид гулларини ерга тушурди, қоғоз парчалари ваби уларнинг ёнлиги ҳам, умри ҳам совурилиб кетди.

Шу ўринда Саидийнинг ўз ишқига берган таърифини эслайлик-а: *“Учиниб турган чўғ... мен унга яқиндан тутулган дока: ёниб ҳам кетмайман, омон ҳам қолмайман. Фақат сарғаяман. Сарғая-сарғая охири куймасдан тамом бўламан...”*

Мана шу эътирофда ҳам Саидий ўз аҳволи руҳияси ва шу билан бирга келажакига рамзий ишора бераётгандек таассурот уйғотади. Ўзгучи ана шу рамзий ишорани бошқа бирор белги ёки ўзга бир одам тили билан эмас, айнан бош қаҳрамон нутки орқали ифодалаганки, бу китобхонни ҳам ишонттиради, ҳам Раҳимжон билан руҳан яқинлаштиради. Саидийнинг камчиликлари ҳам саҳифалар оша кечирилиши керакдек туюлади. Чунки, у муаллиф томонидан меҳр ва ҳурмат билан яриштирилган. Гарчанд, асар ниҳоясида ёзувчи уни ўлимга маҳкум қилса-да, асарнинг биринчи вариантыда бу фожеанинг узокдаги, етиб бўлмас бир “ўт” сари бўлганини изоҳлайди. Раҳимжон исмини ҳам, Саидий фамилиясини ҳам бежиз танланмагандек, назаримизда. Раҳим – китобхоннинг раҳмини келтириши керак ва у бунга эришади ҳам, Саидий – ҳаётда бахтли бўлишга интилувчи.

Раҳимжон ғурурли ва номусли йигит. У ҳар қанча ичувчилик билмасин, ўқишни ташламасин ўз орини йўқотмайди. Бир ўринда

узоқ улфатчиликдан қайтаётганда ҳамшишаси Ҳамиднинг “беҳуда ҳазиллар”ига чидайди, ўзини босади, “аммо унинг энг сўнги ҳарикатини ҳатто ҳушёр киши ҳам кўтаролмас эди”. Саидий уни уриди. Бутун роман давомида ҳеч кимга қўл кўтармаган Саидий, эркам кишига номуносиб “беҳуда ҳазил”ни кўтара олмайди.

Тўғри, романнинг кейинги нашрларида Муниسخоннинг бир ҳақорати учун тарсаки туширгани бор. Аммо, илк вариантда бу ўрин йўқ. Ахир у Муниسخонни ҳамон севарди. Ошиқ ўз маҳбубасини нечук урсин?! Айнан шундай, мантиқий яқун ошиқ-маъшуқанинг можароси лавҳада сақланган.

Ёхуд, Муродхўжа домлага куёв бўлгач, домланинг ташвиқи билан кўп пул топиб келтириб бериши ва ҳатто катта иморат солишга эришиши ҳам қайнонаси “булбули гўё” назарида “хотин боқолмаслик” бўлиб кўринса-да, унинг куракда турмайдиган таъналарига қарши бир оғиз ўз топганларини писанда қилмайди. Аксинча, ўзини койийди. Соддалигидан эса домланинг хийлаларини сезмайди.

Лекин, булар билан Саидий бенуксон эди, дейишдан узоқмиз. Унда тушуниб бўлмас ички тортинчоклик, худбинлик бор. Етилиб келаётган истеъдодини шакллантириш ўрнига турмушнинг майда ташвишлари ва беҳуда уринишларга вақтини сарф этиб қўяди. Сохта мақтовларга ўчлик, озгина ютуқдан ҳаддан зиёд кувониш, мағрурланиш ҳисси пайдо бўлади. Мисол учун, “газетанинг охириги саҳифасида, кўрумсизгина сарлавҳа билан босилиб” чиққан мақола-сини “кўрганда унинг қилган ҳузурини Худоёрхон тахт салтанатида ҳам қилмагандир”. Ўзининг бадбин хаёллари билан шунчалик бандки, оёғи шол бўлаётган опасининг дардига кулоқ солиш тугул, буткул ташлаб қўйишгача боради.

Саидий кўркам йигит, лекин унинг қилган ҳамма ишлари ҳам яхши эмас. Бу эса бадиий адабиётдаги бир қонуниятни исбот этади. Яъни, “образнинг ички моҳияти ва бажаражак барча ишлари унинг ташқи киёфасига – шаклига мос келмаслиги мумкин. Бу унинг ҳаётийлиги, ҳаққонийлигини инкор этмайди, балки оширади...”¹

Ёки, эски зиёлилардан бўлмиш – Муродхўжа домла, Муҳаммаджон афанди, Аббосхон кабиларни ички дунёсини тасвирлар экан ёзувчи қанчалик қора бўёқлардан фойдаланмасин, айрим

¹ Б.Саримсоқов. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айрим муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон. 11-12-бетлар.

но оғиларни ҳам берадики, бу уларнинг жамиятдан норозилигини аёл ҳақиқатини ошкор этади. Масалан, Муҳаммаджон афанан ҳақида: *"Норозиликдан кўра келажакда рози бўлуш умидининг ичкилиги кишини кўпрак толиқтиради. Бундай одамлар ё ичади ёки Аудига ибодат қилади..."* деб ёзади. Бу эса ўша вақтдаги аксар аёлни тибилларнинг мажбурий фалсафаси эди. Негаки, совет давлатининг аёл манфур қиёфаси мустамлакачиликдан иборат ҳаётининг аниқлаган зиёли оммасининг ноиложликдан келажакка умидлари қолмаган, улар толиққан; ё, ичкиликка берилиб, тушкунликка тушиб қолишлари ёхуд, Тангри таолога илтижою ибодатга бурқанишлари қолган, холос.

Ана шу тонфага қарама-қарши позициядаги Эҳсон, Кенжа, Пўлатов ёки Шариф тасвирида эса коммунистик ақидага кўр-кўрона қаршиликдан ёшлар маҳорат билан китобхонга кўрсатиб берилган. Бир ўринда Эҳсон *"энди ўйласам мен тилакни ғоядан ажратолмасман"* дея эътироф этади.

Дилкат этилса, Москвада таҳсил олиш жараёнида большевистик коммунистик таълимдан ўзгасини билмаган, ҳатто шифокорлик касбининг ҳам шу таълимдан айри кўрмайдиган ёш йигит учун энди тилак ҳам, умид ҳам, орзу ҳам мафкуравий ғоядан ортиқ эмас. Улар ўзларининг коммунистик идеалларини ҳамма инсоний ғояларга нисбатлардан устун деб биладилар.

Аслида, саробга алданган Саидий эмас, шу коммунистик таълимда ишонганлар эди. А.Қаҳҳор бу ғояни кўзда тутганми, йўқми, бу бизга қоронғу. Бироқ, "Сароб"нинг айнан илк варианты бу каби маъностини таъқиний мазмунлар чиқаришга имкон яратади.

Ана шулардан бири роман матнидаги босмачилик ҳаракатига берилган баҳо. Ҳозирги кунда, истиқлол шарофати билан, миллий истиқлолчилик ҳаракати дея аталаётган бу ҳаракат собиқ мустабид совет тўзуми вақтида бутунлай қора бўёқлар чаплаб тасвирланган, уларнинг иштирокчилари тўла қораланган эди. "Сароб"да ҳам босмачиликга берилган таърифлар аслида советларнинг қизил қўшинлари томонидан амалга оширилган босқинчилик сиёсатининг кўриниши бўлиб, мушриф ўзига хос тарзда, билиб ёки билмай, *"босмачиликни Мировқандаги миллий озодлик ҳаракатига ўхшатиш"*ни жоиз кўради. Худди шу ўринларда роман персонажларидан бири Пўлатов буларда: *"...Шуролар иттифоқининг қайси бурчаги метрополияки, Ўзбекистон мустамлака бўлсин? Шуролар иттифоқида қайси мил-*

лат ҳокимки, ўзбек халқи маҳкум бўлсин?” дея аччиқ кесатма оҳангида бўлса-да Ўзбекистоннинг мустамлака ўлка эканлигини эслатмайтимми?.. Ёки, худди шу нутқнинг давомидаги: “Босмачилик нима? Босмачилик пролетар инқилобига, шўролар ҳукуматига қарши қаратилган аксилинқилобий бир ҳаракат” деб келтирилиши ҳам ҳозирда ҳақиқат эканлиги маълум. Ҳатто, романнинг бир ўрнида ёзувчи қаҳрамон тилидан: “...улар бизнинг миллий аскарларимиз, улар яхши одамлар, улар турк ўғуллари, сизлар ҳам турк ўғуллари... Шундан сўнг биз босмачи эмас, кўрбоши дейтурган бўлдик” дея келтиради ҳам.

Ёзувчи маҳорат билан романга миллий руҳ ва ғояни сингдирган. Тўғри, ўша давр ҳолатига кўра улар баъзи ўринларда салбий тус ёки ҳажвий парда билан ўралган бўлса-да, энг муҳими “совет романи” дея тан олинган “Сароб”да миллий ғоянинг ўзи бўлиши совет даври учун катта гап эди. Айтайлик, Эҳсон Москвадан шифокор дипломига эга бўлиб келса-да, “менсимайтурган, тил билан айтмасаларда кўз қарашлари билан “ўзбек!” дейтурганлар ҳам бор” дея ўша пайтдаги шовинистик кайфиятни ифода этилиши фикримиз далилидир. Шовинист романда – Серов. Аммо, кейинги нашрларда нимагадир уни фамилиясини Носиров, дея ўзгартирилган.

Ёхуд, романда салбий бўёқларда берилган Ёкубжоннинг “бир кечаси Ўзбекторнинг эшигига бўр билан катта қилиб “Ўзбекка тор” деб ёзиб” кўйишини детал сифатида асарда келтирилиши аслида кулгили воқеа сифатида баҳоланиши лозим. Бироқ, бу роман тасвир этилаётган тузумдаги миллий озодлик ғояси амалга ошмаётган тоифанинг ўзига хос эътирозларидан бири сифатида намоян бўлган. Қолаверса, бу муаллифнинг ибора сифатида зўр топилмаси ҳамдир.

Бундан ташқари Абдулла Қаҳҳор кишилар нутқини характер ва ҳолатига кўра беришда ҳам маҳорат билан ёндашади. Мисол учун, Саидий опасининг нутқида оддий, кўча ҳатламаган, муштипар ўзбек аёлининг қиёфаси кўринса, “булбули гўё” нутқида эса доим аламзада, захар ва совуқ аёлнинг тасвири бўртади.

Одатда Абдулла Қаҳҳор асарларида табиат тасвири, пейзажга жуда кам дуч келинади. Рус адабиётшуноси И.Боролина шундай ёзади: “Иногда пейзаж у Каххара полностью гармонирует с душевными переживаниями героев, он как бы аккомпанирует им...”¹

¹ И.В. Боролина. Абдулла Каххар. Очерк творчества. -Ташкент, 1957. С.84.

дий дунёсидан чиқиб, бироз танаффусдан кейин бошқа асарга қўли уради. Агар биз Абдулла Қаҳҳорнинг ёзиш темпидан келиб чиқсак, (у шошмасдан бир маромда ёзган,) 1933 йилнинг бошидаёқ романини тугаллаган. Негаки, мазкур қиссани ёзиш учун ҳам камида икки бўлмаса уч ой вақти кетган бўлса, эҳтимолдан ҳоли эмас. А.Қаҳҳорнинг ўзи эса романининг биринчи нашрига тугатилиш санасини қўймайди. Кейинги икки нашр охирига эса “1930-1934 йил” дея қайд этган. Бу бизнингча, унинг таҳрир жараёни билан боғлиқ бўлса керак.

Асар дастлаб журнал варианты ҳолида 1934-1935 йиллар давомида эълон қилинган. Саримсоқ исмли персонаж тақдири билан боғлиқ қисм “Саримсоқнома” номи остида алоҳида китобча шаклида 1936 йил босилган. Роман яхлит китоб ҳолида нашр этиш учун теришга 1936 йилнинг 13 декабрида берилади. Босишга рухсат эса бир йил ўтиб – 1937 йилнинг 23 декабрида тегади. Демак, ҳақиқатдан ҳам асар 1938 йилда китоб ҳолида ўқувчилар қўлига етиб борган.

“Сароб”нинг дастлабки мазкур нашри¹ шартли равишда – S1, иккинчи нашри² шартли равишда – S2, учинчи нашри³ эса шартли равишда – S3 дея белгилаймиз. Шунда романининг мазкур вариантлари аро юз берган фарқ ва ўзгаришлар қисқача кўринади:

Нашрлар	S1	S2	S3
Бўлимлар	2	2	2
Боблар	66 (+1) [1-бўлимда 36 (+1) та боб] [2-бўлимда 30та боб]	62 [1-бўлимда 34та боб] [2-бўлимда 28та боб]	63 [1-бўлимда 35та боб] [2-бўлимда 28та боб]

Кўриниб турибдики, романининг S1 вариантдан кейингиларига ҳамма боблар ҳам ўтмаган. Айримлари кейинги нашрларда муаллиф томонидан атайин тушириб қолдирилган. Улар қайсилар?

бет.

¹ Abdulla Qahhar. Sarob. Ozdavnaşr – Ozbekistan Davlat Naşrijati. Taşkent-Samarqand, 1937.

² Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. Уч томлик. II том. Сароб. ЎзССР Давлат Бадий Адабиёт нашриёти. Тошкент, 1957.

³ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 3-том. Сароб. Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967.

Шунинг 1-бўлимидан бешинчи, тўққизинчи ва ўттиз тўртинчи боблар, 2-бўлимдан эса еттинчи ва ўн иккинчи боблар кейинги кўрсаткич ёритилмаган. (Улар нашрга хозирлаганимиз матнда қўйилган.)¹

Ушбулар савдари, 81нинг 1-бўлимидаги: “*Бир куни Саудий ўқуш-лик қилган ҳужраётнинг эшигини очганида, унинг оралигидан ташқилдан бир қонварни одди остига тушиди...*” дея бошланувчи 14-боб ва “*Ушбулар арталаб ваҳимага тушиди. Хатда гарчи шеър билан қилган ёшнинг эҳди набоатга қўйилгани очиқ айтилса-да, ёзувчиликнинг асосини бир тилсим бўлиб кўрунгани учун бунга тўла ишониб қолган эди...*” дея бошланувчи 15-боблар, S2да 12-боб тарзида, S3да ва 11-боб келишида, яхлитлаб берилган.

Шунинг 81 даги еттинчи бобнинг охириги: “*Эртасига у палто кийиб қилган ёшнинг қилган қайноқ сувга чиққан эди, самоварнинг қар-шига ёшнинг қилган ёшнинг эшиги ёнида турган Мунисхонни кўриб қолган...*” дея бошланувчи эпизоди, S2да олтинчи боб охири бўлса, 81да янада еттинчи боб сифатида келтирилган.

Ушбулар қолдирилган ва бир қанча тахрирларга учраган қисм-лар шундан ҳам шунга муносибмиди? Айримларига тўхталсак.

Саримсоқ хақидаги хикоянинг буткул тушириб қолдирилиши шунинг бўлиши хақида аввалроқ эслатилган эди. Жумладан, ун-данги бир нагил яқини, Саримсоқ Ниёзмат ҳожининг айби билан етим бўлиб қолгани ва ҳақоратларга дучор бўлади. Ёзувчи, гўеки илохий тақдирнинг муқаррарлигини таъкидлаш мақсадида, ҳожининг қилган ҳам бенаист вафот этадиган саҳнани киритган. Афсуски, бу тақдир ҳам кейинги икки “Сароб”да йўқ.

Шунинг 81даги 1-бўлим 13-бобдан роппа-роса бир саҳифалик матн келиши нашрлардан ўрин олмаган. “*Феврал инқилоби бўлди...*”дан “*қилган ёшнинг қилган кавак-кавакларга кириб кетди*”гача бўлган парчада Салимнинг тақдирининг 1917 йил феврал-октябр оралиғи, аниқроғи иккинчи инқилоб ва ундан кутган натижа, “Шўро Исломи”нинг Қўқон-га ўришиши, “Шарқ-Шимол иттифоқи”, Аббосхон билан қар-раилардаги келишмовчилик хақида аҳамиятли маълумотлар бор экан. Буларнинг олиб ташланиши ўзини оқламаган.

Бироқ, асосли тахрирлар ҳам бор. Айтайлик, жузъий бўлса-да муқим бўлган бир тахрир муаллиф томонидан атайин, асосли амал-

¹ А.Нахвор. Ташланган асарлар. 2-жилд. Сароб...

га оширилган. S1 иккинчи бўлим 21-бобнинг бошланмасида шахар партия кўмитаси “мустаҳкам кўрғон” сифатловиға эга эди. Бу S2да ҳам сақланган. Лекин, S3да бу олиб ташланган. Балки бу йиллар оша ёзувчининг партияга нисбатан ишончининг сўниб бориши билан изоҳланар. Ҳар ҳолда, бу каби таҳрирларни у ненидир мақсад қилиб амалга оширгани шубҳасиздир.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кўп ютуқлар билан бирга романнинг илк матнида янглишлик ва мантикий хатолар ҳам бор. Уларнинг аксари ёзувчининг бўрттирмаси бўлса-да, китобхонда иштибоҳ туғдиради. Масалан, Эҳсоннинг кўп нутқ ва гаплари жуда ҳам сунъий, ясама (мусика, иркчилик назарияси, гоё ҳақидаги фикрларни каби). Яна, Мунисхоннинг онаси ҳақида S1 матнида икки ўринда эсланади, холос. Иккисида ҳам она номига муносиб тафтини сезмайсиз. Дастлабки ўринда Мунисхон турмушга чиқиш масаласида онасидан ҳам аввал тўғри акаси билан маслаҳат қилади. Иккинчисиди эса, у жонига қасд қилиш даражасига келади, аммо она сезмайди. Аксинча, ертўлага тушаётган қизига “*ҳай етимча, бемаҳалда тушма*” деб қичқиради.

Ёки, Муродхўжа домланинг уйида тўй маҳали нишолда қилаётган қандолатчининг хатти-ҳаракатларини ўта салбий берган. Қандолатчилар одатда покизалик ва покдомонликка катта эътибор бердилар. Айниқса, иш маҳали. Ёзувчининг тасвирида нишолда тайёрлаётган пайтда ёш қизчаларга кишибилмас ахлоқсизлик қилади. Бу ҳам ҳаётий эмас, ҳам ёпишмаган детал.

Саидийнинг мактаб даврини эслар экан яна бир янглишликка йўл қўйилган. Унда бир мавлуд маросимини келтиради ва Қуръон ўқилганда ҳамма ўтириб турди деб берилади. Бу маълумот хато бўлиб, таомил ва одатга кўра Қуръони карим қироати вақтида мусулмонлар унга ҳурматан ўтириб тинглашади, бунда ўтириб-туравериш айб саналади. Мавлуд ўқиладиганда эса шундай бир маълум бир ўринларда ҳазрати Муҳаммад (с.а.в.) саловот айтилганда ўриндан қалқиб турилади ва бу ҳаракат бир неча бор такрорланади. Муаллиф ё мавлуд билан Қуръон ўқилишини адаштириб юборган, ёки бу ходисадан ҳам бир бадий детал сифатида фойдаланиш учун атайин киритган.

Романдаги айрим матний жиҳатларга келсак.

Авалло, S1 нашри 1928 йилдан 1940 йилгача амалда бўлган лотин ёзуви асосидаги ўзбек алифбосида чоп этилган. Маълумки, ҳали бу алифбода имло қоидалари тўла-тўқис ишлаб чиқилмаган

Шунингча, русча матнидаги бир қанча сўзларнинг ёзилишидаги мувофиқликларга йўл қўйилган.

Мисол учун, ҳозирда "и" оттирилиб ёзилиши тўғри деб қабул қилинган "ilab", "braq", "ktab", "tlasa", "jgit", "bçib", "şrin", "craq", "kavaj" каби сўзларнинг ёзилишида; fikir (фикр), zihn (зехн), (шаърият), ilan (илан), itiraz (эътироз), umur (умр), mustam- (мустамлаба) каби берилишида кўринади.

Шунингдек, Ўзининг матнида анчагина сўзлар бир хил ёзилган. Мисолан, izvoq-izvoq, mexanizma-mixanizma, fakulta-fakul- (факултет), kavat-kavata, kravav-karavav каби. Ёки бўлмаса, айрим сўзлар имло жиҳатидан хато ёзилган. Мисол, "Ўша куннинг ўзида кунинг ўт қабилетига чақириб..." гапида (327-саҳифа) "чақириб" ни "чақириб" дея берилган. Яна, "жудо" – "çida" дея (336-саҳифа), "Мана ушунга" дея "Mandxoça" (340-саҳифа) тарзида янглиш кетган. Албатта, бу тулатмалар бир қараганда майда ва арзимас кўринар. Лекин, матн нашрига ҳозирланадиган матншунос ҳар бир кичик элементни дақиқадан дақиқа кўчирмаслиги зарур. Зероки, матншунослик қўлдан келиши талаб қилувчи соҳадир. Бир сўз билан матнда "Сароб"нинг илк нашрига таянган ҳолдаги тўлиқ матннинг кўчирма амалга оширилган барча нашрларидан ўзининг ишчи нусхалари билан ажралиб туради. Ҳар бир боб учала нашрда янги мувофиқлик йўқми, туширилган ўринлар қайсилар, таҳрирнинг янги бўлиши қисмларга ишоралар ва сўзларнинг турфа келиши ва матннинг ишчиликда кўрсатиб кетилган.

***

Ҳикоя ва мақолалар матнига доир

Ўқувчи диққат этса, "Томошабоғ" ҳикоясидаги хўрланган қадақчи шайхнинг "Ўғри"даги Қобил бобо билан бир хил вазиятда, "Анор"даги Қобил бобо билан "Бемор"даги Сотиболди бир хил аҳволдалигига амин бўлади. Бу кичик ҳикояларда чуқур маънавийлик қобигида катта фожейянинг яратилиши билан Қахҳор "Миллатчилар"да бироз ўзгача йўл тутади. Шунингча, бу ҳикоясида муаллиф яқин ўтмишдаги зиёлиларнинг ҳаётини, уларни танқид қилади, ҳажвий қиёфасини яратади.

Албатта бу борада асар замона нуқтаи назарини ҳам ақс эттирганини айтиш мумкин. Ҳақиқий аждодларимизнинг пок руҳларига таъзим қилган ҳолда, шунингча таъкидлаш зарурки, ўша давр – XX аср бошлари

миллий зиёлиларнинг фидокор, ватанпарвар бўлганликлари, миллат раванқини кўзлаб иш тутганликлари маълум.

Бироқ, уларнинг орасида айрим... Келинг, бир тарихий воқеани келтира қолайлик.

Академик Азизхон Қаюмов шундай ҳикоя қиладилар¹:

“Отамиз Пулатжон домулла Қайюмов ёшликларида жадидчилик ҳаракатида иштирок этганлар. Дадам ўзлари шоҳиди бўлган бир воқеани айтиб бергандилар.

XX асрнинг ўнинчи йиллари Қўқон шаҳрига Истанбулдан янги таълим – жадид ҳаракати фаолларидан бири келадиган бўлиб қолади. Биз Қўқон темир йўл вокзалига меҳмонни кутиб олгани чиқдик. Кўпчилик орасида жадидчилик ҳаракатининг бир аъзоси усмонли туркларида урф бўлган фиеста² кийиб олган экан. Қолганлар ҳамма одатий миллий кийимларда.

Поезд келгач, меҳмон вагондан тушиди ва кутиб олгувчилар билан бирма-бир илиқ кўришиб чиқади. Шунда ҳалиги фиеста кийган олифтанамо киши билан кўриша туриб нега бу бош кийимни кийганини сўради. Ҳа одам:

- Яратам! – деди.

Шунда ҳалиги меҳмон аниқ қилиб:

- Хайр, бузарсан! – дея жавоб берган эди.”

Яъни, усмонли туркчасига таклид қилиб айтилган “яратам” (яра-таман, қураман) деган сўзга жавобан “хайр, бузарсан” (“йўқ, бузарсан”) дейилмоқда.

Энди бу кичик воқеадаги рамзийлик ва чуқур киноя зукко ўқувчига маълумдир. Миллат раванқи учун қилинаётган ҳар бир ҳаракат, аввало, миллий урф-одат ва қадриятлар асносига қурилиши лозим. “Миллатчилар” ҳикоясидаги икки “зиёли” – Мирза Баҳром ва шоир Тавҳидий эса айнан шундай кўр-кўрона таклид қилувчи ва ўзининг тор манфаати доирасидагина ҳаракат қилувчи эканликлари сир эмас.

А.Қаҳҳорнинг бошқа ҳикоялари – “Адабиёт муаллими”, “Санъаткор”, “Мунофиқ”, “Ўжар”, “Айб кимда”, “Асрор бобо”, “Кара-вот”, “Тўйда аза”, “Минг бир жон”, “Иғвогар”, “Маҳалла” ва “Нурли чуққилар” ҳам бадиий жиҳатдан баркамол асарлардир. Уларни таъриф-тавсифлаш ортиқча бўлиб, ҳар бирида ўз даврининг бир

¹ Бу воқеани устоз олим 2005 йил майнинг 20 куни (Тошкент шаҳри, С.Мухаммедов кўчаси, 18-уй) ўз уйларида ҳикоя қилиб берган эдилар.

² Кизил рангли, полукли, цилиндрсимон бош кийими.

кичик қаҳрамони тасвирланади. Ҳаттоки, сизга танишларингиз, ўтмишдаги реал инсонларни ёдга солади. Негаки, ўглини урушда ҳалок бўлганини кампирига айтолмай, халқ ишига шўнгиб кетган Асрор боболарнинг яшаганлиги ҳақиқат.

Абу Али ибн Синонинг «Зафарнома» асарида шундай савол-жавоб келтирилади: *“Сўрадшлар: - Қандай касаллик давосига одамлар чора тополмайдилар? Деди: - Аблахлик”*¹

“Мунофиқ” ва “Игвогар” ҳикоясидаги ҳар икки тип ҳам инсонийлик қиёфаси худпарастлиги туфайли емирилиб кетган шахслардир. Улар “аблахлик касалига” чалинган, ўз даври учун типик ва реал инсонлардир.

“Каравот”, “Маҳалла” ва “Минг бир жон” ҳикояларининг қаҳрамонлари эса ўз самимийликлари ва жонсараклиги билан яшовчилардирлар. “Санъаткор” ва “Адабиёт муаллими”даги чаласавод, думбул ҳофизу муаллимлар қиёфасининг нечоғлик аниқ чизилганлиги эса китобхонга маълум. Уларнинг ҳатти-ҳаракатлари эса беихтиёр енгил кулги кўзгатади ва бу иллатлардан кулинади. “Ўжар”, “Айб кимда” ва “Нурли чуққилар” ҳикояларида абадий мавзулардан бири – фарзанд тарбияси ва унинг жамият тараққиётидаги ўрни масаласи акс этган. А.Қаҳҳор чинакам халқ ёзувчиси ўлароқ бош муаммолардан бири сифатида кўп асарларида бола тарбиясига алоҳида эътибор беради. Бу борадаги нодонликни қаттиқ қоралайди. “Маънонинг аниқлиги масаласи Абдулла Қаҳҳор тасвирида тўғридан-тўғри мазмун ва шакл масалаларининг бир-бирига муносабатига бориб боғланади. Шу сабабдан у маънонинг мукамал чикиши учун шаклнинг ҳам мукамал бўлишини талаб қилади. Бу фикрни ифода лашда Қаҳҳор адабиётшунослар томонидан ишлатилмаган бир иборани кашф қилади, яъни: маъно – жон, шакл – жасаддир”²

Маъно-шакл борасидаги бу фикрларга қўшилмасликнинг иллати йўқ. Лекин ҳикояларнинг матни нуқтаи назаридан баъзи мулоҳазали ўринлар ҳам туғилади. Мисол учун, “Айб кимда” ҳикоясида Ҳамдам инвал “директор”, кейин “мудир” дейди. Яъни, ё “директор”, ё “мудир” сўзини муаллиф танлаши зарур эди. Сўз ишлатишдаги ўта хариб ёзувчи бундай “нуқс”га нима сабабдан йўл қўйганини фақат “хуш

¹ Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Абдуллоҳ Ансорий. Тухфатул-мулк. Тошкент: Нихол, 2009. 15-бет.

² М Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1967, 2-сон. 30-бет.

Ўзбек драматургияси тарихида хусусан, комедия жанрида баркамол ижод қилган ва асарлари ўз даврида катта шов-шувларга сабаб бўлган санъаткорлардан бири Абдулла Қаҳҳордир. У бор йўғи бешта сахна асари ёзган. Уларнинг ҳаммаси [“Ташвиш”, “Янги ер (Шоҳи сўзана)”, “Оғриқ тишлар”, “Сўнгги нусхалар (Тобутдан товуш), “Аяжонларим”] комедия бўлиб, ўзбек ва жаҳон театлари сахнасида кўп бора намоиш этилган. Бу драмалар гарчанд собиқ мустабид тузум даврида ёзилган ва маълум қадар давр воқелигини акс эттирган бўлса-да, улардаги асос жиҳат миллий анъаналар қобиғида, миллий урф-одатлар ва миллий характери бериш асносида яратилган. Драматургнинг бадий маҳорати туфайли ўз даври – XX аср 50-60 йилларидаги халқимизнинг миллий ҳаёт тарзи комедияларида акс этган.

Абдулла Қаҳҳорни драматург-комедиянавис сифатида танитган асари “Янги ер (Шоҳи сўзана)” асаридир. Бу комедия ўз муаллифни собиқ иттифоқ ва жаҳон миқёсида ҳам танилишига сабаб бўлган. Асар енгил юмор билан суғорилган, ўз даврининг меҳнаткаш деҳқонлари ҳаётидан олинган эди. У 1950 йилда, яъни А.Қаҳҳор 43 ёшдалигида ёзилган. Кейинги асарларнинг яратилиш санасига эътибор қилайлик: “Оғриқ тишлар” – 1954 йил, “Сўнгги нусхалар (Тобутдан товуш)” – 1962 йил, “Аяжонларим” – 1967 йил. Демакки, драматург ҳар бир сахна асарини ёзиш учун 4-8 йил вақт кетқизган. Агар йил оша, ҳатто ой оша янги асар ёзган (ёки, ёзаётган) муаллифларни кўзда тутадиган бўлинса, А.Қаҳҳор улар олдида “камҳосил” ижодкордир. Аммо ҳар тўрт асарнинг бадий юкидан келиб чиқиладиган бўлса, улар ўз даврининг энг яхши комедияларидан, деб ҳисобланиши мумкин. А.Қаҳҳор ижодига хос бўлган танқидий рух ва реалистик тасвир, айнан комедияларида ҳам ўз аксини топган. Муаллиф бу асарларини насрий яратмалари каби жуда қаттиқ талабчанлик ва бир неча вариантлар оша таҳрирлар билан яратган. Янада аниқроқ ва бадий пухта бериш учун адиб уларга қайта-қайта ишлов бериб борган.

Фикримиз исботи учун “Аяжонларим” вариантларини келтирсак. Икки парда, олти кўринишли бу пьесанинг уй-музейдаги архивда 51 қўлёзмаси мавжуд. Бу эса турли кўринишларнинг 1 варақдан 18 варақча микдордаги, жами 400 саҳифага яқин вариантдир. Демак, китоб ҳолида 50 саҳифага ҳам етмайдиган юмористик характердаги бу кичик асар, муаллиф томонидан деярли ўн баробар қисқартирилиб

таълим этишган. Адабиётшунос М.Кўчқорованинг таъкидлашича¹ иншо пардалари, кўришишлари ҳар янги вариантда жумлалар, қаҳрамонларнинг диалоглари, хатти-ҳаракатларига сайқал бериб борилган.

Шунини диққатга сазворки, Абдулла Қаҳҳор бадиий ижодда маълум қадар таъриба орттириб, маҳоратли наср устаси бўлиб танилганига росмана драма ёзишга қўл урган. Унинг илк пьесаси "Ташини" 1937-1939 йиллар давомида ёзилган. Лекин, бу асар ҳеч бир театр сахнасида қўйилмаган ва тўлиқ ҳолда нашр этилмаган. Унинг ягона кўл ёзма нусхаси эса уй-музейда сақланади (3242 рақамли кўл ёзма, 72 шрак).

Комедия дастлаб "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" журналида баёнланган (1939 й., №3). Адиб вафот этгач, В.Рўзиматов уни қайта чап эттирган (Гулистон, 1970 й., №5). Ўз вақтида пьесани тугалланмаган деган фикрлар ҳам пайдо бўлади. К.Қаҳҳорованинг гувоҳлик беришича асар *"туғалланган пьеса. Тўлиқ босилмаганига сабаб шунки, ушбу "Ташини"ни машиқ деб билганлар"*.

Ўзвучи нима сабабдан бу асарини ўз даврида сахналаштиришга ҳаракат қилмаган ёки мағнини кейинчалик бирор тўпламига ҳам киритмаган? Бу ҳоширғи кунда қоронгу. Фақат, ёзвучининг ижодий лабораториясидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, муаллиф илк комедиясидан у қадар қониқмаган ёки кейинчалик қайта ишлашни кўрди туггани. Шунини ҳам айтиш лозимки, асар мавзуи ва воқелиғи уни ушбу вақтда сахналаштириш имконини бермаган бўлиши ҳам таъминолдан ҳоли эмас. Чунки, комедия яратилган йиллар айни Сталин каттагонлари даври эди. Бироқ, ушбу асар қаҳрамонлари, айрим воқеа ва деталларидан муаллиф кейинги комедияларида унумли фойдаланган. Баъди уришларга диққат қилсак.

"Тобутдан товуш"нинг бош қаҳрамонларидан бири Сухсуров. "Ташини"нинг бош иштирокчиларидан бири ҳам Сухсуров ва у ҳам машиқий бузук, нопок кимса. Унда ҳам, бунда ҳам Сухсуров ваби раҳбар кимселарининг порахўрлик, субутсизлик, арокхўрлик ваби иллатлари қораланади. Маълум бўладики, А.Қаҳҳор ҳар қандай жағмиёт учун ҳам иллат бўлган – нопокликни қоралашни театр сахнасида кўрсатини учун ҳаракат қилган. Бу ўринда собиқ муста-

¹ М.Кўчқорова. А.Қаҳҳор ижодий лабораториясидан: "Аяжонларим" пьесасининг кинесий таҳлини / Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Таъриҳ, 2013. 96-109-бетлар.

² К.Қаҳҳорова "Ташини" асари тўғрисида // Шарқ юлдузи. 1996, 6-сон. 104-бет.

бид шўро тузумидаги бюрократия, номуносиб раҳбар кадрларнинг ахлоқсизлиги ва порахўрлиги бош мавзу эди. Албатта, Қаҳҳор ўзига хос сатирик усул билан бу иллатларни дастлаб “Ташвиш”да сўнгра, бадиий жиҳатдан янада пухта ишлаб, орадан 23 йил ўтгач, “Тобутдан товуш”да кўрсата олди. Асар мувафаққият билан театр сахналарида ўйналди ва ўз портлаш эффеќтини кўрсатди. Кўп ўтмай, бирданига асар ва муаллиф адресига матбуотда салбий чиқишлар қилинди, комедия шу ҳолатича сахнабоп эмас, дея топилди. Асосий айб унда муаллиф “совет воқелигини бузуб кўрсатган”лиги эди. Танқидлар ва муҳокамали тазйиқлар натижасида асар номи “Сўнги нусхалар” дея ўзгартирилди, танқидий ва салбий жиҳатлар анча юмшатилади. Лекин ҳеч қанча вақт ўтмай асар сахналардан буткул олиб ташланди.

Истиклол туфайли эса А.Қаҳҳор мазкур асарида ҳеч бир воқеликни бузмаганлиги ва собиқ совет тузумидаги қатор нуқсонларни тўғри ёритганлиги маълум бўлмоқда.

“Ташвиш” комедиясининг сюжети эса бир қараганда жуда оддий – бир туман марказидаги савдо ташкилотида бўлиб ўтган воқеаларни акс эттиради. Аммо ана шу воқеа-ҳодисалар замирида ўтган асрнинг 30-йилларида собиқ мустабид совет тузуми пайтида юз берган ўзбўларчилик, кадрлар масаласидаги ноқисликлар, турли бухтонлар туфайли қама-қамаларнинг авж олиши, миллий кадриятларнинг камситилиши, раҳбар ходимларнинг мансабни суистеъмол қилишлари каби муаммолар танқид қилинган. Албатта, ҳажв тифига олинган бу камчиликларга муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлган, эшитган ёки ўша давр матуботида ёритилган материаллардан фойдаланган.

Назаримизда пьесанинг “Ташвиш” деб номланиши ҳам бежиз эмас. Асар яратилган давр чиндан ҳам тарих учун ташвишли давр эди. Қолаверса, комедиянинг ўзида қаламга олинган жамиятдаги нуқсонларнинг ўзи ташвишлидир. Шу билан бирга, асар матни давомида борган сари қуюлиб борувчи ташвишли оҳангни юмор, айрим ўринларда сатира орқали берилганига гувоҳ бўлинади.

Асарда персонажлар кўп эмас – Сухсуров, Махрамов, Қурбонов, Жаҳон, Ҳожи, Тилла бобо, Раҳматулла, секретар ва яна бир икки иштирокчи. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳам тугал образлар эмас. Шундай эса-да, улар орасида ўз даври кишисининг яққол қиёфасини берувчи образлар ҳам бор. Қурбонов ҳақида шундай дейиш мумкин.

Доказат этилса комедиянинг бош қаҳрамони ҳам Қурбонов, асарни эволюционлаштириб, ички динамикасини сақлаб турган ҳам Қурбонов, қозони вазиетларни туғдирувчи, ўз алмойи-алжойи гап-сўзлари билан тоқмоқлабни кулдирувчи ҳам Қурбонов...

Қурбонов жуда кўрқоқ, вахимачи, думбул одам. Лекин, айни дамда у жуда қув. Вазиет тақозосига кўра ўз фойдасини кўзлаб иш қилади. Инсонийлик, одамгарчилик каби туйғулар унинг учун “сиёсий оғоқлик” олдида ҳеч гап эмас.

Фигуримизча, муаллиф айнан шундай чаласавод, инсонлар тақдирини ҳасдай қаровчи тоифа ўша даврда пайдо бўлганига киноя тариқида бу образни яратган. Маълум қадар бунга муваффақ бўлган ҳам Қурбоновнинг сахна кўринишлари оша ҳаракатлари жонли, аниқликлари серзавқ чиққан. У ўз нутқ ва суҳбатларида ўн мартадан ортиқ “ташвиш” сўзини ишлатади. “*Ёмон кўрганам ташвиш*”, “*Ташвиш устига ташвиш*” жумлаларини қайта-қайта айтади. Асар матни давомида эса драматург “ташвиш”-“беташвиш” сўзларини ушаро қаршилантиради. Бу билан муаллиф ўша давр учун Қурбонов тоифасидаги одамларнинг ўзи ташвиш эканлигига урғу бермоқда.

Ҳақиқияга ҳам эътибор беринг – Қурбонов! У ўз даврнинг сохта инсонлари йўлида қурбон бўлган; сохта ишонч, сохта эътиқод уни бекатиёр замона қурбонлари сафидан ўрин олишига сабаб бўлган.

Балки шунинг учундир сахна асаридagi айрим образлар характери ва кифасини яратишдаги камчиликлардан фаркли равишда Қурбонов образи муваффақиятли чиққан.

Аммо унга қарама-қарши қаҳрамон – Жаҳон образида бир қанча еттиқовчиликлар бор. Жаҳон асардаги яна бир персонаж Раҳматуллонинг собиқ рафиқаси. Албатта, Раҳматулла эски жадиждлардан, домда. Уни ўша замон мафкураси талабига мувофиқ қора бўёқларда таъбирлаш, ёмонлаш зарур эди. Шунинг учун, Жаҳоннинг гўё “кўзи ёнғилиб” эрдан чиққани, саводхонлик курсларида ўқиб, савдо ташкилотларида иш бошлагани айтилади. Аслида у бирмунча илғор фикрли замонавий аёл образини акс эттириши лозим эди.

Бироқ, асар матни давомида у – анчайин шарттаки, юз-хотирни билмайдиган, эркак кишига ўз ҳукмини ўтказишга интилувчи, ҳаттоки номашруъ яқинликка ҳам мойил хотин тимсоли бўлиб қолган.¹

¹ Ушунинг оғинда, Қаҳҳор асарларидаги айрим замонавий аёллар образи кўпроқ шарттаки, эркак киши билан тенг мақомга интилувчи, бирмунча беггачопар килиб таъбирланган. Мисол учун, “Минг бир жон”даги Мастура, “Нурли чўккилар”даги

Балки, муаллиф бу кабиҳ иллатларни коса остида нимкоса тарзида кўзда тутгандир. Ҳарқалай, комедиядаги воқеа ва диалог-сухбатлар давомида унинг шу “хислатлари” чиқиб келаверади. Масалан, ажрашиб кетган хотинига ярашиш таклифини қилган Раҳматулла “Ҳеч бўлмаса шундай ишхлик қилиб юрайлик”, дейди. Бунга жавобан Жаҳон кулимсираб “Ҳи, дийдорингиз курсин” дея жавоб беради. Эътибор қилинса, кескин рад қилиш ёки бошқача тарзда ўз салбий муносабатини билдириш ўрнига Жаҳоннинг кулимсираши ва жазманга мурожаатдай гапи, унинг асл қиёфасига ишора қилмоқда.

Ёки, Ҳожи ва Тилла бобо орасида кечган суҳбатдаги бобонинг ҳикояси ҳам сунъий чиқиб қолган. Унинг Ҳожига итоблари ҳам, дағдагалари ҳам замонасозлик руҳи туфайлигина асар матнига киритилгани сезилади. Тилла бобонинг нон сўраши ва қишда совуқ сув ичиши ҳақидаги бу киритма ҳикоя ўз сунъийлигидан қаҳрамоннинг нуткига ҳам сингишмайди. У атайин Ҳожини қоралаш, тўғрироғи қора қилиб кўрсатиш, уни ўсал қилиш ва айблаш учунгина ўйлаб топилгандек. Қизиги шундаки, 1917 йилги октябр тўнтаришидан олдин ҳам Тилла бобо “чол”, асар воқеалари давом этаётган 1930 йиллар адоғида ҳам у “чол”. Унинг ёши нечада, ўзи?!

Ёки, Ҳожининг гапларини дарвозанинг оркасига Ҳайдарали чол ёзиб қўяди. Худди шу детални ёзувчи “Мунофиқ” ҳикоясида ҳам такрорлаган. Унда қоровул чол Низомиддиновнинг қовунга пиёз қўшиб еганини айвондаги устунга ёзади. Бу ҳикоя ҳам “Ташвиш” билан даярли бир пайтда – 1937 йил ёзилган. Балки шунинг учундир қайтариқ юз берган бўлиши мумкин. Бирок, бу билан ўша даврга хос бўлган бир иллатни муаллиф таъкидлаб ўтмаяптими, деган андиша ҳам уйғонади.

Бу мубҳам ўринлар адиб томонидан жавоблантирилмаган. Яна, чол нутқидаги, мустабид совет давлатининг ўша вақтдаги раҳбарларидан бўлмиш Калининнинг ўзбекча билмаслиги ҳақидаги гаплар ҳам ўрнига тушгандай. Аммо муаллиф бу хусусда ҳам ортиқча замонасоз пафосга берилиб кетган.

Бирок шу ўринда бир масалага диққат қилиш зарур.

Тилла бобонинг болалари ўлими воқеасини айтиш ҳолатида Абдулла Қаҳҳор ўз отасидан прототип сифатида фойдаланган. Маълумки, уста Абдуқаҳҳор ҳам саккиз фарзанд кўради. Аммо фақат

Зухра, “Синчалак”даги Саида, “Ташвиш”даги Жаҳон каби. Булар ўз даврида гўё “озод совет аёллари”нинг тимсоли эди.

Абдуллажонгина яшаб қолади, қолган болалари гўдаклик чоғида яъни 1-3 ёшлар атрофида вафот этиб кетган. Ёзувчи ўз оиласи фойдаланиши – ака-ука, опа-сингилларининг болалик чоғларидаёқ ўлиб кетган ҳолидасини кейинчалик “Ўтмишдан эртақлар” қиссасида баъзи қисмат қилган. Демак, шу мавзу бир умр унинг миясида, онгу шуурда айланиб юрган ёки шахсий ҳаётидаги воқеликни қайта-қайта ётади сифатида бадий асарларида фойдаланган.

Бир сўз билан айтганда, “Ташвиш” комедияси айрим жихатларини қарамай муаллиф ижодкорлиги ва бадий топқирлигидан бир тинишадир. Асарда 1930 йилларга оид баъзи ижтимоий-сиёсий ҳолатлар бадий қобикда беришга ҳаракат қилинган. Ҳали драматургияда тажрибага эга бўлмаган А.Қаҳҳорнинг дабдурустан каттагон йилларида мавжуд воқеликка муурожаат қилишининг ўзи ижодкордан жасорат талаб қиларди. Фикримизча, келажакда театр фамоличилигини бу асар ўзига жалб қила олади.

Таъкиддан жоизки, турли давр ва турфа маконларда яшаган санъаткорлар ҳеч қачон жанрнинг умумий хусусиятидан четга чиқиб кетмаганлар, уни ўз ижод маҳсулларида сақлаб қолганлар. Худди шундай, А.Қаҳҳор ҳам комедия жанри хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда қаҳрамонларига ҳоҳ салбий, ҳоҳ ижобий бўлсин миллий тус бера олган. Айтайлик, дунё комедия усталари – Мольер ёки Гоголь асарларини А.Қаҳҳор комедиялари билан қиёслаганда ҳам, ҳар бирида бўлганидек, унинг қаҳрамонларида миллий колорит бўртмаси ва кам сўзлаб кўп нарса айта олиш хусусияти яққол кўринади.

Мисол учун, “Оғрик тишлар”даги Заргаровнинг ҳаракатлари ва нутқига эътибор қилайлик. Устига хотин олганидан кейинги аҳволини билиш учун аёли Оқилани Марасулдан суриштирар экан, билмаганини эшитгач, айтади: “– *Йиғлади. Хайрият! Йиғлаган бўлса жанжал қилмайди...*” Мана шу жумланинг ўзиданоқ Заргаровнинг қиёфасига чизгилар тортилади. У аввало, ўз аёлининг ҳаракатини, ожиз жихатларини яхши билади. Шунинг учун, кўнглига сикқанини қилаберади (яъни, ўйнаш орттириш, уйланиш). Шу билан хурсанд, маишатхўр. Сўнгра, у кўрқоқ одам, жанжал чиқинидан, шарманда бўлишдан кўрқади. Кейинги диалогларда эса Заргаровнинг қиёфасидаги бўёқлар куюқлаша бораверади. У ЗАГС кудири билан телефонда гаплашар экан, дастлаб расмий оҳангда бошлаб, суҳбат давомида ўз маърифий савияси пастлигини кўрса-

тиб кўяди. Марасулга никоҳ қилиниши керак бўлган Насиба ҳали мактаб ўқувчиси ва никоҳ ёшига етмаган. Шуни асосий ваз қилиб, никоҳга қаршилиқ қилаётган мудирга Заргаров: "...А? Тўққизинчи синфда ўқиса ўқийверади-да! Мен тўртинчи синфда ўқиганимда йигирма ёшда эдим!.." – дейди. Бу гап кулги кўзгатиши билан бирга, сўзловчининг дунёқарашини ҳам намойиш қилади. Шунингдек, ўтган асрнинг 50 йилларида раҳбарлик курсисидаги у каби кишилар тасвирини ҳам бера олган.

Маълумки, драма бадий адабиётнинг мураккаб тури бўлиб, унда воқеаларни шундай кўрсатиш зарурки, улар ихчам шаклда намойиш этилиши, персонаж (қахрамон)ларнинг характерини сўзлашув (диалог) ва юмуш (ҳаракат) билан уйғун ҳолатда, аниқ ва лўнда очиш керак. Аксинча, тафсилотли тушунтириш, ёки баён қилиш, ёхуд изоҳ беришлардан тўла равишда ҳоли бўлиши, ортиқча тафсилотдан қоча олиш лозим бўлади. А.Қаҳҳор комедияларида ҳам қахрамон характери айнан уларнинг сўзлашуви ва ҳатти-ҳаракатлари орқали кўрсатилади. Уларда юморга ҳос енгил кулги ёки сатирага оид аччиқ захарханда ҳосил қиладиган кўринишлар жуда кўп.

"Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик талабларидан бири асарнинг ғоявий йўналиши аниқ бўлишидадир. Унингча, ҳар бир асарда ёзувчи нималардир дейиши керак. Шу дейиладиган гап жуда аниқ бўлиши керак. Акс ҳолда асар сюжетда кечириб бўлмайдиган тарқоқлик бўлади".¹ Бу борада яна, "Оғрик тишлар"га мурожаат қилсак. Аслида юлғич, ахлоқсиз ва ёлғончи бўлган Марасул ўзини яхши томондан кўрсатиб, Насибага уйлана экан уни ўқитишга ваъда беради. Унинг гапу ваъдалари муболаға бурканганлигидан томошабин (китобхон) уларнинг ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилади.

"...Насиба: Йўқ, домла чинакам қуяётиптилар, мактабни битиролмай қолади деб ўйлаётиптилар.

Марасул: Йе, ахир айтмадингизми!.. Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан бир дарвишман-ку! Мен нима қилсам илм учун, илм йўлида қиламан. Куним битиб ўлсам, ўлигимни ҳам илм йўлига бераман: майли, студентлар теримга поҳол тиқиб бурчакка қўйишин! Финг демай туравераман!.. Мен сизга қўл чўзганимда эркак бўлиб эмас, бир тарбиячи бўлиб қўл чўздим. Мен сизни университетда ўқитаман, аспирантурада ўқитаман! Менга

¹ М.Қўшжонов. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари хақида..., 30-бет.

Жун хотин керак эмас! Жун хотин керак бўлса, мана, уртоқ Заргаровнинг одам синглисини бермоқчи бўлганда ола қолар эдим!

Раҳили: (Насибага) Эшитаётибсанми?

Марасул: Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан!

Насиба: (кулимсираб) Ростми?..

Марасул: Мен сизга қачон ёлгон гапирган эдим?..”

Марасулнинг нутқига диққат этилса, унинг асл мақсади – ёш қиз Насибани қандай қилиб бўлса ҳам хотинликка олиш. Унинг “*жон, хотини, бутун умрини илм йўлига тиккан дарвиш*” лиги, “*нима қил-ди илм учун, илм йўлида қилиши*”, “*ўлигини ҳам илм йўлига бериши*” сўзлари ва муболағали; Насибага “*эркак бўлиб эмас, тарбиячи бўлиб қолди*” танлигининг ёлгонлиги эса нутқ ривожидавомида маълум бўлади. “Жун” (оддий) хотин керакмаслиги ва Заргаровнинг синглисини ҳақидаги гапи буни кўрсатиб турса-да, университет ва аспирантурада ўқиши, сўнгра доктор ва академик қилиш ҳақидаги шавқ билан қўланган муболағага бой жумлалар аслида ғирт ёлгон эканлигини исбот этади. Буни диалог охиридаги Насибанинг кулимсираб “*Ростми?*” дейиши ва Марасулнинг унга “*Мен сизга қачон ёлгон гапирган эдим?*” дея саволга савол билан жавоб бериши яққол кўрсатган.

А Қаҳҳор драматург сифатида қаҳрамон характерини унинг сўзлашуви орқали бериш ва унинг хатти-ҳаракатларини эса нутқ билан тўлдириб бориш маҳоратини мукаммал ўзлаштирган. Бошқа пьесаларида ҳам шу каби тағмаъноли диалоглар ва қат-қат очиб борилган қаҳрамон характерини кўриш мумкин. “Тобутдан товуш”даги Сухсуров образи, аниқроғи, унинг нутқлари сабабли деярли афоризмга айланиб кетган жумлалар ҳам фикримизни исботлайди. “*Асал айланмади, қиз қаримайди*”, “*Мен қаерим қичишини олдиндан билиб қилиб қўйдиган одамман*”, “*Бир охурдан ем еган бўлсак ҳам ҳар қим ушнинг тиши билан чайнаб, ўзининг кекирдаги билан ютган*” шунлар жумласидан.

Ўки, Нетайхон тилидан айтилган: “*Пул ширин! Пул ўлгурнинг тиши бўлса ўзини еб қўяр эди!*” ибораси ҳам Қаҳҳорга хос кучли аниқлик билан юзага чикқан. Ёхуд, характер яратишда ўзбекона зукко иборалар билан бирга самимий кулги кўзгатадиган ҳолатларни ҳам қаҳрамон характеридан бера олган. Масалан:

“Сухсуров (бармоғи билан имлайди): Бери кел!

Юсуф (яқин боргани кўрқади. Дуқ оҳангида): Мени урманг! Қани, уриб кўришчи, барибир... қўлингиз огрийди!..”

Драма ўз табиатига кўра ҳаракатни талаб қилади. Бу ўринда ҳам қаҳрамонлар ҳаракати ва диалоги орқали Сухсуров Юсуфга ҳар қандай муомала қила олиши, ҳатто уриши ҳам мумкинлиги. Юсуфнинг эса Сухсуров олдида ўта ожизлиги, соддалиги маълум бўлади. Саҳна асаридан кўзда тутилган асосий мақсадни ҳам, асарнинг пухта чиқишига омил бўла оладиган асосий воситалардан бири драматик ҳаракатни юзага келтиришни ҳам А.Қаҳҳор нечоғлик маҳорат ила юзага келтиргани бу каби ўринларда яққол кўринади. У драма ёзиш усули ва сирларини яхши ўзлаштиргани учун ҳам, қисқача нутқлар орқали драматизм ярата олган. Лекин, сўзамолликни ҳам ўрни билан қўллайди, сўзларни ҳам ўз ўрнида ишлатади.

Ўз даврида “Тобутдан товуш” комедиянинг фарс жанрида эканлигини бир қатор мутахассислар таъкидлашган. Фарс эса комиклигининг оддий шакли бўлиб, унда ташқи комизм бўртиб туради. Баъзан, фарс ҳақиқий ҳолатни бузиб ҳам кўрсатади.

Бироқ, А.Қаҳҳор драмаларини бундан ҳоли эканлиги, асар матнлари билан диққатли танишиб чиққач амин бўлиш мумкин. Негаки, бу асарлар характер ва ҳаракатларга бой. Адиб ҳаётда учрайдиган салбий типлар ва киёфалардан нусха олади, мавжуд воқеликлардан фойдаланади. “Тобутдан товуш” ҳам, “Оғриқ тишлар” ҳам мазмунан сатирик комедия бўлса, “Янги ер” ва “Аяжонларим” кулгили сюжетлар асосидаги юмористик асардир.

Қаҳҳор ўз сатираси орқали ҳаётда учрайдиган ножоиз воқеа-ҳодисаларни қаттиқ танқид қилган, уларнинг иштирокчиси бўлган нопок кимсаларни фош этган. Унинг сатирик комедиялари бутун мазмун-моҳияти билан, ҳатто сюжет, конфликт ва характерлари билан ҳам сатирик рух ила сугорилган. Мисол учун, “Тобутдан товуш”да Заргаровнинг “доклад-ҳалта”си мавжуд. Бу турли газета ва нашрлардан маърузабоп мақолаларни қирқиб, йиғилган катта альбом. Заргаров котиби ёрдамида ана шу материаллардан кўчириб маъруза қилади. Асар тағматнида эса, А.Қаҳҳор топқирлик билан “доклад-ҳалта” ибораси орқали ўша даврдаги Заргаров каби собиқ совет раҳбарларининг баландпарвоз маърузалари “ҳалта” эканлигини таъкидламоқда. Албатта, мажозан “ҳалта” бу ўринда мазмунан бўш, шаклан шалвираган, кўринишдан эса осилиб қолган маъносида келмоқда. Яна, айнан шу кўринишда, Чернишевскийнинг гапини маърузасига киритмоқчи бўлган Заргаровдан Марасул “Ўртоқ

“Таштасовский доир қаерда ишлайдилар?” деб сўрайди. Заргаров ва Уларни туриб “Тилимнинг учида турибди-я! Хайр, майли, кейин келишимиз.” дея жавоблантиради.

Бу Уринда ҳам ўткир сатира руҳи бўртиб турибди. Аввало, ҳар кимнинг саводсиз-билимсизлигидан кулинса, иккинчидан, ҳақиқатда бу тоифа инсонлар кўпаётганлиги, улар бўлар-бўлмас кўнрау мақола-китобларига рус классикларидан кўчирмалар келтирилиши билан Уларини ҳимоя қилишга чоғланаётганини ҳам кўзда тутиш керак. Аслида бу куйинчаклик ёзувчининг эстетик идеалларидан келиб чиққан ҳеч муболага бўлмайди. Негаки, “Адабиёт муаллими” номидаги ўқитувчи Бокижон Бақоевнинг “нариги Чехов” ҳақида ушундай “Ўжар” ҳажвиясида эса Салтиков-Шчедринни икки ёзувчи деб торттишаётган кўшнилари билан Заргаров ва Марасул ўртасида ўхшашлик ҳам катта фарқ йўқ. Уларнинг ҳаммаси бир жамиятга қаршисини, бир хил қотиб қолган фикрли, ўз майда манфаатини эса ҳар қандайдан устун кўювчи кимсалардир. Адиб ҳақли равишда уларни эски танқид тигига олади.

А.Қаҳҳор комедияларидаги ҳар бир персонаж ўз даври воқели-билан келиб чиқиб, хатти-ҳаракатлар қилади, нутқ сўзлайди. Уларнинг ҳаммаси ҳам у ёки бу даражада миллий характерга эга қаҳрамонлардир, десак янглишмаган бўламиз. Енгил юмор билан суғорилган “Аяжонларим”да ҳам бу жиҳат яққол акс этган. Асардаги Устони ва Шакар хола орасидаги гап-сўзлар, уларнинг юриш-туриши, фикру кечинмалари ҳам XX аср 60 йилларидаги ўзбек онахон-арининг қиёфасини ёрқин акс эттирган.

Бир сўз билан айтганда, А.Қаҳҳор атоқли наср устаси бўлиш билан бирга миллий драматургиямиз тарихида комедия жанрининг ажратили ижодкорларидан бири сифатида ҳам ном қолдирган. Унинг драмалари кўп жиҳатларига кўра замондош китобхон ва театр ихлосмандларига тақдим этишга муносиб асарлардир.

Ўтмиш ижодкорларимиз, жумладан А.Қаҳҳор, адабий меросига шайхон муҳаббатининг баландлиги ва улар билан доимо фахрланувчилик туйғуси эса янгидан-янги изланишлар сари етаклаши шоёни аниқлатди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. -176 бет.
2. Каримов И. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. –Тошкент: Ўзбекистон, 2009. -40 бет.
3. Абдулла Қаҳҳор. “Ташвиш” пьесаси. Қўлэзма, 72 варак. А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3242.
4. Абдулла Қаҳҳор. “Зилзила” киссаси. Қўлэзма, 44 варак. А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3740.
5. Абдулла Қаҳҳор. “Аяжонларим” комедияси қўлэзмалари. А.Қаҳҳор уй-музейи фонди, №3252/8, 3252/10, 3256, 3259, 3262, 3264.
6. Abdulla Qahhar. Qislaq hukum astida. –Тошкент: O‘zdamnashr. 1932. -40 бет.
7. Abdulla Qahhar. Sarab. Ozdamnashr – Ozbekistan Davlat Nashriyati. Тошкент-Samarqand, 1937. -382 бет.
8. Абдулла Қаҳҳор. Қотилнинг туғулиши. Ўз ССЖ Давлат нашриёти. –Тошкент-Боку, 1933. 3-41-бетлар.
9. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 1-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -336 бет.
10. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 2-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -368 бет.
11. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 3-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -368 бет.
12. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 4-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -336 бет.
13. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 5 томлик, 5-т. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. -272 бет.
14. Абдулла Қаҳҳор. Ёшлар билан суҳбат. -Тошкент: Ёш гвардия, 1968. -103 бет.
15. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 1-жилд. (Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ва илмий-танкидий матнларни тузувчи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015. -320 бет.
16. Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. 2-жилд. (Нашрга тайёрловчилар: О.Жўрабоев, М.Қўчқорова; изоҳлар ва сўнгсўз муаллифи: О.Жўрабоев) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2016. -420 бет.
17. Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор (архив қўлэзмалари ва хотиралар асосида мақолалар тўплами). (Тўпловчи ва сўзбоши муаллифи: О.Жўрабоев.) –Тошкент: Tamaddun, 2013. -160 бет.

18. Абдулла Қаҳҳор замондошлари хотирасида. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. -366 бет.
19. Абдулла Қаҳҳор архиви каталоги (араб ёзувидаги ҳужжатлар). Ташриҳ таърифи: О.Жўрабоев. -Тошкент: Мухаррир, 2011. -136 бет.
20. Абдулла Қаҳҳор. От жизненного факта к художественному вымыслу // Вопросы литературы. 1965. №1. 166-178 стр.
21. Абдулла Қаҳҳор и его художественный мир. -Ташкент: Фан, 1989. -174 стр.
22. Абдуллажон Насимий мусаввадаси. Шахсий кутубхона.
23. Абдуллаев А. Абдулла Қаҳҳор ва аруз муаммоси // “Сино” журнали. 1997/кут. №27. 20-23-бетлар
24. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. -Тошкент: Тузувчи, 1980. -346 бет.
25. Абдусаматов Ҳ. Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида очерк. -Тошкент: Ёдиний адабиёт, 1960. -208 б.
26. Абдусаматов Ҳ. Драма назарияси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -288 бет.
27. Абдугафур Раззок Бухорий. Хуснихат дурдоналари. -Тошкент: Ёшармунаҳр, 2008.
28. Абдугафуров А. Зокиржон Фурқат. -Тошкент: Фан, 1977. -212 бет.
29. Абу Али ибн Сино. Зафарнома. Абдуллоҳ Ансорий. Тухфатул-муавин. -Тошкент: Нихол, 2009.
30. Адабий мерос 3. -Тошкент: Фан, 1973.
31. Адабий гурлар ва жанрлар. Уч жилдлик, 1-жилд. Эпос. -Тошкент: Фан, 1991. -384 бет.
32. Адабиёт назарияси. Икки томлик, 1-т. Адабий асар. -Тошкент: Фан, 1978. -416 бет.
33. Адабиёт назарияси. Икки томлик, 2-т. Адабий-тарихий жараён. -Тошкент: Фан, 1979. -448 бет.
34. Адабиёт энциклопедияси: атамалар, истилоҳлар, сиймолар, асарлар ва нашрлар. Тузувчи: Ҳ.Болтабоев. -Т.: Мумтоз сўз, 2015. -664 бет.
35. Адабиётимиз фахри. -Тошкент: Ўзбекистон, 2007. -328 бет.
36. Алшмджанова С. Индийский диван Бабура. -Ташкент: Фан, 1966.
37. Алишер Навоий. Терма девон. ЎЗР ФАШИ фонди, 790 рақамли кўчма.
38. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. ЎЗР ФАШИ фонди 1230, 1209, 7409, 7864 ва шу фонд Ҳ.Сулаймон булими 1261 рақамли кўлёмалар.
39. Алишер Навоий. Махбубул-қулуб. Возлюбленный сердца. Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. -М.Л.: Изд.АН, 1948. -185 стр.

40. Алишер Навоий. Илк девон. Факсимил нашр. Тайёрловчи: Ҳ.Сулаймон.—Тошкент: Фан, 1968.
41. Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. IV жилд. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Сулаймон. —Тошкент: Фан, 1960.
42. Алишер Навоий. Ҳайрат-ул-аброр. Илмий-танкидий матн. Тузувчи: П.Шамсиев. —Тошкент: Фан, 1970.
43. Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи: П.Шамсиев. —Тошкент: Фанлар академияси нашриёти, 1960.
44. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 1-т. —Тошкент: Фан, 1987.
45. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 3-т. —Тошкент: Фан, 1988.
46. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 4-т. —Тошкент: Фан, 1989.
47. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 5-т. —Тошкент: Фан, 1990.
48. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 7-т. —Тошкент: Фан, 1991.
49. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 11-т. —Тошкент: Фан, 1993.
50. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13-т. —Тошкент: Фан, 1997.
51. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-т. —Тошкент: Фан, 1998.
52. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-т. —Тошкент: Фан, 2000.
53. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 17-т. —Тошкент: Фан, 2001.
54. Alisher Navoiy. Hayrat-ul-abror. —Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
55. Алишер Навоий ижодий ва маънавий меросининг оламшумул ахамияти. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. —Тошкент: O`zbekiston, 2011.
56. “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. —Тошкент: Tamaddun, 2017.
57. Амир Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий. Мажолисул-ушшок (Тазкирани урафо). Ба эҳтимоми: Ғуломризо Табатабоний Мажид. 1376 (1998).
58. Ан-На’им. Арабча-ўзбекча лугат. —Тошкент: Халқ мероси, 2003. -960 бет.

80. Аҳмадхўҷиен Э. Лутфий асарлари кўлёмаларининг каталоги. – Тошкент: ЎзР ФАҚИ, 1987.
81. A. S. Lavend. Alişir Nevai. II cilt. Divanlar. –Ankara: Turk tarih kurumu yayınevı, 1966. –272 say.
82. Басин Мухалло. –Тошкент: Орифжонов матбааси, 1330.
83. Бамбуров Э.А. Поэтика лирической прозы. –Новосибирск: Наука, 1983. –151 стр.
84. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. –Москва: Искусство, 1979. –423 с.
85. Бердиева З. Абдулла Қаххор. Библиография. –Тошкент, 1989. –149 бет.
86. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули. –Москва: Наука, 1962. –354 стр.
87. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: Шарқ, 1998. –116 бет.
88. Борев Ю.Б. Эстетика. Учебник. –Москва: Высшая школа, 2002. –331 стр.
89. Боролина И.В. Абдулла Каххар. Очерк творчества. –Ташкент: Государственное издательство художественной литературы УзССР, 1957. –119 стр.
90. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз кадри. –Тошкент: Адолат, 2004.
91. Бутаев Ш. Қўрғонланган ой. Роман. –Тошкент: Шарқ, 1998.
92. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. –Тошкент: Ўзбекистон, 1993. –191 бет.
93. Владимирова Н.В. Развитие узбекской прозы XX века и вопросы художественного перевода. –Ташкент: Фан, 2011. –336 стр.
94. Вопросы текстологии. Сборник статей. –Москва: Академия наук, 1977. –466 стр.
95. Гече Г. Библейские истории. Перевод с венгерского Р.Даллош. –Москва: Политиздат, 1988. –367 стр.
96. Дарё дар гуҳар. (Девони комил Захириддин Мухаммад Бобур.) Бо мукаддима, муқобала ва тасхих Доктор Шафика Ёркин. Кобул 1387 (2008).
97. Девони Азим. ЎЗР ФА Давлат адабиёт музейи фонди, 189 рақамли муқобала
98. Diwani Babur. Prof. S.M.Azizuddin Husain. Ministry of Culture, Government of India. Rampur Raza Library, 2014.
99. Девони Захириддин Мухаммад Бобур. Бо мукаддима, муқобала ва тасхих Шафика Ёркин. Кобул 1362 (1983).
100. Девони Мухсиний. ЎЗР ФАШИ фонди, 7392 рақамли кўлёмза.

80. Девони Фузулий. Истанбул, Тўпкопи музейи, Равон кўшки кутубхонаси, 749 рақамли қўлёзма.

81. Dr. Bilal Yucel. Babur divani. Gramer, Metin, Sozluk, Tipkibasim. - Ankara, 1995.

82. Dr. Sadı Aydın. Iran kutuphaneleri turkce yazmalar katalogu. -Istanbul, 2005.

83. Есин А.Б. Принципы и приемы анализа литературного произведения. Учебное пособие. –Москва: Флинта, Наука, 2002. -248 стр.

84. Жабборов Н.А. Фуркатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. ДДА. –Тошкент, 2004. -32 бет.

85. Жабборов Ш. Герменевтика – тушунтириш илми. –Тошкент Akademiya, 2010. -152 бет.

86. Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, биринчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон: А.Маҳкам. –Тошкент: Шарк, 1999.

87. Жалолоддин Румий. Маънавий маснавий. Биринчи жилд, иккинчи китоб. Таржима шарҳи билан. Таржимон ва шарҳ муаллифи: Аскар Маҳкам. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2007.

88. Жўрабоев О. Навоий ва тарих. (Рисола.) –Тошкент: Tamaddun, 2016. -40 бет.

89. Жўрабоев О. “Наҳжал-фародис” – муҳим илмий-адабий асар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2004, №2.

90. Жўрабоев О. “Хазойинул-маоний”нинг бир шоҳона қўлёзмаси ва унинг матний хусусиятлари // Адабиёт кўзгуси. №12. –Тошкент, 2011.

91. Жўрабоев О. Ардоқли дастхатлар // “Tafakkur” журнали. 2012, №4.

92. Жўрабоев О. Қаҳҳоршуносликнинг айрим вазифалари ва архив қўлёзмалари/ Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент Tamaddun, 2013. 3-14-бетлар.

93. Жўрабоев О. Абдулла Қаҳҳор архивидаги баъзи қўлёзма ва шеърлар матнига доир / Китобда: Абдулла Қаҳҳор: шахс ва ижодкор. –Тошкент: Tamaddun, 2013. 146-155-бетлар.

94. Жўрабоев О. Ўзбекона комедия устаси // “Teatr” журнали. 2015, №5. 19-22-бетлар.

95. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр Хронотоп. –Тошкент: Ғ.Ғулом НМИУ, 2015. -356 бет.

96. Жумаҳўжа Н. Истиклол ва она тилимиз. (Тил, имло, нотиклик санъати, матн, матншунослик) –Тошкент: Шарк, 1998. -160 бет.

97. Жумаҳўжа Н. Янги танқидий матн // ЎзАС. 2011, 28 октябрь.

98. Эшқий. Ажаб замона. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи: А.Мадаминов. Тошкент: Шарқ, 2003.
99. Захириддин Мухаммад Бобур энциклопедияси. -Тошкент.: Шарқ НАМАК, 2014. -744 бет.
100. Зуфаров Т. Хат таълими (хуснихат қондалари). -Тошкент: Merit-us, 2010. -280 бет.
101. E. Denison Ross. A collection of poems by the Emperor Babur. Journal of the Asiatic Society of Bengal. Vol VI. Extra No. 1910.
102. I. Genc. //Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/4 Fall 2007. P. 395-404.
103. Имом Термизий. Шамоили Мухаммадия. (Ўзбекча таржима муаллифи Ситтинхон тўра.) -Тошкент: «Мовароуннахр» нашриёти. (Араб ёзувида, санасиз.)
104. Исмоил Бекжон. Улуғбек расадхонасининг биз билмаган тарихи // УЗАС, 1996, 5 апрель.
105. Исҳоқов Ё. Баёз ва баёзчилик тарихи / Ўзбек адабиёти тарихи маънавлари. -Тошкент: Фан, 1976. 78-100-бетлар.
106. Islam ansiklopedisi. 13-cilt. -Istanbul, 1996.
107. Йулдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологиясининг шаклланиши. -Тошкент: ТошДПУ, 2004. -134 бет.
108. Қаримов Н. XX аср адабиёти манзаралари. -Тошкент: Ўзбекислам, 2008. -536 бет.
109. Қаримов Ғ. Муқимий. Ҳаёти ва ижоди. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. -272 бет.
110. Краткая литературная энциклопедия. Том 3. -Москва: Изд. СЭ, 1966. -386 стр.
111. Кричковский И.Ю. Избранные сочинения. Том 2, -М.,Л., 1956.
112. Комилов Н. Маънолар оламига сафар (Алишер Навоий ғазаллари-га шарҳлар). -Тошкент: Tamaddun, 2012.
113. Книга сочинителя. -С.Петербург: Амфора, 2008. -319 стр.
114. Литература факта. -Москва: Захаров, 2000. -286 стр.
115. Литературный энциклопедический словарь. -Москва: Советская энциклопедия, 1987. -436 стр.
116. Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. -М.-Л.: Наука, 1964. -197 стр.
117. Нашров Б. Абдулла Қаҳҳор бадий ҳақиқати // Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, 4-сон.
118. Насриддинов А. Проблема художественного восприятия и комментирования произведений персидско-таджикской классической литературы. АДУ - Душанбе, 1990. -30 стр.
119. Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи: Б.Аҳмедов. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1985. -224 бет.
120. Навоийга армуғон. -Тошкент: Фан, 1968.

121. Нодира-Комила. Девон. Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова. –Тошкент: Халқ мероси нашриёти, 2001.
122. Норматов У. Устоз ибрати. -Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. –128 бет.
123. Норматов У. Тугалланмаган “Зилзила” // ЎЗАС. 2007, 13 апрель.
124. Норматов У. Университет сабоқлари ва илҳомлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007, 4-сон.
125. Nehcü'l-feradis. I metin, II tipkibasim. Türk dil kurumu yayinlari: 518. –Ankara, 1995.
126. Мажмуа. Россия ФА ШИ С.Петербург бўлими кўлөзмалар фонди. D400 ракамли кўлөзма.
127. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. –Тошкент: Ўрта ва Олий мактаб, 1963. -740 бет.
128. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент: Фан, 1971. -206 бет.
129. Muntakhab al-tawarikh. Vol.I. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2009.
130. Muntakhab al-tawarikh. Vol.II. Muhammad Hakim khan. Edited by: Yayoi Kawahara & Koichi Haneda. Tokyo, 2006.
131. Мухаббатнома. Истанбул университети кутубхонаси, T5452 ракамли кўлөзма.
132. Мухаммад Умар кори Умидий Марғилоний. Мактубчан хон. –Тошкент: ЎЗР ФАШИ, 2007.
133. Мухаммад Хузарий. Нурул-якин. –Тошкент: Мовароуннахр, 1992.
134. Мухаммад Истеъломий. Мавлоно Жалолиддин Мухаммад Балхий. –Техрон, 2001.
135. Mevlana Celaleddin Rumi. Mesnevi-i şerif şerhi. 1-cilt. Tercüme ve şerh: Ahmed Avni Konuk. -Istanbul: Kitabevi, 2006.
136. Mengi M. The Grade of text Presenting, Terms, Text analysis // Turkish Studies. International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 2/3 Summer 2007. P. 407-417.
137. Miyon Buzruk Solihov. Orta Osiyo ozbek adabiyoti tarihiga umumiy qaraş. 1-qism. –Тошкент, 1930. -102 сах.
138. Мильчин А.Э. Методика редактирования текста. –Москва: Книга, 1980. -320 стр.
139. M.Orhan Soysal. Edebi san`atlar ve taninmasi. –Istanbul, 1992. -150 Say.
140. Обидов Р. Қуръон, тафсир ва муфассирлар. –Тошкент: Мовароуннахр, 2003. -220 бет.
141. Обиджон А. Ажинаси бор йўллар. –Тошкент: Ўзбекистон, 2015.

140. Обидов, Болалик хотираларим. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1995.
141. Рахмонов А. Роман санъати (мақолалар тўплами). –Фарғона: Фарғона, 2015. -96 бет.
142. Раҳимтуллоҳ кори Обидов, Зулайҳо Обидова. Аллоҳнинг гўзал кўлини ва исми аъзам. (Зикрлар, дуолар, касидалар, салавотлар.) –Тошкент: Ишроқунахр, 2005. -668 бет.
143. Раҳмон В. Мумтоз сўз сеҳри. Мақолалар тўплами. –Тошкент: Ёшлар, 2015. -440-бет.
144. Рейсер С.А. Основы текстологии. –Л.: Просвещение, 1978.
145. Саид Аҳмад. Ижод ва жасорат сабоғи // ЎзАС. 1992, 18 сентябрь.
146. Саримсоков Б. Адабиётда шакл ва мазмун муносабатларининг айдири муваққилари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1997, 6-сон.
147. Саримсоков Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. –Тошкент: ЎзФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти, 2004. -128 бет.
148. Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в государственной публичной библиотеке УзССР. –Ташкент: Госиздат, 1940.
149. Сирожиддинов Ш., Умарова С. Ўзбек матншунослиги кирралари. –Тошкент: Akademi.nashr, 2015. -128 бет.
150. Судбы романа. Сборник статей. –Москва: Прогресс, 1975. -374 стр.
151. Султонова М. Абдулла Қаххор услубининг баъзи масалалари. –Тошкент: Фан, 1967. -146 бет.
152. Солижонов Й. “Қотилнинг туғилиши”дан “Сароб”гача // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 6-сон.
153. Torakkaaya A. Nach Hans-Georg Gadamer. ETHOS: Dialogues in Philosophy and Social Sciences // July 2008 // Volum 1/4. P. 10-20.
154. Турсунов Ю. “Муншаот” асарининг матний тадқиқи. –Тошкент: Muntoz so'z, 2016. -264 бет.
155. T. Yıldırım. Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin). Doktora tezi –Ankara, 2002.
156. Fuad Koprulu. Turk Edebiyatı Tarihi. –İstanbul, 1926.
157. Фузулий. Матлаъ ул-этикод. Нашрга тайёрловчи: Муҳаммад бин Таъиб ат-Танжий. Таржимонлар: Асад Жўшон, Камол Ишк. –Анкара, 1962.
158. Фуркат мусаввадаси. ЎзР ФА Давлат адабиёт музейи, Фуркат фонди.
159. Фозилов Э. Эски ўзбек тили. XIV аср Хоразм ёдномалари. 2 томлик. –Тошкент: Фан, 1966-1971.
160. Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. –Москва: Наука, 1985. -303 стр.
161. Холбеков М. Матн, интерматн ва интерматнлик // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013, 6-сон.
162. Холбеков М. XX аср модерн адабиёти манзаралари. –Тошкент: Muntoz so'z, 2014. -388 бет.

165. Чўлпон. Уч жилдлик. 1-жилд. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1994
166. Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. –Тошкент: Фан, 1986. -164 бет.
167. Шарафиддинов О. Истеъдод жиллолалари / А.Қаҳҳор. Асарлар Олти томлик, 1-т. –Тошкент: Бадий адабиёт, 1967. 5-37-бетлар.
168. Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. Ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида лавҳалар. –Тошкент: Ёш гвардия, 1988. -256 бет.
169. Шарафиддинов О. Довондаги ўйлар. –Тошкент: Маънавият, 2004. -528 бет.
170. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. –Тошкент: Шарқ, 2004. -640 бет.
171. Эмир Наджип. О памятнике XIV века «Нахджал-фарadis» и о его языке // Советская тюркология, №6, 1971.
172. Эркинов А. Ноёб кўлэзма изидан // Мозийдан садо. 2009, №4. 20-22-бетлар.
173. Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девон // Ўзбек тили ва адабиёти. 2012, №1. 8-16-бетлар.
174. Юсупов Ш. Фуркат йўлларида. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1984.
175. Юсупов Ш. Муқимий ва Муҳйи // Ўз АС. 1996, 21 июнь.
176. Ян Парандовский. Алхимия слова. Олимпийский диск. –Москва: Прогресс, 1982. -528 стр.
177. Яфаров Б.А. Литература Камско-Волжских болгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджал-фарadis». КД. -Казан, 1949.
178. “Ўтмишдан эртақлар” киссасининг илмий-танқидий матни ва илк варианты. Тузувчи-тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -168 бет.
179. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик, 5-ж. –Тошкент: ЎЗМЭ-ДИН, 2008.
180. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. (Энг қадимги даврдан XIV асргача.) –Тошкент: Фан, 2003. -330 бет.
181. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 1-том. –Тошкент: Фан, 1977.
182. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 3-том. –Тошкент: Фан, 1978.
183. Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 5-том. –Тошкент: Фан, 1980.
184. Қайюмов П.Д. Тазкираи Қайюмий. –Тошкент: ЎЗР ФАҚИ, 1998.
185. Қайюмов П. Хўқанд тарихи ва унинг адабиёти. –Тошкент: Tamaddun, 2011. -380 бет.
186. Қайюмов А. Қўқон адабий муҳити. –Тошкент: Фанлар академияси, 1961. -361 бет.
187. Қаҳҳорова К. Чорак аср ҳамнафас. -Тошкент: Ёш гвардия, 1987. -96 бет.

188. Бахторова К. “Ташвиш” асари тўғрисида // Шарқ юлдузи. 1996, 104-104-бетлар.
189. Вудратгулиев Х. Насрий асарлар тарихи ва жанрий муаммолари // Ташвиш ва адабиёти, 2000. 4-сон.
190. Вурганов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик тарихи. Тошкент: Академнашр, 2010. -310 бет.
191. Вучкоров Р. Истеъдод кадри. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989. 108 бет.
192. Вучкор Раҳмон. Мен билан мунозара килсангиз. -Тошкент: Маърифат, 1998. -96 бет.
193. Вучкорова М. “Ўтмишдан эртақлар” тадқиқи. Монография. -Тошкент: Ўш ва аср авлоди, 2016. -144 бет.
194. Қўшқонов М. Абдулла Қаҳҳорнинг эстетик принциплари ҳақида // Ўш ва аср адабиёти. 1967, 2-сон.
195. Қўшқонов М., Норматов У. Маҳорат сирлари. -Тошкент: Бадий адабиёт, 1968. -220 бет.
196. Қўшқонов М. Ижод сабоқлари (адабий ўйлар). -Тошкент: Ёш авлоди, 1973. -190 бет.
197. Қўшқонов М. Абдулла Қаҳҳор маҳорати. Монография. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. -232 бет.
198. Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қисқа таърифи. -Тошкент: ТДШИ, 2000. -172 бет.
199. Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. -Тошкент: Tamaddun, 2010. -240 бет.
200. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. -Тошкент: Фан, 1983. -200 бет.
201. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кучирган хаттотлар. -Тошкент: Фан, 1991. -60 бет.
202. Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги лугати. -Тошкент: Davr press, 2013. -496 бет.
203. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Тула асарлар тўплами. Беш томлик, 1-т. Тошкент: Фан, 1988.
204. Ҳамза шеърлари рўйхати. ЎзРФА Давлат адабиёт музейи, Ҳамза архиви. 590 рақамли хужжат.
205. Ҳамидова М. Қўлёзма баёзлар адабий манба. -Тошкент: Фан, 1981. -122 бет.
206. Ҳамидова М.Ш. Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи. ДДА. -Тошкент, 1994. -30 бет.

МУНДАРИЖА

Мукаддима ёхуд матн талқини тарихи ва моҳиятига доир	3
I боб. Мумтоз матн: талқин ва таҳлиллар	
«Наҳжул-фародис» асари мундарижаси ва матни ҳақида	12
“Маснавийи маънавий” шарҳлари ва бир таржима матнига доир	28
Дамларнинг хайрлиси ҳақида матн	36
Навоний наътларининг матни ва нашрига доир	39
“Хазойин-ул-маоний”нинг шоҳона кўлёмаси ва матний хусусиятлари	44
Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?	56
“Сув қасидаси”нинг матни хусусида	64
Навоний даври девончилигининг XIX аср Кўкон адабий муҳитига таъсирини доир	68
XIX аср ирфоний девонлари ва уларнинг матнига оид бир жиҳат	75
Кўконда тузилган баёзлар	85
Кўлёмалар давр руҳиятини акс эттирувчи манба сифатида	87
Лирик асарларда тарих тасвири	90
II боб. Абдулла Қаҳҳор асарлари: кўлёмалар, нашрлар ва талқинлар	
Алишер Навоний ва Абдулла Қаҳҳор	106
Аруз масаласи ва шеър матни	114
Абдулла Қаҳҳор: ёзувчи – шахс – зиёли	121
Ёзувчи архиви ва кўлёмалари	127
Матн аниклик талаб қилади, сўнгра сирларини очади	131
“Қотилнинг туғулиши”, “Зилзила” ва “Муҳаббат”	145
“Иккинчи чўкки”нинг матности сирлари	155
Ҳикоя ва мақолалар матнига доир	174
Комедия матнининг масъулияти	178
Фойдаланилган адабиётлар	189

Илмий нашр

ОТАБЕК ЖЎРАБОЕВ

**МАТННИНГ
МАТНОСТИ
СИРЛАРИ**

*(Мумтоз битиклар ва Абдулла Қаҳҳор
асарлари таҳлили асосида)*

Монография

«Тамaddon» нашриёти, 100129.
Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30-уй.

Мухаррир О. ДАВЛАТОВ
Мусаххих Д. АБДУЖАЛИЛОВА
Сахифаловчи У. САИДОВ

Лицензия раками: АІ №247. 02.10.2013 й.
Нашриётга топширилди: 20.11.2016 й.
Чоп этишга рухсат этилди: 20.01.2017 й. Бичими: 60x84 1/16.
Офсет усулида чоп этилди. «UZ-Times» гарнитураси.
Шартли босма т.: 12,5. Адади: 500 нусха. Нархи шартнома асосида.
97-рақамли буюртма.

«Turon-matbaa» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Талабалар кўчаси, 2-уй.

